

Передплатний індекс
60134

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 3(15), 2021

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 3(15), 2021

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 3(15)

Київ 2021

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3(15)

KYIV 2021

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 6 від 14 вересня 2021 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)

Лакішук Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)

Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)

Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)

Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)

Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Дацків І.Б., д-р іст. наук, проф. (Західноукраїнський національний університет)

Гриценко Т.А., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 6 of September 14, 2021)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Datskiv I.B., Doctor of Historical Sciences, Professor (West Ukrainian National University)
Hryshchenko T.A., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Шморгун О.О.</i> Історична пам'ять у процесі формування та відтворення модерної національної ідентичності: французький досвід (Частина 1)	9
--	---

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Лисенко О.Є., Филь О.М., Хойнацька Л.М.</i> Програма ленд-лізу крізь призму офіційних та его-джерел	53
<i>Перга Т.Ю.</i> Відносини Угорщини з сусідніми країнами у ХХ – на початку ХХІ ст.	74
<i>Розумюк В.М.</i> Контроверсійні практики в історії сербо-хорватських відносин	92
<i>Мітрофанова О.О.</i> Досвід та особливості узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією	106
<i>Візняк Я.Я.</i> Історичні передумови та особливості розвитку українсько-литовської співпраці	125
<i>Швед В.О.</i> Індійсько-пакистанське прикордоння: історичний розвиток та сучасні засади узгодження суперечностей	140
<i>Зелінський А.Л.</i> Ліванська республіка: між політичним конфесіоналізмом і політичним прагматизмом	151

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Амиров Э.Г.</i> Место политики в сунне пророка Мухаммада: история вопроса от аль-Карафи до идеологов исламской революции в Иране	172
<i>Орлова Т.В.</i> Развитие публичной истории в Австралии	193

ІНТЕРВ'Ю З ОСОБИСТІСТЮ

Учений-історик Гасан Гасанов о создании страны под названием «Атропатена/ Адорбайган/ Азербайджан» (<i>Кудряченко А.І.</i>)	209
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

<i>Мулярчук Є.І.</i> Нова парадигма осмислення суб'єктності України	218
<i>Чекаленко Л.Д., Солошенко В.В.</i> Європейський Союз і Велика Британія: нові перспективи співпраці	221

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 225

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ
ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ** 229

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

- Shmorgun O.* Historical Memory in the Process of Formation and
Reproduction of Modern National Identity: the French Experience (Part 1) 9

CONTEMPORARY HISTORY

- Lysenko O., Fil O., Khoynatska L.* Lend-lease Program through the Prism of
Official and Ego Sources 53
- Perga T.* Hungary Relations with Neighboring Countries in
the XX – early XXI Century 74
- Rozumyuk V.* Contractive Practices in History of Serbo-Croatian Relations 92
- Mitrofanova O.* Experience and Peculiarities of Reconciliation of
Contradictions between Germany and France 106
- Vizniak Ya.* Historical Prerequissites and Features of the Development of
Ukrainian-Lithuanian Cooperation 125
- Shved V.* Indian-Pakistani Border: Historical Development and
Contemporary Principles of Reconciling Contradictions 140
- Zelinskyi A.* Lebanese Republic: between Political Confessionalism and
Political Pragmatism 151

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

- Amirov E.G.* The Place of Politics in the Sunnah of the Prophet Muhammad:
the History of the Issue from al-Karafi to the Ideologists of the Islamic
revolution in Iran 172
- Orlova T.* Development of Public History in Australia 193

EDITORIAL

- Scientist-historian Hasan Hasanov about the Creation of a Country called
“Atropatena / Adorbaigan / Azerbaijan” (*Kudryachenko A.*) 209

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Mulyarchuk Ye.* A New Paradigm of Understanding the Subjectivity of
Ukraine 218
- Chekalenko L., Soloshenko V.* European Union and Great Britain:
New Prospects for Cooperation 221

CONTRIBUTORS	225
REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	229

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(44)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-1>

Шморзун О.О.

<https://orcid.org/0000-0002-1077-7011>

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ МОДЕРНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ФРАНЦУЗЬКИЙ ДОСВІД (ЧАСТИНА 1)

Стаття присвячена дослідженню ролі історичної традиції та національної пам'яті у формуванні модерних типів етнонаціональної ідентичності та механізмів консолідації громадян на етапі становлення французької держави сучасного типу. В цьому зв'язку проаналізовано різноманітні версії французької історії у представників історичних та історіографічних шкіл, що і в наш час взаємно конкурують за статус творців загальноновизнаного тлумачення важливих історичних подій.

З'ясовано, що послідовно патріотична мотивація, завдяки якій забезпечуються формування та реалізація інноваційного потенціалу народу й соціальна активність цього орієнтованого на подолання будь-яких кризових викликів креативного ядра нації, постає лише шляхом максимального змістовного синтезу наявних трактувань французької історії. Зокрема ефективність політики пам'яті забезпечується завдяки тому, що символи, традиції та історичні пам'ятки, які позитивно впливають на динаміку національно-патріотичних мотивацій та почуттів, неминуче (і часто цілком свідомо) наповнюються якісно новими смислами та цінностями, на основі яких формуються вже модерні уявлення щодо сумлінного виконання свого національного обов'язку, самовідданості і навіть жертовності у служінні вищим ідеалам Батьківщини.

Доведено цілковиту неспроможність неоліберальної та ліворадикальної критики теорії та практики голлізму, консервативні елементи якого, зокрема апелювання до героїчного минулого, зовсім не тотожні як виявам середньовічної архаїки, так і мало не неонацистським політичним уподобанням. Навпаки, типологічна подібність бонапартизму та голлізму обумовлена якраз їхньою здатністю до ефективного протистояння однаково руйнівним для національної держави реакційній та революційній версіям екстремізму.

Відтак, розкрито виняткову актуальність використання історичної пам'яті задля формування власної традиціоналістської та авторитарної харизми (у їхньому взаємозв'язку) творцем і першим президентом П'ятої республіки Ш. де Голлем в процесі його протистояння антинаціональним провокаціям ультраправого та ультралівого гатунку.

Ключові слова: історична пам'ять Франції, патріотична мотивація, голлізм як авторитаризм, небезпека етнофундаменталізму.

Народницький традиціоналізм та монархічний консерватизм

Актуальність поставленої проблеми обумовлена тією небезпечною кризовою динамікою, яка в наш час набула глобального характеру, а отже й більш ніж нагальною потребою пошуку ефективних засобів протидії стрімкому

наростанню загроз, що отримали назву глобальних проблем сучасності. В зв'язку з цим у програмній статті «Пам'ять та національна ідентичність в історичній культурі Франції» З.Чеканцева справедливо зазначається: «такі поняття як *батьківщина, нація, ідентичність, спадок* пропускаються крізь фільтри пам'яті. Лінза пам'яті дозволяє збільшити, зменшити, сфокусувати або перемістити увагу на нові теми та аргументи, змінюючи погляд на речі та людей. Створені за допомогою пам'яті сітки аналізу допомагають розумінню соціальної та політичної реальності, видозмінюючи способи роздумів чи опису» [1, с. 57].

Водночас, складність вирішення поставленої проблеми обумовлена тим, що у Франції існує щонайменше чотири основні підходи до філософії історії та, відповідно, стільки ж моделей історичної пам'яті, а також трактування її впливу на процеси модерного державотворення. З деякою долею умовності можна стверджувати, що всі ці варіанти національної меморіальності варто визначити як традиціоналістський, консервативний, соціалістичний (крайнім варіантом якого є комуністична версія історії Франції) та ліберальний (граничний його вияв – ставлення до минулого у неоліберальному дискурсі).

Якщо говорити про суспільно-історичний традиціоналізм, то ця пошукова стратегія пов'язана з уявленням про всесвітню історію як неперервний еволюційний процес поступового розгортання та втілення в історичну реальність закладених ще у найстародавніші (доісторичні) часи стереотипів поведінки та мислення. Спираючись на вивчення глибокої старовини, під гаслом «нове – добре забуте старе», французькі традиціоналісти намагаються описати особливості французького менталітету.

Отже, у даному випадку має місце своєрідний культ стародавнього минулого, за якого всі національні особливості Франції, що існують і в наш час, є не що інше, як продовження довготривалої попередньої традиції, яка збережеться і у майбутньому. Наприклад, один із видатних прибічників пошуку витоків французької нації у примордіалістському (первісному) минулому Е.Ренан вважав, що становлення модерного національного характеру проходило вже у глибоке середньовіччя. «Француз не є ні галлом, ні франком, ні бургундом. Він вийшов з величезної печі, в котрій під владою короля Франції були зв'язані разом найрізноманітніші елементи» [2].

Попри те, що Ж.-Ж. Руссо нерідко називають не просто ідеологом, а й безпосереднім натхненником Великої французької революції, адже саме в його творчості простежуються методологічні витoki теорії громадянської нації [3], в його творах одночасно спостерігається ідеалізація минулого, архаїчного природного стану, незіпсованості культом наживи, що завдяки здатності членів первісних громад до солідарності протистоїть сучасній індивідуалістичній буржуазній цивілізації. Зберігаючись у пам'яті народу, ця природна гармонія начебто стає запорукою майбутнього повернення втраченої свободи. Ось чому саме цього видатного мислителя можна віднести до найбільш відомих

представників подібного соціал-народницького напрямку французької державності та відповідних поглядів на формування колективних рефлексій щодо власного минулого.

Гідними продовжувачами подібного громадівського або народівського традиціоналізму також стали один із засновників соціологічної думки – А. де Токвіль та класик соціалізму-утопізму Ш. Фур'є. Останній, розробляючи концепцію ідеального майбутнього світоустрою у формі асоціації – фаланстеру (фаланги), заснованої на уподібненій грі насолоді максимально творчою працею, багато в чому вплинув на ідеї одного з основоположників солідаризму як спільноти, заснованої не на «механічній», а на «органічній» солідарності Е. Дюркгайма та його послідовників – А. Бугле («Le Solidarisme», 1907), а також Л. Буржуа. Близький за поглядами до французького солідаризму і персоналізму, – Е. Муньє. Здебільшого в межах цієї самої традиції перебувають ідеї видатного письменника А. де Сент-Екзюпері, який з позицій духовного традиціоналізму та жорстокої опозиції до бездуховності проголосив міжособистісне спілкування «як вищі розкоші людського життя» і одночасно нещадно критикував бездушність пізнього капіталістичного ладу [4, с. 38, 40-41, 45].

Нарешті, до традиціоналістів від всесвітньої історії можна віднести й видатних істориків Ж. Мішле та І. Тена, Ф. де Куланжа, а також провідних представників школи французької історіографії «Аннали» з їхнім уявленням про зародження базової ментальності французького етносу ще у глибоку старовину, на етапі так званої праісторії. Саме цю плеяду можна назвати безпосередніми попередниками потужної історичної школи з досить символічною назвою «Аннали» (тобто «Витоки»), заснованої на початку 1930-х рр. Л. Блоком та Л. Февром. Як відомо, діяльність цього напрямку вивчення всесвітньої історії продовжується і нині.

У методологічному плані практично всім дослідженням найбільш знаних представників «Анналів» притаманний акцент на духовно-світоглядному аспекті світової культури в її сталості, орієнтованості на збереження стародавніх традицій, що витримали випробування часом, коштом будь-яких форм економізму та технократизму в оцінці історичних подій. Навіть матеріально-економічне життя класиками «Анналів» так чи інакше трактується як похідне від усєї духовно-історичної картини світу того чи того регіону й історичного періоду. Наприклад, обґрунтовуючи сенс понять «матеріальна цивілізація» та «матеріальне життя», Ф. Бродель наступним чином формулює основне дослідницьке завдання: «потрібно показати матеріальну цивілізацію... водночас із цивілізацією економічною..., яка існує з нею поруч, збудує її та, знаходячись у протистоянні до неї, пояснює її». При цьому, матеріальне життя зовсім не тотожне модерній економіці: «матеріальне життя в проміжок між XV-XVIII ст. – це продовження стародавнього суспільства, стародавньої економіки, що перетворювались дуже повільно, непомітно. ...Ненаситне

минуле, що вперто обстоює свою присутність, монотонно ковтає крихкий час людей» [5, с. 11].

Саме тому ключовим для даного напряму аналізу всесвітньої історії стало запропоноване Л. Февром та М. Блоком поняття «...“mentalite”, що означає історія умонастроїв, почуттів, психології, історія без писемності (усні сказання, легенди, саги), нові типи історичних джерел та удосконалення способів аналізу» [6, с. 143-144]. Знов-таки, неважко помітити, що подібне бачення також нерозривно пов'язане з розкриттям механізмів функціонування історичної пам'яті, з притаманною їй символізацією та суб'єктивізацією фактів і подій минулого. Не випадково, вивчення різноманітних типів ментальності передбачає обов'язкове з'ясування співвідношення історії та психології, про що зокрема пише фундатор «Анналів» Л. Февр у статті під недвозначною назвою «Історія та психологія» [7, с. 97-109].

Отже, для характеристики подібного дослідницького підходу за аналогією з наявними підходами до вивчення всесвітньої історії, що отримали назву «філософія історії» та «психологія народів», для аналізу особливостей «Анналів» як потужної історичної школи можна застосувати визначення «психологія історії».

Причому показово, що до цього методологічного підходу до аналізу історичної реальності належать відомі історики Ж. Ле Гофф, Ж. Дюбі, Ж. Делюмо, Ф. Ар'єс, М. Вовель та інші представники наступних поколінь школи «Анналів». Загалом подібний традиціоналістський ухил бачення історичної реальності засновано на методологічному постулаті, який коротко можна охарактеризувати наступною тезою: «в історії не відбувається нічого такого, щоб не мало своїх витоків у минулому» або лаконічніше – «в історії не відбувається нічого безпрецедентного», що, до речі, цілком збігається з поширеним уявленням про історію, й особливо історію всесвітню, як «науку про минуле», що не має умовного способу.

На цей же методологічний фундамент спираються концептуальні підходи вже згаданого Ф. Броделя, який вдається до панорамного бачення різноманітних цивілізацій та «історичних епох» з позицій поняття «*la longue durée*», що можна перекласти як «довга тривалість» або «довготривала неперервність». Причому знаний французький вчений пропонує трирівневу схему вивчення всесвітньої історії. До найбільш нерухомого вищого рівня «тотальної історії» він зараховує «геоісторію», що вимірюється «часом надвеликої плинності» («*la très longue durée*»). Історичний процес в цьому його найбільш загальному вимірі Ф. Бродель характеризує як «повільно плинний», «майже незмінюваний». Ідеться про «квazівічний час» («час мудреців», «напівміфічний час»), що якраз і пов'язаний з максимальною редукцією сучасного та майбутнього до минулого.

За Ф. Броделем, саме рівень проміжного часу («*la longue durée*») – найбільш змістовний рівень аналізу. З цим видом історичного хроносу, що внаслідок

різної наповненості важливими подіями, не тотожний часові астрономічному, вчений пов'язував поняття «структури», під якою він розумів «організацію», «порядок», «систему» досить сталих відносин. Очевидно, подібне бачення акцентує увагу на історичній пам'яті. Адже структурою вважається духовний склад або глибоко вкорінені звичаї, звичний образ мислення і навіть глибоко вкорінені забобони різноманітних спільнот, що мають такі властивості, як стійкість у часі та здатність опиратися змінам. Причому саме цивілізації (і небезпідставно) Ф. Бродель визначав як найбільш стійкі людські спільноти або асоціації – «реальність» *«longue durée»*, а «життя цивілізацій є найбільш темпорально тривалим».

Згідно з концепцією Ф. Броделя, два верхні рівні історичного пізнання протиставляються мінливому рівню «історії подієвої» (*«histoire événementielle»*), на якому фіксуються найменші «короточасні зміни» (*«le temps bref»*), що з погляду розуміння логіки історії є лише поверхнею глибинних зрушень, буденними виявами, псевдосенсаційними подіями, врешті-решт – «піною історії», яка є «кон'юнктурним часом» (*«le temps conjoncture»*), поживою для ситуативної політичної, воєнної та дипломатичної історії. Але показово, що з погляду всесвітньо-історичного еволюціонізму навіть цей тренд є доволі довготривалим, дослівно «віковим» (*«trend séculaire»*) [8].

Важливо й те, що в межах означених методологічних підходів перебуває запроваджене ще одним представником «Анналів» Е. Ле Руа Ладюрі поняття «застигла історія», «історія без людей», чим також підкреслюється сталість розгортання закладених в ментальність спільноти, незалежних від індивідуальних переваг членів суперетносу, багатівікових трендів [9]. Легко помітити, що реалізація подібного бачення потребує максимального залучення до осягнення власного минулого історичної пам'яті, адже насамперед ідеться не стільки про інформацію, отриману з історичних джерел, скільки про ту, реалії якої відкриваються індивіду не у емпіричному, а в особистому досвіді, винайдену у власному духовному світі в формі образів, які людина скоріше не стільки пізнає, скільки пригадує минуле на киталт фрейдистських трактувань сновидінь, через які виявляється «лібідо», що підсвідомо керує вчинками людини. Подібний образ пам'яті на межі з маренням прекрасно передає іспанський традиціоналіст Х. Ортега-і-Гассет, ідеї якого цілком споріднені з історичним ідеалом «Анналів»: «І своєю чергою образ цього суспільства буде прояснений, коли людина відкриє всередині себе те, чим це суспільство було раніше, в що воно вірило, що відчувало, чому надавало перевагу тощо. Тобто, коли вона побачить своє власне і безпосереднє, активне та живе “сьогодні” у світлі людського “вчора”. Позаяк неможливо прояснити “вчора” без “позавчора” і так далі. Історія – це система, система людських досвідів, що утворюють унікальний та односпрямований ланцюг. Тому ніщо посправжньому не прояснене в історії, поки вона не прояснена» [10, р. 471].

Як конкретний приклад, який буцімто фіксує базові ментальні риси за допомогою звертання до історичної пам'яті французів, можна навести образ галльського півня, який має навіть не середньовічні, а ще античні витоки (галлами римляни називали кельтів, що мешкали на території Галлії). Зокрема, французький дослідник А. Блок вважав, що саме подібна асоціація з племенем галлів виникла у античних римлян через колір волосся більшості мешканців Галлії, чиї вогненно руді чуби нагадували півнячі гребінці. До того ж, представники цього племінного союзу внаслідок свого крутого норову та задержуватого «півнячого» характеру постійно дошкуляли римлянам своїми воєнними набігами. Скоріше за все саме для підкреслення такої риси як войовничість у менталітеті французів король Карл VIII у XV ст. вибрав зображення півня як одну з емблем Франції.

З іншого боку, етноідентичність намагаються пов'язати з традиціями кельтських племен, які ще у V ст. н.е. мігрували з Британії після вторгнення туди англосаксів та мали прадавнє індоєвропейське походження (саме кельтами була заснована провінція Бретань). Перебуваючи під сильним впливом Греції, вони створили власну високу культуру виробництва: здатність виготовляти із заліза знаряддя для рільництва та зброю, а також роблений на гончарному колі посуд. І на думку традиціоналістськи орієнтованих істориків такі навички, начебто, додавали традиційній французькій ментальній войовничості та динамічній відкритості змінам, працелюбності та винахідливості.

Підкреслюючи провідну роль довготривалої історичної пам'яті у французькому національному дискурсі, французький прибічник органічної школи в соціології XIX ст. А. Фульє у книзі «Психологія французького народу» критикує зацикленість великої частини тогочасного суспільства на революційних змінах. Він пише про те, що зайва експансивність нерідко примушує французів ігнорувати власну історичну пам'ять і внаслідок цього втрачати почуття реальності, чим, мовляв, і пояснюється їхня періодична схильність до екстремізму: «Ми також не хочемо “знати чи були до нас люди”». Наш менталітет, схильний розмірковувати та резонувати до нестями, погано усвідомлює складні та глибокі потреби природи та життя. Переконані в тому, що революція може завжди замінити еволюцію, ми ігноруємо можливість еволюції в часі. Ми думаємо лише про силу людської волі, втім, ненаполегливої, а поривчастої, нетерплячої, що одночасно вимагає все і нічого» [11, с. 137].

Утім, судячи з того, що сам автор «Психології французького народу» пов'язує «французький характер» з однією з «європейських рас», а також «характером галлів та франків», його власні погляди на історичну пам'ять можуть бути піддані критиці за зайву зацикленість на минулому.

Що ж до консервативного напрямку меморіальних студій, то подібно до традиціоналізму він також пов'язаний зі своєрідним культом минулого, але водночас за багатьма типологічними ознаками відрізняється від духовно-

еволюціоністського бачення історичної пам'яті як скарбниці ментальних етнічних кодів. В даному випадку йдеться про монархічно-елітарну концепцію національного суверенітету.

До основних представників цього другого напрямку історичної та суспільної думки відносять одного з основоположників не тільки французької, але й світової політології модерного типу – Ж. Бодена, видатних соціальних мислителів ХІХ – початку ХХ ст. – Ж. де Местра, Р. Шатобріана, М. Барреса, що є автором трилогії «Роман національної енергії» («*Le Roman de l'énergie nationale*»), а також католицьких неомонархістів – Ш. Пегі та творця ідеології «інтегрального націоналізму» Ш. Морраса (творчість якого, між іншим, суттєво вплинула на погляди В. Липинського та Д. Донцова).

На відміну від традиціоналізму з його акцентом на морально-емоційному складникові та своєрідним духовним об'єктивізмом, згідно з яким *поступ* полягає саме в *поступовому* розкритті у всій повноті закладених у первісних історичних витоках смислів та передачу їх через покоління завдяки історичній пам'яті, консерватизм монархічного зразка підкреслює вольовий і суб'єктивний, навіть волюнтаристично-суб'єктивістський, аспект історії, відображений у національній пам'яті.

Якщо у випадку з традиціоналістським трактуванням історичного спадку його носієм вважається народна або етнічна культура, що базується на релігійних засадах та здебільшого має анонімний характер, передаючись кожному наступному поколінню через одвіку усталені форми мислення та поведінки, монархічна традиція навпаки носить виразно особовий характер та нерозривно пов'язана з апологією конкретних історичних діячів із числа французьких королів та імператорів. При цьому знаменита дилема історичної ролі героя і натовпу вирішується на користь вождя, що в останній момент неодмінно рятує державу.

Це саме той випадок, коли значення історичної пам'яті оцінюється насамперед з погляду можливості пошуку у «славному героїчному минулому» корисних для сьогодення історичних прецедентів, «видатних діянь» «історичних постатей» з метою відтворення та збереження у масовій свідомості прикладів для наслідування, взірців, що можуть надихати молодь на самовіддане служіння державі.

На думку консервативно налаштованих французьких історіософів – адептів монархічного правління, здатність до творення централізованого королівства виникла внаслідок того, що французький етнос буцімто став безпосереднім спадкоємцем Франкської середньовічної держави Карла Великого, де вперше було апробовано модель трансформації базованої на етнічних засадах середньовічної монархії на загальноєвропейську імперію. Що, на думку тих самих консерваторів, має свідчити про генетичний зв'язок між ідеєю французького монархізму та часами Імперії Бонапартів (мовляв, не випадково Наполеон Бонапарт, створивши Першу французьку імперію, власноручно

поклав на себе монарший вінець, а його племінник Луї Наполеон став засновником Другої імперії).

Крім того, за подібною версією споконвічної французької войовничості культ монархічного абсолютизму вождистського типу пов'язаний не так зі збереженням у ментальних глибинах галлів античних норм воєнної демократії, як із етнічними рисами норманів – старовинної спільноти з характером завойовників, що оселилась на території північної Франції ще у 911 р. та заснувала герцогство Нормандія, тим самим начебто закладаючи первісні засади національної психології французів.

Консерватори ведуть офіційний «родовід» Франції як централізованої держави мало не від часів сходження на трон Західно-Франкського королівства у 987 р. Капетіанської династії (назва «Франція» справді згадується з XI ст. і походить від латинського *Regnum Francorum* – «Королівство Франків»).

Прогрес як заперечення традиції

Загалом, попри всі розбіжності, представників двох попередніх напрямів історичної та політичної думки поєднував відвертий пієтет до історичної пам'яті, пов'язаний із вихвалянням та ідеалізацією власного глибинного минулого (хоча й із різних – народницької і монархічно-авторитарної – позицій). Що ж до двох інших – ліберальної та соціалістичної – традицій національної історіографії, то їм обом навпаки притаманний акцент на майбутньому коштом минулого: відверте відкидання архаїки як гальма на шляху суспільного прогресу і обмеження актуального історичного спадку добою Просвітництва та часами Великої французької революції. В даному випадку також можна говорити про менш або більш радикальні версії заперечення минулого в ім'я майбутнього.

Подібно до народників, що поступово трансформувались у солідаристів із їхнім вихвалянням провідної ролі історичної пам'яті, представники прогресистського табору французької суспільної думки також схиляються до еволюціоністського бачення суспільного поступу. Але при цьому вони віддають перевагу всесвітній історії над історією національною, вважаючи останню лише окремим випадком першої, а головне – всупереч консерваторам та традиціоналістам вбачають ідеал досконалого суспільства не в минулому, а у майбутньому. До того ж комуністи демонструють одностайність із лібералами у своєму космополітизмі. І це не випадково, адже у знаменитому «Маніфесті комуністичної партії» поряд із тезою про те, що буржуазія вже об'єдналась на ґрунті протистояння міжнародному робочому рухові, виголошується, що «пролетарі не мають своєї вітчизни», і саме на цій підставі висувається гасло «пролетарі всіх країн єднайтесь!». Причому важливо зазначити, що подібно до того, як це має місце і в давньому націологічному конфлікті примордіалістів та есенціалістів (або модерністів), ліберально та просоціалістично налаштовані французькі історики, протилежно «реставраторам», також пропонують досить схожу інтерпретацію не просто французької історії, а й саме історичної пам'яті.

Щодо лібералів, то тут показовими є погляди одного з основоположників теорії соціального прогресу Ж.-А. Кондорсе, що став ідейним предтечою теорій видатних французьких соціалістів-утопістів, насамперед А. Сен-Сімона та його послідовника і водночас одного з фундаторів теоретичної соціології – позитивіста О. Конта (ідеї яких своєю чергою справили великий вплив на творчість М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського). В останньому розділі своєї знаменитої роботи «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму», яка має назву «Щодо майбутнього прогресу людського розуму», Кондорсе, вважаючи прадавню пам'ять предків гальмом загального всесвітнього поступу, підкреслює, що його запорукою є обов'язкове подолання згубних звичок та забобонів із позицій сучасної цивілізації у кожній окремій країні. Тобто стосовно політики історичної пам'яті він фактично проповідує ідею забуття архаїчного минулого.

Отже, можна стверджувати, що в своєму баченні історичної традиції цей помірний прогресист апелює до темпоральних характеристик, що у психології отримали назву оперативної або короткочасової пам'яті. В даному випадку фактично йдеться про періоди Нового та Новітнього часів. Одночасно вважаючи прадавню пам'ять предків гальмом всесвітнього поступу, Ж.-А. Кондорсе та його послідовники проводили поділ між варварством і цивілізацією, протиставляючи демократичний стан суспільства як політичної нації, що в її умовах громадянин послуговується цінностями Просвітництва, «темним» Середнім вікам.

Дещо більш радикальною за ліберальну є соціалістична (реформістська) традиція ставлення до історії Франції. Найбільш видатний представник цього напрямку – політичний діяч, історик, філософ, теоретик соціалізму Ж. Жорес, вбитий 31 липня 1914 р., щойно розпочавши кампанію проти розпалювання Першої світової війни, був не тільки засновником знаменитого згодом комуністичного рупору – газети «Юманіте», а й автором шеститомної «Соціалістичної історії французької революції» та інших історичних праць. Подібно до лібералів цей знаний дослідник також апелює до відносно недалекого минулого – часів Великої французької революції. Причому вже не жирондистського (як у Кондорсе), а саме радикально якобінського її етапу. Назагал він підтримує марксову ідею матеріалістичного розуміння історії і також виступає за докорінний переустрій капіталістичного ладу; але робить це не з позицій зафіксованого в історичній пам'яті ідеалізованого етнічного минулого, начебто несумісного з космополітизмом та постійною гонитвою за доданою вартістю, а згідно з ідеалами майбутнього комуністичного суспільства. Причому ці ідеали, за соціалістичного трактування всесвітньої історії, на думку цього видатного представника всесвітнього прогресизму будуть досягнуті не завдяки руйнівній революції, а в процесі поступової гармонізації та гуманізації самої буржуазної цивілізації.

Нарешті, враховуючи, що серед adeptів комуністичної ідеології у Франції були такі відомі мислителі, як безпосередній учасник Паризької комуни (і, до речі, зять К. Маркса) П. Лафарг, варто згадати про гранично ліву інтерпретацію політики пам'яті в цій країні. Адже П. Лафарг вів затяту полеміку навіть з Ж. Жоресом, звинувачуючи останнього в опортунізмі, а насправді – у поглядах, які можна назвати максимально наближеними до соціал-демократичних політичних європейських програм.

Зрозуміло, що в комуністичному варіанті заперечення минулого вже йдеться не тільки про визнання ключової ролі яacobінського терору у Французькій революції, яка має стати точкою відліку історичної пам'яті всіх майбутніх поколінь, а й про її максимальну спорідненість із лівим радикалізмом Паризької комуни. А також про цілковиту справедливість визнання К. Марксом та В. Леніним обох цих форм збройного повстання історично першими виявами так званої диктатури пролетаріату та прологом соціалістичної революції. (Як відомо, більшовики за часів революційного червоного терору та громадянської війни в Росії справді мавпували організаційні форми яacobінства типу революційних трибуналів, інституту комісарства, якими послуговувався яacobінський «Комітет національного порятунку», а за правління Й. Сталіна практично узаконили їх. Те саме стосується популярного вже за сталінського терору звинувачення «ворог народу», на основі якого та з міркувань «революційної доцільності» без суду та слідства були відправлені на гільйотину тисячі безневинних французів.)

Що ж до історичної пам'яті, то, на відміну від більш-менш поміркованого соціал-реформізму, виходячи з ідеї соціалістичної революції як зламу та демонтажу не тільки добуржуазних «пережитків історії», а й самого капіталізму, «ліві» ідеологи, в дусі закликів Інтернаціоналу щодо необхідності «руйнування старого світу насильства уцент», вважали, що навіть збереження історичної пам'яті про події ХХ ст. повинно бути дуже вибірково і спрямованим насамперед на формування бачення минулого країни як історії боротьби класів. Ставлення ж до глибиннішої історичної пам'яті нації було ще більш екстремістським. Саме з цього приводу той-таки П. Лафарг заявляв, що «релігійні звичаї та легенди є не що інше, як подібні до мумій збережені звичаї первісних племен».

Фрагментація історичної пам'яті: між міфом та утопією

Важливо втім зазначити, що всі описані вище концепції суспільного розвитку у своїх трактуваннях національної історії, а отже й історичної пам'яті, припускаються явної невідповідності історичним фактам (якщо не відвертої їх фальсифікації). І саме через цю концептуальну вразливість критика поглядів та політики пам'яті видатного французького політика світового рівня також є неспроможною.

Щодо традиціоналістської концепції історичної пам'яті, то у своїй фундаментальній тритомній праці «Французька ідентичність» (*L'identite de la*

France) вже згадуваний маститий історик, один із фундаторів всесвітньо відомої історичної школи «Анналів», Ф. Бродель намагається до найменших дрібниць проаналізувати практично всі вияви суспільного життя, починаючи від зародків французької державності. На підставі свого дослідження він доходить висновку, що «родова риса» французької історії – «перманентна нестабільність», обумовлена унікальними традиціями в різних регіонах країни, внаслідок яких виникли так звані субетноси, що фактично постійно перебувають у стані самоізоляції і не можуть взаємодіяти синхронно в історичному часі та просторі.

І саме нездатність території до об'єднання проти центральної влади будімо веде до швидкого становлення абсолютизму: «Отже багатоманіття – безпосередній наслідок безмежності простору, завдяки якій місцеві особливості, що виникли у глибокій старовині, дожили до наших днів. Багатоманіття ж це розмаїття своєю чергою справило вплив на історію Франції. ...Панівна суперструктура зростає, розповсюджується вшир так стрімко саме тому, що не зустрічає серйозних перешкод, гідного спротиву. Проти монархії, що приєднує до себе все нові і нові землі, повставала щоразу найбільше лише одна провінція, та й та не повністю; королі бились по черзі з різними супротивниками, спочатку на одній території, потім на іншій... Розпалюванню у Франції політичних, соціальних та релігійних розбратів сприяло не так багатоманіття саме по собі, як байдужість, бездіяльність країв та провінцій. ...Потяг до роздробленості у французів у крові; єдність Франції – лише оболонка, суперструктура, виклик. Багатоманіття веде до неузгодженості» [12, с. 97-98]. До того ж, на думку історика, подібний стан державної рихлості, попри всі модернізаційні тенденції, зберігся і до наших днів.

Утім, зазначений автор так і не пояснює чому, згідно з його гіпотезою, згадуване приєднання до королівського домену, яке зробило Францію чи не найбільш потужною абсолютистською державою (принаймні в межах західного феодального світу), навіть після завершення процесу її централізації начебто все одно мало суто поверховий характер.

Та повернімося до консервативно-монархічної версії, згідно з якою становлення потужної централізованої держави відбулось практично одночасно з перейменуванням Західно-Франкського королівства на Францію. Спростовуючи цю тезу, видатний дослідник середньовіччя Ж. Ле Гофф слушно зазначає, що якраз на цьому етапі становлення французької державності до монархічного абсолютизму і, тим більше, до єдиної етнонаціональної ідентичності ще дуже далеко. Історик наголошує, що за феодальних часів «люди були майже неспроможні уявити свою анонімну батьківщину. Не має нічого більш повчального, як ті труднощі, на які довгий час наражалися у своїх спробах якось назвати дві головні держави, що виокремилися в процесі розпаду давнього *regnum Francorum*. Обидві вони були “Франціями”. Але прикметники “Східна” й “Західна”, якими довго користувалися, щоб їх розрізнити, не могли

дати для національної свідомості надійної точки опори, що будила б якусь історичну пам'ять» [13, с. 443].

Отже, за ранньофеодальних часів Франція ще залишалася механічним конгломератом різноманітних субетносів. Адже в ті часи ще не склалась не тільки модерна французька нація, а навіть французький титульний етнос. Тож і ідея походження французької державності, що начебто дала початок сучасному менталітетові французів, від войовничих франків імперії Карла Великого тим більше є не чим іншим, як лише монархічно-консервативним міфом.

Але на цьому фальсифікація історичної пам'яті не закінчується. Ідеться про те, що, на противагу поглядам Ш. Морраса, Ш. Пегі та інших монархістів націоналістичного штибу, справді надто вкорінені за пізнього Середньовіччя абсолютизм та централізована теократична державність жодним чином не були ідеальною формою суспільного устрою, опозиційного до буржуазного прагматизму та культу грошей. Навпаки, найбільш розвинений у Європі французький феодалізм, з одного боку, гальмував розвиток прогресивних форм буржуазного суспільного ладу, а з іншого, – максимально сприяючи розвиткові насамперед лихварсько-позичкового капіталу, заохочував розквіт напівколоніальних (периферійних) форм нового суспільного ладу.

Як показав видатний французький історик П. Шоню, сформованість потужного бюрократичного апарату та високий рівень централізації пізнього французького феодального абсолютизму, що став на перешкоді формуванню нормального національного ринку та буржуазних відносин, якраз і породили небачену корупцію серед продажних королівських чиновників (комісарів), які купували собі так звані відкупи – право монопольного володіння цілими галузями господарства з метою отримання надприбутків коштом жорстокої експлуатації архаїчного типу, яку деякі історики асоціюють із феноменом так званого «другого видання кріпосництва» [14, с. 366-369].

Саме завдяки своєму надвитратному способу життя та завойовницьким амбіціям, що потребували величезних фінансових вливань, королівський домен Франції справді утворив у чомусь безпрецедентний симбіоз із паразитарним банківським капіталом, що обслуговував владу й одночасно наживався на національному багатстві коштом промислового інноваційного розвитку. Внаслідок цього і виник своєрідний «кентавр» – міцний сплав державної корупції та нестримної спекулятивності, яка нерідко переростала у відверті фінансові афери, які поглиблювали економічну кризу і провокували голодні бунти та розгул люмпенської стихії, що врешті-решт стало найпотужнішим каталізатором Великої французької революції та спричинило до розірваності в структурі історичної пам'яті традиції та модерну [15, с. 244-248].

Отже, головний непримиренний конфлікт, що уповільнював і назагал продовжує перешкоджати динамічному розвитку Франції, постійно вироджуючись то у праву деконструктивну реакційність, то в ліву затяту революційність, відбувався зовсім не між силами буржуазного правопорядку та

феодално-абсолютистської реакції. Славнозвісний «Старий порядок» насправді був нічим іншим, як навіть *не консервативним, а реакційним режимом королівського абсолютизму і по суті являв собою не що інше, як особливу плутократичну тиранію бюрократично-компрадорського типу, котра за часів придушення загальноєвропейських процесів новітнього націотворення утвердилась практично на всій території Європи (включно з Російською імперією).*

Якщо ж говорити про помірковано прогресистське бачення як національної, так і всесвітньої історії, на основі яких складалась соціалістична програма, то притаманна цьому напрямкові французької історіографії головна ідея неперервної прогресивної еволюції після заміни феодального абсолютизму на буржуазний демократизм, також не витримує наукової критики; як і притаманне цьому підходу уявлення про безмежні адаптивні можливості, начебто притаманні капіталізму як суспільному ладу. Насправді – і це засвідчила сама історія – класичний капіталізм вичерпав свій історичний потенціал, що сьогодні вимушені визнати навіть учасники знаменитого своїм граничним лібералізмом Давоського форуму.

До того ж, наперекір марксовій ідеї щодо визначальної ролі економічного базису при переході до прогресивнішої соціальної формації, цей стадіальний перехід почав відбуватись ще у XIX ст. у формі світоглядно-духовної та художньої опозиції буржуазному утилітаризмові, зведенню творчого компоненту праці до його суто товарної форми – капіталу, а цінності людської праці до її ціни [16]. Крім того, це протистояння та взаємне відчуження індивідів, що переслідують насамперед свої матеріальні інтереси, вилилось у активне становлення новітніх форм патріотичної мотивації, що вже виходила за межі матеріальних інтересів атомізованих учасників національного ринку [4, с. 35-36].

А найголовніше те, що всупереч соціалістичному та комуністичному утопізмові з його запереченням ролі традиції, подібна модерна світоглядна мотивація виявлялася саме у традиціоналістській формі, як це не дивно, зробивши саме національну пам'ять ключовим елементом формування нового, антибуржуазного світогляду. Це пов'язано з тим, що згідно з універсальним механізмом міжстадіального переходу, якісно нові форми суспільного ладу завжди зароджуються у формі так званого Ренесансу – закликів до насправді суто уявного повернення вже не тільки до Античності, як це було на початку у повному сенсі «Нового» часу, а й до Середньовіччя, ідеали якого мислителі доби соціального романтизму закликали віднайти та відновити у своїй історичній пам'яті, одночасно закладаючи в оболонку минулого принципово нові світоглядні цінності [4, с. 33, 39, 43].

Як на найбільш яскраві приклади подібного опису національного ідеалу буцімто через висвітлення подій минулого можна послатись на праці видатних французьких мислителів та істориків-традиціоналістів «Історія суспільного

устрою стародавньої Франції» Ф. де Куланжа, «Походження суспільного ладу сучасної Франції» І. Тена, та, особливо, «Історія Франції», «Історія французької революції», «Народ» Ж. Мішле. В цьому сенсі не можна не погодитись із наступною тезою: «Споруджуючи нерукотворний монумент Французькій Республіці, Мішле одухотворював історію рідної країни, яка сприймалась ним *Особистістю*. А це вимагало особливого підходу, і Мішле чудово розумів, що не може уподібнюватись колегам. Якщо метою історичного дослідження, за його словами, “Тьєррі бачив *оповідь (narration)*, Гізо – *аналіз*”, Мішле свій метод називав *воскресінням (resurrection)*» [17, с. 52]. Причому цей підхід вимагав від традиціоналістів особливого ставлення до історичної пам'яті, з акцентом на її суб'єктивному та соціально-психологічному вимірах: «Усна традиція для Мішле – безмірно більше за історичне джерело. Це був погляд нації, яким він обов'язково керувався, голос народу, до якого необхідно прислухатись. Критикуючи колег, він розвивав розуміння усної традиції як народної пам'яті, яка за відповідного підходу може сприяти усвідомленню смислу подій, що відбуваються, значення того чи іншого діяча» [17, с. 59].

Що ж до класичного лібералізму, то його представники, ще більше аніж помірковані історики-соціалісти переконані, що трагедія Франції полягає саме в живучості традицій пізнього французького феодалізму, зафіксованій в історичній пам'яті переважно сільського населення (яке чисельно переважало аж до ХХ ст.). Що, мовляв, і стало справжнім гальмом ліберальних реформ. Зокрема, Д. Травін, визначає історію Франції навіть не як перманентну нестабільність, а як перманентну революцію, відстоює протилежні у порівнянні з концепцією Ф. Броделя позиції. Дослідник слушно вважає, що саме французький абсолютизм, а зовсім не схильність до регіоналізації і навіть сепаратизму, наклав неповторний відбиток не просто на подальшу французьку історію, а й на особливість французького державного капіталізму: «У повній мірі спроби модернізувати країну далися взнаки у ХVІІ ст. за герцога де Рішельє та міністра Людовика ХІV Жана-Батіста Кольбера. Проте в той час дії державної влади були спрямовані не стільки на створення тієї економічної та політичної системи, яка відрізняє сучасні суспільства, скільки на зміцнення самої себе. На зміну феодальним механізмам керівництва поступово приходила жорстка адміністративна вертикаль. Фактично саме тоді було закладено засади знаменитого французького дирижизму, що певною мірою зберіг своє значення і по сьогодні» [18, с. 128-129].

Важливо, що згадуваний Д. Травін лише втручає знаменитому політикові й економісту, міністру фінансів в уряді Ш. де Голля та майбутньому президентові Франції В. Жискарю д'Естену, який у розділі з дуже красномовною назвою «Монархічний кольберизм та яacobінський централізм» своєї книги «Французи. Роздуми про долю народу» також зазначає, що французькі робітники зберегли селянський менталітет і тому уникають динамічних змін. За його оцінкою «Кольбер був лише інтендантом домену і звітував перед своїм володарем за

наслідки управління. Він втручався у державну діяльність, як і у всі види діяльності у королівстві» [19, с. 92].

Далі, колишній соратник Ш. де Голля, який перейшов на бік його політичних супротивників, та майбутній очільник створення Основного закону Євросоюзу за неоліберальною моделлю, яка сьогодні переживає глибоку системну кризу [20 с. 109-119], підкреслює: «...Завдяки якобінському централізму, посиленню якого сприяло встановлення Наполеоном потужної адміністративної системи, затвердився ще один варіант керованої економіки, заснованої на домінантній ролі держави. Концепція державного дирижування наклала відбиток на життя Франції, економіка, організована у відповідності з нею, пережила протягом 150 років злети та падіння, свідками останнього тріумфу ми стали недавно, в перші післявоєнні роки» [19, с. 93].

Щоправда, Жискар д'Естен так і не спромігся пояснити, яким чином за часів де Голля, коли «під час великої економічної суперечки між ринком і державою остання зберегла за собою провідну роль», за його власним визнанням, все ж вдалось здійснювати антиінфляційну політику, на необхідності якої він сам наполягав у статусі міністра фінансів деголлівського уряду і досягти бездифіцитності бюджету. Окрім того, попри буцімто «архаїчну» стратегію дирижизму де Голль провів потужні реформи, що справедливо отримали назву «економічного дива» [19, с. 98].

Що ж до проблематики історичної пам'яті, то трансформувались у неоліберальний ідеологічний концепт, «посткласичний» лібералізм (різні форми так званого лібертаріанства) проголосив для постмодерної людини як найбільш ефективний спосіб буття здатність до максимального розчинення у потоці буденності та мімікрії під будь-які, завжди тимчасові, вимоги сьогодення. До того ж повна відмова від своїх історичних витоків і традицій предків, на думку постмодерністів, лише полегшить індивіду пристосування в умовах настання так званого «нетократичного» (мережевого) «плаского» світу, де невдовзі буцімто зникнуть всі національні кордони (а насправді в дусі антиутопій Дж. Орвелла та О. Гакслі буде здійснюватися тотальний інформаційний контроль за людьми).

Отже, якщо свого часу виникнення класичного капіталізму К. Маркс трактував як перехід від етапу «передісторії до епохи справжньої історії», яка завдяки новим засобам транспорту і зв'язку стає справді всесвітньою, то сучасні постмодерністи явно неоліберального спрямування цей безпрецедентний розрив еволюційності та поступовості, історичної спадковості трактують як остаточне подолання навіть буржуазно-просвітницької традиції на користь глобального, так званого біороботизованого «фінансово-інформаційного концтабору, суть якого полягає в тотальному контролі над спільнотою та маніпуляціями поведінкою людини. Звідсіля і низка перший погляд дивовижних термінів “постмодернізм”, “постісторія”, “постекономіка”, і

навіть “постлюдина”. Тобто, за таким підходом практично проглядає повна відмова від історичної пам’яті» [21, с. 17-30].

На жаль, значною мірою аналогічних поглядів дотримується і нинішній глава французької держави Е. Макрон. З цього приводу британський історик Д. Локланд, який протягом 2008-2018 рр. був директором наукових програм Інституту демократії та співробітництва у Парижі, нагадує, що Макрон значною мірою є ставлеником ультралібералів – банкіра та колишнього Президента ЄБРР Ж. Атталі та звинуваченого у корупції і навіть засудженого (хоча й до умовного терміну) экс-президента Франції Н. Саркозі [22]. Також британський фахівець з французької історії справедливо зазначає, що попри постійні так би мовити популістські заяви чинного французького президента, він відверто зневажає демократичні історичні традиції справжньої Французької революції та народоправства і постійно демонструє повну неповагу до пересічних французьких громадян: «Макроном рухає успіх, а сам Макрон виступає його втіленням. В ньому лунає справжній голос постмодерну, світу, в якому немає незаперечних цінностей (за винятком, звичайно, цінностей самого постмодерну), і де... єдиним елементом, що формує суспільство, є снобізм, який відрізняє динамічних та лінивих, демонстративно сучасних та реакційних, тих хто затято прагне “будувати майбутнє” і тих, хто пам’ятає минуле. З його погляду люди з цих других категорій заслуговують лише на презирство і він зневажає ту Францію, яку вони представляють» [23, с. 60].

Водночас, Д. Локланд підкреслює позірність макронівського радикалізму, адже незважаючи на назву передвиборної, явно популістської книги Е. Макрона «Революція», насправді її зміст свідчить скоріше про глибоко консервативні погляди нинішнього французького Президента, що діє під гаслом «щоб усе залишилось як було раніше, все має змінитись» (невипадково навіть відомий фінансист Дж. Сорос в книзі «Криза світового капіталізму» називав нинішню систему неоліберальної економіки «ринковий фундаменталізм», підкреслюючи антиреволюційне спрямування цієї системи сучасного глобалізму).

Нарешті, щодо комуністичних трактувань французької історії з їхньою апологією якобінського терору, неправомірного зведення Паризької комуни до історично першої форми диктатури пролетаріату і запереченням всього попереднього минулого як гальма на шляху реалізації комуністичного ідеалу. Вже згадуваний А. де Токвіль у класичній праці «Старий порядок і революція» писав про те, що всі механізми граничного етатизму та тиранії за якобінського терору, як це не дивно, є похідним від запозиченої в абсолютизмі небаченої державної централізації та адміністрування, за допомогою якої революціонери намагались здолати розгул анархії і втрату керованості державою. Підбиваючи підсумки свого дослідження, видатний французький мислитель зазначає: «Давній порядок, справді, мав у собі цілу низку установ найновішого походження, які... дивним чином відкривали зручні шляхи деспотизму. Почали їх розшукувати посеред уламків усіх інших установ, і знайшли їх. Колись вони

породжували звички, пристрасті й поняття, спрямовані на те, аби роз'єднати людей і тримати їх у покорі; й ось їх оживили й скористались ними. Схопилися за руїни централізації й відновили її; а що вона піднялась, а все, що колись її обмежувало, залишалося зруйнованим, то з самих надр і в нації, котра щойно вивергнула королівську владу, раптом виросла така широка, розгалужена й абсолютна влада, якої не мав жоден із наших королів. Затія видавалася надзвичайною за своєю зухвалістю, успіх її здавався небаченим, позаяк французи думали тільки про те, що було в них перед очима, й забули бачене раніше. Володар упав, але найістотніший чинник, створений ним, вистояв; його уряд помер, але його адміністрація жила й далі, й відтоді, коли французи хотіли знищити абсолютну владу, вони обмежувалися тим, що ставили голову Свободи на тулуб раба» [24, с. 179].

Отже, на прикладі французької історії вкотре підтверджується теза, що має загальнометодологічний характер: існування нерозривного зв'язку між однаково заснованими на терорі та екстремізмі революцією, що цілковито відкидає історичну пам'ять, та реакцією, що її ж підносить до небес.

Реальні причини аберації історичної пам'яті

Чим же обумовлена принципова неконструктивність самої описаної вище багатоваріантності й одночасно викривленості у розумінні французької національної історії та відповідних версій історичної пам'яті? Щодо причин подібного неадекватного бачення свого минулого представниками різних історико-ідеологічних таборів, яке нерідко приписується політиці пам'яті Ш. де Голля, то насамперед воно обумовлене вкрай несприятливими конкретно-історичними умовами формування модерної французької державності. До гальмівного негативного впливу потужного феодального абсолютизму слід додати постійне втручання ззовні антинаціональних сил, не зацікавлених у динамічному розвитку Франції. Ідеться про британську метрополію, яка прагнула підпорядкувати своєму імперському впливу більшу частину континентальної Європи (використовуючи для цього не стільки як союзника, скільки як економічно залежну напівколоніальну територію імперську Росію) [25, с. 217-231]). Нарешті нерідко гальмувало розвиток країни геополітичне сусідство Франції з молодого німецькою нацією, бурхлива консолідація та розвиток якої нерідко призводив до того, що Германська імперія виступала суперником, а то й супротивником ще молодій французькій республіки, який, до того ж, зміг вийти переможцем у взаємному воєнному протистоянні.

Усе це, безумовно, призводило до постійних відкатів у суспільно-економічному розвитку та породжувало загальновідому політичну нестабільність, яка призводила до крайнощів ліво-екстремістських переворотів та монархічних реставрацій, зокрема реакційного переродження прогресивних форм республіканського суспільного ладу, що виникали на основі національних авторитарних режимів – консулату Наполеона Бонапарта та президенталізму Луї Наполеона – у Першу та Другу імперії відповідно.

Необхідно зазначити, що сам розкол на два табори суспільної думки та дві несумісні версії історичної пам'яті відбувся у Франції внаслідок дегенеративного впливу вже частково описаного паразитарного феодално-банківського як на національну еліту, так і пересічних громадян, яких однаково розбещували й вели до люмпенського споживацтва та утриманства і наскрізь просякнутий корупцією, граничний бюрократичний етатизм, і розпалювання біржових пристрастей в процесі побудови численних фінансових «пірамід».

На превеликий жаль, марксова типологічна характеристика подібного режиму компрадорського мародерства до болю нагадує ті квазідержавні утворення, що виникли на пострадянському просторі – зокрема в Україні, де також утворився аналогічний специфічний клептократичний варіант, блискучу характеристику якого дав К. Маркс у роботі «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» на прикладі ротшильдівських фінансово-люмпенських плутократій: «Оскільки фінансова аристократія видавала закони, керувала державою, розпоряджалася всією організованою суспільною владою, самим фактом власного панування та за допомогою друкованого слова підкоряла собі масову думку, в усіх сферах... панували та сама проституція, та сама безсоромна брехня, та сама жага збагачення не шляхом виробництва, а шляхом спиртного привласнення уже наявного чужого багатства. Саме на вершині буржуазного суспільства нездорова та порочна похоть виявилася в тій неприборканій – на кожному кроці несумісній навіть із буржуазними законами – формі, в якій породжене спекуляцією багатство шукає собі задоволення згідно своєї природи, так що насолода стає розпустою, а гроші, бруд і кров зливаються в один потік. Фінансова аристократія як за способом свого збагачення, так і за характером своїх насолод є не що інше, як відродження люмпен-пролетаріату нагорі буржуазного суспільства» [26, с. 11].

Саме внаслідок виникнення у Франції гранично стагнаційного варіанту буржуазного устрою, який призвів зокрема до неконструктивних спроб руйнування блискуче описаного вище суспільного ладу в процесі екстремістського терору такого само люмпенського типу і виникла теоретична рефлексія у формі взаємного протистояння консерватизму та ліберального соціал-прогресизму. Адже ця політична та теоретична поляризація і призвела до того, що політичні сили як правого, так і лівого спрямування через нездатність послідовно провести обіцяні реформи та вивести державу на магістральний шлях суспільно-економічного розвитку, неминуче втрачали масову підтримку і після своєї чергової поразки кожна з них поступалася місцем своєму позірному антагоністові.

Звідсіля й розглянуті вище протилежні оцінки історичного часу у його прив'язці до національної історії, а також нецілісне бачення історичної пам'яті: згідно з традиціоналістським та консервативним баченням головні характеристики ментальності зароджуються у стародавньому минулому та передаються із покоління в покоління, а за версією прогресистськи

налаштованих істориків – формуються лише в межах модерного і навіть постбуржуазного суспільства шляхом витіснення із колективної свідомості родових етносних рис.

До вкрай негативних наслідків панування подібного роду економічних і політичних режимів, які нині отримали назву периферійних, належить деформація класичних ліберальних поглядів у квазіліберальну реакційну форму та інкорпорація ще молодій буржуазії у формі так званого «нового дворянства» до корумпованого владного класу (що є типовим і для пострадянського простору). Дійшло до того, що партія, яка зазіхала на статус ліберальної, отримала офіційну назву «орлеанської». У Франції описуваних часів подібне «злиття минулого з майбутнім» – ще молодій буржуазії з реакційним, морально та інтелектуально деградованим дворянством призвело до того, що цей натоді ще прогресивний клас дедалі більшою мірою почав пов'язувати свою діяльність не так із промисловим, як із лихварсько-паразитарним капіталом.

Крім того, подібні квазіліберальні економічні та політичні форми правління, а також ультраліві форми опозиції до них, які Маркс не пов'язує з режимом Другої імперії, збереглись у Франції ХХ ст. у вигляді Третьої та Четвертої французьких республік. Обидва ці варіанти ліберальної псевдodemократії, значною мірою гальмуючи суспільний розвиток країни, вкрай дискредитували модель ліберальної парламентської демократії як такої. Адже в процесі їхнього існування з'ясувалось, що домінування колегіальних законодавчих органів, що контролюють виконавчу владу, зовсім не гарантує від колективних форм плутократичної компрадорської тиранії, яка в тіньовому режимі, за рахунок корупції, впливає на політичні рішення і завдяки дестабілізації економічної та політичної ситуації реалізує кланові інтереси, спрямовані на привласнення загальнонаціонального багатства [15, с. 244-248].

Саме цим обумовлена і жорстка, а подекуди й жорстока, опозиція Ш. де Голля до цих форм правління та його наполегливе прагнення посилити виконавчу владу, надавши інститутіві президенталізму реальної ваги, – що повинно було слугувати кращому захистові національних інтересів. Причому насправді в процесі підготовки нового Основного закону видатний політик спирався зовсім не на досвід власне монархічних реставраційних режимів, а на ідею плебісцитарної демократії, запропоновану Наполеоном Бонапартом і пізніше теоретично обґрунтовану М. Вебером. Цю ідею було найповніше реалізовано якраз у першій послідовно президентській Конституції Другої французької республіки, а також у деяких положеннях Третьої республіки до того, як до неї було внесено зміни, що позбавляли реальних повноважень виконавчу владу (семирічний термін правління глави держави та значна роль Сенату). Значною мірою на цих же концептуальних засадах були побудовані Основний закон Веймарської республіки та Австрійської конституції у редакції 1929 та 1934 рр. [27, с. 398-408].

Президент на троні?

Водночас, здавалося б, наведена вище геніальна марксова характеристика тиранічного етапу бонапартизму цілком підтверджує вельми розповсюджену гіпотезу щодо прагнення Ш. де Голля узурпувати владу на неомонархічний манер, яку неодноразово у дивовижній одностайності висловлювали представники як ліберальних, так і лівих сил. Адже сам Генерал завжди підкреслював свій політичний пієтет до бонапартизму, який у наведеному вище фрагменті постає як люмпенізована диктатура та всезагальна деградація. А Луї Наполеон, про якого йдеться в даному випадку, справді після законного обрання його президентом країни на перших в історії людства прямих (хоч і цензово обмежених) виборах, справді невдовзі узурпував владу, фактично перетворивши її на довічну та необмежену.

Що ж до славетного попередника й кумира Наполеона III – Наполеона Бонапарта, то після всіх своїх успішних масштабних буржуазних реформ під час церемонії коронування він власноруч поклав собі на голову монаршу корону, що знаменувало остаточний крах його внутрішньої та зовнішньої політики. Про це писав один із відомих біографів імператора А. Манфред у своїй роботі «Наполеон Бонапарт». Він переконаний, що з того часу, як Наполеон почав приймати імперські почесті і розкішний спосіб життя за чисту монету, а своїх видатних соратників, які були йому особисто віддані, спробував перетворити на підданців, лояльність яких намагався купити щедрими дарами, саме в цей момент Бонапарт зрадив у собі великого лейтенанта, перетворившись на жалюгідного монарха.

Отже, видається, що проводячи свою політику пам'яті, Ш. де Голль рекламує найреакційніші вияви національної історії, що загальмували розвиток Франції «нормальним» ліберальним шляхом. Комуністи також переконані, що промонархічна ідеологічна налаштованість Генерала штовхала його в бік створення антинародної буржуазної бонапартистської диктатури на основі корпоративного монополізму великого бізнесу, що був головним вигодоотримувачем від запровадження знаменитого деголлівського «дирижизму».

Окрім того, ці затяті опоненти лівих та ультраліберальних поглядів здебільшого оцінювали запроваджену цим видатним патріотом Франції конституцію П'ятої французької республіки як антиконституційний переворот, а самого першого главу держави в його особі як свого роду президента на троні, не дуже прихованого монархіста, що фактично узурпував державну владу [15, с. 229-232].

Критика голлізму та ставлення до самої постаті Ш. де Голля з боку соціалістів, уже в силу своєї більшої ідеологічної поміркованості (за яку комуністи завжди звинувачували їх у так званому ревізіонізмі), була не такою жорсткою: в деякі моменти ліво-центристи навіть ставились до його курсу терпимістю, а то й із поблажливістю. Зокрема, дотичні до різних

(християнсько-демократичного, національно-солідаристського, ліберально-соціального ідеологічних трендів) представники найвідомішої Радикальної партії, Народного республіканського руху та Соціалістичної партії (до 1969 р. Французької секції Робітничого інтернаціоналу), навіть підтримали прихід де Голля до влади, вважаючи його панацеєю від катастрофи громадянської війни, в яку скочувалась Франція та певний час навіть співпрацювали з голлістами. Але саме через ідеологічні розбіжності та безкомпромісну позицію Першого президента і творця П'ятої республіки ця співпраця невдовзі припинилася [15, с. 252-257].

Проте, лідер соціалістів Ф. Міттеран, який вже на перших перевиборах глави держави став головним політичним конкурентом Ш. де Голля, оцінював запровадження нової конституції як «неперервний державний переворот» (що не завадило йому невдовзі взяти участь у виборах за новими правилами, перемогти і стати главою держави саме за деголлівською конституцією).

Що стосується багатьох сучасних ліберально та прокомуністично налаштованих французьких істориків, політологів та політиків, то вони зробили все, щоб Ш. де Голль не прийшов до влади і не зміг реалізувати свій державно-реформаторський курс – зокрема й у царині культурно-гуманітарної політики. Так, згідно з баченням як перших, так і других, з приходом голлістів до влади в реальній французькій історії ХХ ст. перемогла саме ультраконсервативна традиція культу історичної пам'яті і відповідна їй державницька практика, що буцімто продовжує тягнути цю країну в архаїчне минуле, а саме – у часи середньовічного монархічного абсолютизму. На думку противників Генерала, приписуваний йому потяг до подібного середньовічного мракобісся обумовлений схильністю до авторитарно-монархічних методів правління, за яких фактично стирається межа між мобілізаційним надзвичайним та мирним станом держави.

Приміром, ліберально налаштовані опоненти запровадженого Ш. де Голлем «конституційного анахронізму» П'ятої республіки підкреслюють глибоку ретроградність цієї форми правління, яку називають «цей ублюдочний режим» (Р. Капітан), «орлеанська монархія» (М. Дюверже), «сенаторська республіка» (М. Прело), «консульська республіка з парламентським фасадом» (М. Дельбез), «парламентська Імперія» (Р. Арон) [28, с. 333-334]. Сам автор цієї класифікації, відомий французький дослідник історії політичних учень та ідей Ф. Бенетон вважає, що «складність тлумачення пов'язана з тим, що конституція являє собою «компромісний документ» (Жорж Вендель), утворення, ініціатори або укладальники якого де Голль та Мішель Дебре не в усьому поділяли одну конституційну доктрину. Grosso modo цей документ має дві суттєві риси: з одного боку, він розриває з французькою парламентською традицією, при цьому повністю зберігаючи парламентську систему; з іншого – на рівні виконавчої влади встановлює дуалізм, що несе в собі певну двозначність» [28, с. 334].

А відомий політолог та соціолог Р. Арон, також порівнював главу держави за П'ятої республіки з «королем конституційної монархії» або «принцем-президентом бонапартистської республіки». Аналогічно, визнаний фахівець з типології партійних систем М. Дюверже, після запровадження Ш. де Голлем шляхом проведення референдуму процедури всенародних виборів президента, заявляв, що ця процедура – одне і те ж саме, що коронація монарха і був упевнений, що внаслідок граничної неефективності встановленого режиму особистої влади невдовзі буде запроваджено нову Конституцію VI республіки.

З цього самого приводу французький фахівець у царині молодой міждисциплінарной гуманітарной науки «політична соціологія» Д. Кола навіть натякає на паралелі правління знаменитого французького короля Людовика XIV та президента П'ятої республіки, даючи зрозуміти, що Ш. де Голлю не чужі відверто тиранічні замашки: «Але чи не володів також де Голль традиційною легітимністю в тому сенсі, що його інколи зображували, нехай навіть у вигляді жарту, в образі Людовика XIV?» [29, с. 87]. Справді, на перший погляд цей французький національний лідер саме в стилі Людовика XIV з його крилатим висловом «держава – це я» та цілком у бонапартистських традиціях, дозволяв собі мало не диктаторські висловлювання на кшталт «коли я хочу знати, що думає Франція – я запитую сам себе», та вже зовсім абсолютистське «Франція – це я».

Але найбільш чітко подібне бачення сформулював відомий знавець модерної французької історії М. Молчанов у главі «Монарх» своєї книги «Генерал де Голль». Наводячи слова де Голля у приватній бесіді, цей автор робить вельми радикальні висновки: «...Франція потребує монархії, але, не спадкової, що виходить з божественного права, а монархії виборчої: “Я виконую функції монарха в ім'я Франції”. Генерал врешті-решт виявився гідним сином свого батька Анрі де Голля, що називав себе “монархістом, що сумує”. Син вирішив стати “монархістом, що тріумфує”. Він діяв наперекір усім французьким республіканським традиціям, наперекір духові радикалізму. критики, заперечення, що пронизує французьку культуру. Він вчиняв у відповідності до іншої традиції, що віддзеркалювала реакційний аспект цієї культури, надихаючись модернізованими ідеям таких реакціонерів, як Жозеф де Местр або Шарль Моррас. Він намагався нав'язати Франції XX століття державний устрій, засуджений ще у XVIII столітті» [30, с. 389-390].

І здавалося б, подібні оцінки є недалекокими від істини: наприклад, згадуваний Ш. Моррас, який був свого роду ідеологічним прапором монархістського руху та водночас творцем концепції інтегрального націоналізму (як відомо, саме це поняття є ключовим у поглядах Д. Донцова) виступив ідеологом «національної революції», проведення якої було одним із програмних положень саме праворадикальної монархістської організації Action française («Французька дія»). Мовиться про політичну силу, що утворилась після Першої світової війни, а під час нацистської окупації Франції стала головною опорою

колабораціоністського пронацистського уряду Віші. Що знов-таки, здавалося б, дає додаткові аргументи на користь критиків де Голля, які крім цього завжди нагадували про його тісні стосунки та співпрацю з маршалом Ф. Петеном, який пізніше очолив режим Віші.

Здається, подібні оцінки також цілком підтверджує те, що Ш. де Голль і виховувався в ультраконсервативних традиціях. Тут можна згадати його навчання в єзуїтському коледжі, а потім – у елітарній Особливій військовій школі Сен-Сір (École spéciale militaire de Saint-Cyr), яка мала давні католицькі традиції. Показово, що назва містечка, що входить у назву цього аристократичного закладу перекладається як «вихованці святого». Цей вищий навчальний заклад, що й нині займається підготовкою кадрів для французького офіцерства і жандармерії, було засновано 1802 р. Наполеоном Бонапартом у місті Фонтенбло замість королівської військової школи, розпущеної під час революції, зокрема з метою відновлення пам'яті про державні імперсько-монархічні традиції. Після поразки Франції у війні з Німеччиною школу було евакуйовано на південь Франції, де згодом була зруйнована бомбардуванням союзників. Але уже у 1945 р. відновлена саме Ш. де Голлем в містечку Гер на краю Броселіандського лісу.

Що ж до спроб мобілізації реакційної архаїки саме історичної пам'яті, то, здавалося б, незаперечним є факт активного використання Ш. де Голлем середньовічної символіки або імперських бонапартистських традицій для надання більшої легітимності створеному ним явно авторитарному політичному режимові. В першому випадку прикладом є символіка вже згаданого вище галльського півня, до якої також звертався і де Голль. Адже на думку деяких дослідників, зображення лілій на королівському штандарті дуже близьке до малюнку квітки півника, що асоціюється з галльською символікою – тож враховуючи пієтет Ш. де Голля і до цього символу, начебто також свідчить на користь монархічних уподобань творця П'ятої республіки. А це, на перший погляд, ллє воду на млин як ліберальної, так і ліворадикальної критики деголлівського курсу.

Крім того, він же по суті реанімував середньовічну символіку Лотаринзького хреста. Причому йдеться про символ, що з'явився у геральдичній практиці ще середньовічних французьких монархів. Король Рене Анжуйський зробив шестикінецьний хрест особистою емблемою, а його онук Рене II Лотаринзький використовував шестикінецьний хрест у битві при Нансі (1477 р.) проти герцога Бургундії Карла Сміливого як розпізнавальний знак, на протигагу Бургундському Андріївському хресту. Саме відтоді цей хрест отримує найменування «Лотаринзького».

Показово й те, що після франко-пруської війни, коли Ельзас і північна Лотарингія були анексовані Німеччиною, Лотаринзький хрест для французів став символом національного реваншу. І саме цей знак Ш. де Голль обрав політичним брендом своєї партії і всього націоналістичного політичного руху.

Але ще промовистішим прикладом нав'язування стародавньої традиції модерному суспільству видається залучення Генералом до державної символіки і навіть усього стилю сучасного життя історичної традиції, пов'язаної із запровадженням та ритуалами нагородження Орденом Почесного легіону. Адже хоча ця вища державна нагорода Франції свого часу була заснована Наполеоном Бонапартом начебто з метою ліквідації всіх попередніх монархічних регалій, фактично вся символіка нової нагороди мала відверто антиліберальне спрямування. Не випадково на ордені було розміщено зображення самого Першого консула, який невдовзі став імператором, а потім офіційно коронувався у Ватикані на монарший титул. Причому після цієї посвяти у статус «імператора-монарха» в центрі орденської зірки був розташований портрет із написом навколо нього «Наполеон, імператор французів».

Окрім того, положення про вищу нагороду Франції красномовно засвідчує прагнення започаткувати традицію звеличення елітарності в усіх сферах суспільного життя. Адже попри те, що Орденом Почесного легіону нагороджуються як військові, так і цивільні особи, його концепція має відверто мілітаризований характер. Вона веде походження від традицій не тільки середньовічних лицарських орденів, а й античної структури військової когорти. Кожна ступінь нагороди має бути отримана лише у зростальній послідовності, позаяк відповідає процедурі послідовного присвоєння вищих військових звань: легіонер, офіцер, командир та великий офіцер (всі члени легіону були об'єднані у 15, а пізніше в 16 територіальних когорт по всій території країни). Пізніше легіонери були перейменовані на кавалерів, а командири римської когорти (центуріони) – на командорів, а також запроваджено вищий п'ятий ступінь Великого Орла (фр. *Grand Aigle*), за яким королівським указом від 1816 р. було остаточно закріплено назву Великий хрест (фр. *Grand Croix*).

Важливо зазначити, що присвоєння цього ордена є не просто особистою почесною нагородою. За задумом воно означає своєрідної посвяту до особливої привілейованої корпорації модерної аристократії, уповноваженої стати інтелектуальною, моральною та силовою опорою держави (саме тому відзнака практично не присвоюється посмертно). За відвертим висловом самого Ш. де Голля, «Почесний легіон – еліта живих» [31].

Що ж безпосередньо до самого Ш. де Голля, то надзвичайно показово, що відразу після успішно проведеного у 1962 р. референдуму за внесення у майбутній Основний Закон положення про всенародне обрання президента у двох турах, яке надає йому статусу повноважного глави держави, він провів реформу Ордена Почесного легіону. Новообраний Президент скасував усі старі положення щодо державних нагород, зібравши їх в єдиний нормативний акт – кодекс Почесного легіону та військової медалі. Згідно з новим статутом прийняття до членів Ордена здійснюється за видатні воєнні або громадянські

заслуги саме Президентом Французької Республіки, який за посадою одночасно є Великим магістром (Grand maître) ордену!

Вельми символічно і те, що нагрудний знак Великого магістра Ордена Почесного легіону і по сьогодні є невід'ємним атрибутом глави цього ордена – президента Французької держави. Ця відзнака вручається під час інавгурації президентів республіки. Окрім того, подібна церемонія є офіційним свідченням обійняття колишнім претендентом цієї посади. (Всі прем'єр-міністри Франції, що перебували на своїй посаді не менше двох років, автоматично отримують звання великих офіцерів Почесного легіону, а президенти Франції автоматично, в обхід традиційного послідовного присвоєння звань, стають великими магістрами ордена – кавалерами Великого хреста.)

Отже, багато в чому саме з подачі першого Президента та ініціатора створення П'ятої французької республіки уже в наші часи Почесний легіон продовжує залишатись одним із найважливіших офіційних інститутів та символів Французької держави.

Водночас, на перший погляд, подібний задум створення нових привілейованих об'єднань за військовим взірцем суперечить сформульованому під час Великої французької революції республіканському гаслу «свобода, рівність, братерство» та уявленню про політичну націю як державне об'єднання на засадах громадянської рівності. Адже він фактично пов'язаний з проповіддю відвертого авторитаризму архаїчно монархічного взірця. На користь цього начебто свідчить і те, що ціла низка загалом визнаних видатних особистостей Франції відмовились від статусу кавалера вищого ордену держави і «за сумісництвом» – члена своєї «когорти обраних». Серед них, наприклад, герой американської війни за незалежність та двох революцій (Великої французької та Липневої 1830 р.) виданий політичний діяч Ж. Ла Файет, композитор Г. Берліоз, лауреати Нобелівської премії, видатні фізики П. Кюрі та М. Кюрі, а також всесвітньо відомий філософ-екзистенціаліст та письменник Ж.-П. Сартр, якого також у 1964 р. удостоїли Нобелівської премії з літератури «за багаті ідеями, просякнуте духом свободи та пошуками істини творчість, що справила величезний вплив на наш час».

Відповідно, після відходу Генерала від влади та його смерті, найбільш ліберально налаштовані президенти намагались зменшити значення Ордена Почесного легіону як ознаки належності до свого роду вищого стану суспільства. Зокрема Президент Н. Саркозі вперше порушив традицію фотографування на офіційних світлинах для всіх державних установ, згідно з якою президенти Французької Республіки повинні бути у фракі с нагрудним ланцюгом Великого магістра ордена Почесного легіону, яка наглядно демонструє статус лідера нації. А, мабуть найбільш космополітично налаштований, політичний діяч модерної Франції, керівник з підготовки нинішнього, вкрай неефективного антидеголлівського проекту конституції ЄС [32], Президент В.-Ж. д'Естен, гранично спростив цей церемоніал (Великий

хрест вже не надягається навіть на офіційних церемоніях). Крім того, якщо Генерал де Голль вважав надто швидке зростання кількості членів Ордену небезпечним для престижу цієї почесної організації, сучасні лідери, навпаки, прагнуть скоротити кількість нагороджень з метою поступового зниження престижу цієї «архаїчної» нагороди.

Таким чином, складається враження, що засоби ототожнення себе з державою, до яких вдається Ш. де Голль, цілком підтверджують висновки ліберальних критиків голлізму. Ба більше: вони звинувачують його в тому, що трактуючи монарха як всевладного Суверена, відверто експлуатуючи історичну пам'ять, французький лідер навіть схилився не просто до політичного консерватизму, а й націоналізму ультрарадикального типу. В цьому зв'язку вже згадуваний французький автор звертає увагу і на тривале використання Ш. де Голлем мало не пронацистського поняття «французька раса» [29 с. 355]. А також на, що у своїх пропагандистських виступах Ш. де Голль навіть дозволяв собі вдаватися до асоціацій свого прізвища з усією попередньою династичною традицією. З цього приводу Д. Кола у фрагменті своєї книги під назвою «Ненаукова соціологія нації: нація та держава з погляду де Голля», підкреслює: «Вустами де Голля, в особі де Голля Франція звертається до французів. ...Граючи схожістю: de Gaulle (де Голль) та la Gaulle (Галлія), він уявляє себе як борця за збереження вищої цінності – національної ідентичності. Ототожнення де Голля з Францією спирається на віру, якою він переповнений і яку хоче вселити в інших, – віру в національну ідентичність та в те, що він і є ця ідентичність» [29, с. 354].

Причому, виходячи з подібних міркувань, можна зробити висновок, що закладена Ш. де Голлем традиція на архаїзацію суспільства триває і посьогодні. Адже мабуть тільки в цій розвиненій демократичній країні навіть у XXI ст. можуть існувати одночасно декілька праворадикальних монархічних партій? [33, с. 78-85].

Отже, на перший погляд цілком слушно у своєму опусі «Кінець історії?» Ф. Фукуяма, один із авторів ідеї переможних «хвиль демократії», які начебто невдовзі охоплять весь світ, називав голлізм «справжнім анахронізмом», «моделлю великодержавної поведінки», «граничною формою націоналізму» [34, с. 146].

Щодо критиків голлізму з лівих позицій, то вельми показовими є оцінки керівників ФКП. Так, М. Торез заявляв, що де Голль за допомогою заколоту встановив військову диктатуру, а інший очільник компартії Ж. Дюкло звинувачував де Голля у тому, що той захопив владу шляхом державного перевороту і з цього приводу виголошував гасло «Фашизм не пройде!». Крім того, комуністи намагалися приписати Генералові мало не нацистські погляди на тій підставі, що він справді відстоював ідеї корпоративізму та націонал-солідаризму. А це, мовляв, виключна прерогатива ідеології італійських

фашистів та німецьких нацистів з їхнім культом середньовічного цехового устрою.

Той самий Ж. Дюкло – один із тих, хто закидав де Голлеві прихід до влади шляхом державного перевороту – у книзі «Наполеон III і де Голль» пише про спорідненість діяльності цих двох національних лідерів [35]. В іншій своїй праці «Голлізм, технократія, корпоративізм» він же оцінює запропоновану Ш. де Голлем модель економічного дирижизму як корпоративізм, заснований на структурі середньовічних цехів та комун, який буцімто передбачає цілковиту ліквідацію загальнонаціонального профспілкового руху шляхом запровадження галузевих об'єднань, які ведуть до розколу у середовищі пролетарського класу і створюють можливості для нещадної експлуатації того-таки робітничого класу за рахунок створення ілюзії щодо єдності економічних інтересів сучасних економічних союзерів – капіталістів та їхніх безправних підданців – безпосередніх виробників [36, р. 25-26].

Підсумовуючі подібне бачення, відомий російський дослідник А. Ревякін у статті під назвою «Французькі династії: Бурбони, Орлеани, Бонапарти», надрукованій у журналі «Нова та новітня історія» фактично вдається до прямої аналогії: «Що стосується бонапартизму, то притаманні йому авторитаризм, антипарламентаризм, плебісцитарний характер правління певним чином виявились у діяльності генерала де Голля. Показово, що й бонапартизм, і голлізм спиралися на харизматичну легітимність, а тому потребували яскравого лідера, з яким насамперед ототожнювала себе партія його прибічників» [37].

Отже, монархізм Ш. де Голля трактується як наслідок відвертої реакційності його поглядів, пов'язаної зі схильністю до узурпації влади і мало не потягом до тоталітаризму націоналістичного зразка.

Нетрадиційна монархічна традиція

Подібна оцінка здається цілком справедливою ще й тому, що із попереднього аналізу можна зрозуміти витоки живучості в історичній пам'яті як французького загалу, так і еліти ілюзії щодо монархії як найбільш ефективної форми правління.

Невипадково перша буржуазна конституція Франції, яка починалася зі знаменитої, цілковито ліберально-демократичної «Декларації прав людини і громадянина», тим не менше фактично надавала монархові всю повноту виконавчої влади та оголошувала особу короля священною та недоторканою. Навіть терорист-якобінець Л.А. Сен-Жюст, який у промові суду над королем, страти якого він таки домігся, проголошував, що «неможливо царствувати і не бути винним; ...будь-який король – бунтівник та узурпатор» [38, с. 13], у своїй праці «Дух революції та Конституції Франції» стверджував: «якщо французький народ не буде дорожити своїм государем, свобода загине; якщо народ буде заздрити государю, загине конституція» [38, с. 221].

Але чи справді у випадку з так званим монархізмом Ш. де Голля має місце звеличення саме середньовічного абсолютистського режиму з метою

встановлення режиму особистого абсолютизму? На мій погляд, теза про те, буцімто відверто архаїчні промонархістські і водночас бонапартистські, переконання Ш. де Голля, обумовлені лише відставанням Франції у її буржуазному демократичному розвитку та є свідченням обраної ним стратегії, зокрема й у царині політики пам'яті, далеко не бездоганна.

Насправді подібна ідеалізація добуржуазної середньовічної архаїки знанною мірою обумовлена особливостями французької історії: з одного боку, повною дискредитацією ліберальної стратегії розвитку, що виявилось у непритаманному ідеології класичного лібералізму культові державництва, прагненні до монополізму, фетишизації грошового капіталу; а з іншого – у деструктивно-терористичному характері лівої опозиції, яка також носила виразно декласований характер. Що безумовно сприяло збереженню культу монархізму і за модерних часів.

Отже, в даному випадку дискредитації бурбонівських паразитично-люмпенських реставрацій, які також призводили до хаосу і розрухи, принаймні в уяві, колективних згадках, протиставляються часи Людовиків, за яких абсолютний монарх як носій суверенітету, а отже і символ державності, начебто виступав гарантом стабільності, а вся королівська династія поставала творцями наймогутнішої та територіально найбільшої за доби феодалізму централізованої держави середньовічної Європи.

Сами цим пожна пояснити, що вже на етапі становлення французької політичної думки Нового часу саме трактування монархічної влади видатними гуманістами пізнього Ренесансу, яких дуже важко запідозрити у прихильності до деспотизму, виглядає, м'яко кажучи, вельми нестандартним. Так, на думку ровесника Монтеня, Паскаля та Еразма Роттердамського видатного французького політичного мислителя Ж. Бодена, монархія на протилежність до тиранії базується не на насильстві, а на справедливості. В античних традиціях прирівнюючи монархічний та аристократичний устрої до демократії, він зазначає: «таким чином, може виникнути два типи держави. Перший стверджується силою, а другий – справедливістю. До другого типу належать королівство, аристократія і демократія, до першого – тиранія, олігархія, охлократія» [39, с. 190]. Сучасник Бодена, автор знаменитого трактату «Три книги щодо права війни та миру», що вийшла в світ у розпал Тридцятирічної війни, Г. Гроцій, який потрапив у Францію у 15-річному віці та отримав ступінь доктора права в університеті Орлеана, навіть припускає можливість визнання влади, завойованої насильницьким шляхом у випадку, якщо метою диктатора є організація ефективного супротиву громадян реальним загрозам. «...Деякі держави можуть бути засновані заради вигоди царя, зокрема, держави, що виникли внаслідок завоювання, але тим не менше такі, що не заслуговують назви тиранічних, оскільки тиранія, в сучасному сенсі слова, передбачає насильство, деякі форми правління можуть переслідувати корисність як уряду,

так і підвладних, наприклад, народ, не здатний для самооборони, обирає для самозахисту могутнього царя» [40, с. 132].

Нарешті, видатний європейський гуманіст Еразм Ротердамський, який отримав базову освіту в тогочасному центрі європейської культури – Сорбонні, в ренесансних традиціях ритуально звертаючись до Античності, а насправді вже наповнюючи античну політичну думку якісно новим змістом, йде ще далі – визначає монархію як конструктивну силу, що є антиподом руйнівної тиранії: «Тирану властиво вчиняти так, як заманеться, царю ж навпаки – так, як буде вірно і чесно; тирану нагорода багатства, царю – шана, наслідок чеснот; тиран править за допомогою страху, підступництва та злобних шахрайств, цар – за допомогою мудрості та милості; тиран бере владу для себе, цар – для держави; безпеку тирана охороняє почет варварів та банда найманців, цар вважає достатнім захистом для себе свою милість до громадян та прихильність громадян до себе. До тиранів ставляться з недовірою та ненавистю всі громадяни, що користуються добродієм, розсудливістю та впливом» [41, с. 34]. Також мислитель підкреслює важливість свідомого виховання державницької еліти і насамперед майбутнього короля в дусі моральних чеснот та готовності до воєнної звитяги. (До речі, аналогічне протиставлення особливого роду монархічної влади узурпаторській тиранії дещо пізніше буде висловлювати кумир І. Канта – король Пруссії Фрідріх Великий, що стала ядром майбутньої Німецької держави, у своєму знаменитому трактаті «Анти-Макиавеллі»).

Але водночас Еразм Ротердамський виступає радше не як класичний монархіст, а як представник «третього стану» часів французької буржуазної революції. Про що зокрема свідчить те, що він задовго до батьків-засновників американської конституції визнає за народом священне право на повстання проти тиранії, яка навіть намагається виправдати узурпацію воєнним станом. «...Якщо верховна влада, розділена почасти між царем, почасти між народом або сенатом, і цар втручається в частину, що йому не надана, то йому можливо законно опиратися силою, позаяк влада його не поширюється до таких меж. Те саме, як я вважаю, буде мати місце навіть у випадку, якщо передбачено, що воєнна влада повинна належати державцю. Якщо має місце захоплення влади шляхом неправої війни з порушенням всіх вимог права народів і за цим не відбудеться будь-яка домовленість і не будуть надані певні гарантії і влада буде керуватись виключно силою, то проти того, хто захопив владу, залишається в силі право війни і від того стосовно нього дозволяється все, що дозволяється стосовно ворога, якого правомірно вбити навіть будь-якій приватній особі» [41, с. 173]. (До речі, про важливість подібного розуміння народовладдя у французькій політичній традиції свідчить хоча б те, що у статті «Тиранія» знаменитої «Енциклопедії» Д. Дідро та Ж. Д'Аламбера підтверджується це право на народний супротив. «...Народи не зобов'язані чекати, доки їхні государі повністю викують ланцюги тиранії і зроблять неможливим будь-який

супротив собі. Для того, щоб народ мав право попікнутись про своє збереження, досить щоб учинки його керівників були явно спрямовані до його гноблення; тоді він зможе виступити, так би мовити, з розгорнутими прапорами проти тиранії» [42, с. 195]).

Цікаво, що в даному випадку Еразм, подібно до свого сучасника Ж. Бодена, явно перебуває під впливом єзуїтських контрреформаційних ідей, прихильником яких був і Ш. де Голль. Як відомо, останній закінчив єзуїтський коледж, а потім знамениту Спеціальну військову школу біля містечка Сен-Сір, що славилась своїми консервативно-католицькими традиціями. Нарешті важливо, що аналогічні ідеї орденського корпоративізму та авторитаризму справили величезний вплив на формування політичного ідеалу гетьманства в козацькій «християнській республіці» та гетьманської влади в Україні загалом [43, с. 389-394].

Подібна традиція зберігається і пізніше. Зокрема, видатний мораліст просвітницького спрямування Ж. де Лабрюєр, під значним впливом ідей якого перебував і Ш. де Голль, у своїх знаменитих «Характерах» трактував ідею «помазаництва божого» у вельми ліберальний спосіб: «Називати государя “батьком народу” означає не стільки віддавати йому шану, скільки називати його справжнім ім'ям і вірно розуміти справжнє призначення монарха» [44, с. 318]. І далі він же пояснює: «Між обов'язком государя стосовно підданців і обов'язком підданців стосовно монарха існує зв'язок, точніше обопільна залежність. Не наважусь судити, який із них більш тяжкий та більш обтяжливий, оскільки тут би довелось робити вибір між беззаперечною готовністю надавати шану та допомогу, служити, підкорятись та сприяти, з одного боку, та обов'язком бути завжди добрим та справедливими, пікнутись, захищати та протегувати – з іншого» [44, с. 318-319]. Саме тому цей французький мислитель висуває надвисокі вимоги до монарших інтелектуальних, вольових, моральних якостей, тільки виявивши які, він може претендувати на народну підтримку [44, с. 323-325].

Нарешті, не можна забувати, що фундатор сучасної демократії та загально визнаний творець концепції поділу влад, Ш.-Л. Монтеск'є у знаменитій праці «Про дух законів» визначав монархічний політичний устрій як такий, що базується на понятті честі, підкреслюючи його спорідненість із республікою у здатності чинити добро, керуючись почуттям патріотизму, заснованим на рівності народу й еліти в спільному обов'язку сприяти процвітанню, а у разі потреби навіть захистові Батьківщини (в українській мові гарно передається смисловий відтінок подібної добродетельності, позаяк синонімом російському «добродетель» також є поняття «чеснота»). *«Добродетельністю (чеснотою) в республіці я називаю любов до вітчизни, тобто любов до рівності. ... Честь є рушійною пружиною монархії. ... Одним словом: честь існує і в республіці, хоча рушійна сила республіки – політична добродетельність, а політична добродетельність (чеснота) існує і в монархії, не дивлячись на те, що рушійне*

начало монархії – честь» [45, с. 9-10]. Поєднання честі та чесноти виявляється якраз у тому, що державець виступає не як «батько і благодійник» щодо упокорених *під-леглих*, а лише як «перший серед рівних», на відданість яких може цілковито розраховувати: «государі повинні радіти, що мають підданців, для яких честь дорожча життя, для яких вона є стимулом не тільки мужності, а й вірності» [45, с. 184].

Отже, можна зробити висновок: очевидно, що королівський абсолютизм феодалних часів у Франції, на відміну від тих-таки США, трактується всіма цитованими вище видатними мислителями у відверто позитивному ключі. Крім того, саме з монархічною формою влади пов'язується ними розвиток модерної державності і навіть політичної нації (родоначальницею якої, до речі, вважається саме Франція). Нарешті, зовсім не в сучасному дусі суто символічного представництва парламентської монархії, а цілком у абсолютистському, щоб не сказати диктаторському, стилі, в дусі знаменитої сентенції деспотичного Людовика XIV – «держава це я», бачиться їм ідеал монархічного правління (за такого підходу різниця між поняттями авторитаризм та диктатура практично не простежується).

Справді, подібна концепція суттєво відрізняється від базових засад знаменитої веберівської протестантської етики раціональності та чесного підприємництва з її антимонархічним пуританським апелюванням до механізму ринкової самоорганізації і поділу влад та пошуку компромісу в реалізації егоїстичних приватних інтересів державою – «нічним сторожем», що лише стежить за дотриманням взаємного «суспільного договору», під гаслом «кожен за себе – один бог за всіх».

Також описаний вище механізм управління державою через одноосібне правління нею шляхом «справедливих наказів» на основі наявної стародавньої традиції явно не відповідає уявленням про правову державу, з її апріорним гарантуванням «природних», «невід'ємних» прав і свобод та культом законодавчих нормативних актів, буцімто здатних за будь-яких умов ефективно регулювати суспільне життя (згадаймо відповідний термін «диктатура закону»).

Нарешті, в даному випадку не спрацьовує і запропонований М. Вебером поділ панування на «повсякденне», до якого буцімто належать споріднені традиціоналістське «патріархальне патрімоніальне або станове», тобто засноване на відвертій архаїці, та панування *над*повсякденне «харизматичне», засноване на здатності *Вождя* надихати спільноту та у важких випробуваннях *вести її за собою*» [46, с. 22]. *У варіанті трактувань монархізму видатними французькими мислителями скоріше йдеться про синтез традиціоналістської та харизматичної мотивації.*

Як усе це зрозуміти: чи йдеться про так звані пережитки та забобони минулого, так би мовити атавізми історичної пам'яті, чи в даному випадку має місце певна дослідницька програма, яку той-таки Ш. Монтеск'є формулював наступним чином: «нові ідеї, до яких я прийшов, зобов'язували мене

пришукати до них і нові назви або вживати старі слова у новому сенсі» [45, с. 9]? На моє глибоке переконання, в даному випадку йдеться саме про справедливість другого припущення.

Конструктивно консервативна форма легітимації

Чим же насправді обумовлене протиставлення політичної традиції (природного права) та модерну (кодифікованого права), моралі та політики, нарешті монархії та республіки, притаманне неомонархічним концепціям одноосібної влади? Багато в чому воно є наслідком того, що у Франції, як і знов-таки в сучасній Україні, на тлі перманентної економічної та політичної нестабільності і приходу до влади антинаціональних сил, нерідко виникали історичні ситуації «виборів без вибору», за яких навіть «чесні та справедливі вибори» (яких, утім, також не було) втрачають сенс. Це досягалось і завдяки так званому «зачищенню» політичного поля від гідних претендентів на найвищу посаду в державі за допомогою їх відсіювання ще «на дальніх підступах», створення узурпаторами конституції «під себе», за якої за демократичним парламентським фасадам панують кланово-кримінальні угруповання, запровадження різноманітних обмежувальних цензів або просто повного демонстративного нехтування Основним законом.

Головне ж, як праві, так і ліві деструктивні сили постійно діяли в напрямку максимального руйнування «національної свідомості», точніше почуття справжнього патріотизму та недопущення будь-яких форм консолідації вже на рівні громад (залякування, терор, масові невмотивовані репресії з одного боку та зниження рівня освіти і культури – з іншого). Внаслідок цього фактично відбувалось знищення того самого духовного клімату, за якого лише й можлива масова поява непересічних особистостей в усіх сферах суспільної діяльності, зокрема й у царині політики (як це наприклад мало місце у Франції за часів Великої французької революції, Першої імперії та Другої республіки).

Саме за такої ситуації втрачає будь-який конструктивний сенс одна з найпоширеніших в сучасній Україні тез – «демократія не вигадала нічого кращого за перевибори тих, хто не виправдав ваших надій» (з одночасним перекладанням провини на виборців, які буцімто «продаються за гречку» і «голосують не за тих»). Насправді в історії навіть найбільш демократичних країн – не кажучи вже про пострадянський простір – виникають і неминуче будуть виникати у майбутньому ситуації, за яких стає неможливим навіть вибір «меншого зла» (що яскраво і продемонстрували останні президентські перегони в Україні). Причому саме у випадку, коли країна в кризовій ситуації все ж таки не втратила здатності до національної мобілізації, і включається механізм так званого рекрутування еліт на основі мотивації, гарно переданої словами «Пісні вожака» талановитого рок-музиканта А. Макаревича:

«Быть первым из первых –
Искусство на нервах:
Не знать поражений в борьбе,

Гореть, не сгорая,
Вести свою стаю –
Ту стаю, что верит тебе.
Вождем никогда ты
Не станешь по блату,
Тут шансы у всех равны:
На место его
Не возьмешь никогда ты
Кого-нибудь со стороны.
Вожак выбирает сам себя и сам себя утверждает».

Причина актуалізації подібного роду «природного відбору» в тому, що на тлі стрімкого наростання катастрофічності претендент на статус національного лідера покликаний доводити свою «відповідність майбутній обійманій посаді» в процесі не виборчої боротьби, а боротьби реальної, що несе загрозу його здоров'ю, а подекуди й життя. З-поміж іншого – у разі необхідності очоливши народ, який традиційно (зокрема й українським Основним законом) проголошується «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади», задля реалізації ним свого вищого конституційного права на повстання проти злочинної влади.

(Що ж до чинного глави держави будь-якої президентської республіки, то за Конституцією, зокрема й українською, саме він є гарантом територіальної цілісності та національної незалежності держави, а також верховним головнокомандувачем і за своїми прямими обов'язками повинен забезпечувати захист національних інтересів).

Звідси й актуалізація символу неомонархізму, який вживається з метою підкреслення важливості врахування елітарного виміру демократії, згідно з яким *процедурна виборча легальність усвідомлюється як така, що зовсім не гарантує реальної легітимності обранця на вищу державну посаду. І відповідно легітимним в очах громадян цілком може стати справжній лідер, який за повної дискредитації чинних політичних інститутів та формально-демократичних виборчих практик навіть оволодіває владою нелегальним шляхом, тобто з порушенням офіційної виборчої процедури, але своїми ефективними діями із захисту національних інтересів здатен довести загалові своє право очолювати державу* (процедурне ж оформлення влади відбувається так би мовити заднім числом, коли безпосередню загрозу усунуто, політична та економічна ситуація стабілізовані й з'являється можливість нормального проведення виборів) [47].

Звідсіля і поява у французькій політологічній традиції своєрідного трактування модерного абсолютизму та корпоративної династичності, заснованих не на офіційно визнаній процедурі спадковості «по чоловічій лінії», а наслідування кращим взірцям ефективного державного лідерства, що мають засвідчити належність сучасного лідера до героїчного (інколи навіть

легендарного) пантеону засновників та захисників державності, уявлення про яких збереглося не тільки в історичних анналах, а й у ментальній пам'яті сучасників. Зокрема той-таки Ш. де Голль в своїх творах постійно звертався до реальних чи уявних аналогій самовідданого служіння у національній історії, котрі на його думку можна використати як історичні прецеденти, свого роду «наставлення потомству», і навіть наводив приклади видатної діяльності Александра Македонського та Юлія Цезаря.

Отже, згідно з цим *символічно монархічним* механізмом безпосередньої передачі влади на засадах природного або традиційного права, той, хто здатен стати провідником, керманічем, нарешті, визволителем національного масштабу за важких випробувань, коли кодифіковане право щонайменше мінімізує свою ефективність, *справді немовби успадковує у символічній формі владні повноваження від своїх героїчних попередників, які немовби делегують йому владу на засадах оспіваної ще Кобзарем нерозривної єдності «мертвих, живих і ненароджених».*

Усе це пояснює, чому приміром попри своє тяжіння до лібералізму відомий історик та політичний діяч Ф. Гізо, у розділі «Про монархію» своєї відомої роботи «Політична філософія: про суверенітет» на противагу засадам представницької демократії стверджує, що живий символ суверенітету в одній особі забезпечує радше духовну, аніж правову єдність національної історії. «Я говорив про моральні витoki монархії. Вона бере свій початок у тій вірі у єдність як непорушність суверена, що є основою людського духу та спрямовує людину навіть тоді, коли вона, обравши демократичну систему, повалить будь-який видимий образ єдності на землі і заперечує будь-якого володаря суверенітету» [48, с. 532].

У іншому розділі «Про спадкову передачу монархічної влади», цілком в деголлівському дусі і задовго до М. Вебера, Ф. Гізо пише про два типи легітимності. Легітимність інституціональну, що спирається на зафіксоване в документах право автоматичного успадкування трону (фактично легальність посідання престолу) і легітимність персоналізовану, яка спирається на здатність Суверена забезпечити ефективність своєї влади саме у важких випробуваннях. «Легітимність у даному випадку належить не тільки законам та інститутам, які залишаються незмінними, але й також людям...; точніше, існує дві відмінні легітимності: легітимність трону, самої монархії, що розглядається як політичний інститут, та легітимність династії... У другому випадку спадкова передача трону означає дещо більше. Послідовності різноманітних та змінюваних постатей вона надає справжню та постійну легітимність; вона виголошує легітимним не тільки те, що є, а те що буде... Вона зачіпає, таким чином, фундаментальний принцип політичної легітимності, котра полягає в освяченні воль та сил, ...що пройшли випробування часом, щоб надати тих самих здібностей силам, ...які ще занурені у морок майбутнього» [48, с. 551].

Причому, визначаючи сутність свого трактування монархізму як здатності до ефективних дій («сильна влада – ось мета монархії»), французький історик підкреслює, що суверенність, а отже й легітимність одноосібного лідера доводиться саме «за часів найбільших потрясінь». За подібного підходу стає зрозумілим сенс наступного парадоксального висловлювання: «Нам відомі держави, відкриті назустріч свободі, що припускають законний супротив своєму режиму, контроль за ним і навіть поділ вищої влади. Монарх сам відмовляється від фактичного суверенітету. Чи вважаєте ви, що таким чином він відмовляється від суверенітету за правом? Звичайно ж ні» [48, с. 532]. Тобто саме по собі авторитарне правління зовсім не виключає можливості легалізації в умовах демократичного поділу влад.

Нарешті, в іншій своїй роботі «Про засоби правління та опозиції у сучасній Франції» цей самий автор стверджує, що згаданому вище ідеалові лідера, який здобув легітимність насамперед завдяки успішній боротьбі за збереження національного суверенітету, якраз і відповідає Наполеон Бонапарт [48, с. 401-411].

Сам Наполеон формулював таку ситуацію на межі, а то й за межею, холодної та гарячої фази війни (зокрема громадянської) висловом про те, що під час битви краще мати одного поганого полководця, аніж двох гарних. Або ще жорсткіше: «краще лев на чолі стада баранів, аніж баран на чолі зграї левів».

Щодо інституціонального оформлення (легалізації) інституту монархізму Наполеоном Бонапартом, то воно багато в чому носило вимушений характер, обумовлений прагненням розколоти очолювану Британією антифранцузьку коаліцію європейських монархій (включно з російською). Що своєю чергою обумовлювалося нездатністю, навіть з урахуванням воєнного генію французького імператора, на рівних вести бойові дії з антифранцузькою коаліцією держав, що володіли значно більшими за французькі людськими та матеріальними ресурсами [25].

Узагалі, необхідність встановлення позаконституційної національної диктатури як єдиної форми ефективної протидії тиранії зафіксували уже французькі мислителі ренесансної доби. Так, М. Монтень у своїх знаменитих «Пробах» зазначає: «Проте буває й таке, що доля, могутність якої завжди переважає наше передбачення, ставить нас у настільки важке становище, коли законам доводиться дещо потіснитись та де в чому поступитись... Діяти, притримуючись закону, означає – діяти спокійно, розмірено, стримано, а це зовсім не те, що потрібно у боротьбі з діями невмотивованими і свавільними» [49, с. 115].

Ще один геніальний французький філософ – Б. Паскаль сформулював наступний афоризм: «Справедливість, що не підтримується силою, немічна; сила, не підтримана справедливістю, тиранічна. ...Ось чому потрібно силу поєднати із справедливістю, та або справедливість зробити сильною, або силу справедливою».

Навіть натхненник французьких революціонерів та ідеолог прямої громадівської демократії, що має протистояти будь-яким тиранічним формам абсолютизму, Ж.-Ж. Руссо вимушений визнати, що конституційна монархія особливого авторитарного типу – а фактично національно орієнтована абсолютистська диктатура – є необхідною формою правління для держав із великою площею та чисельним населенням за кризових ситуацій [50, р. 86]. Адже вона дозволяє «концентрувати сили і засоби на напрямку головного удару», тобто консолідувати громадян для реалізації широкомасштабних проектів державотворення: «Відтак, і воля народу, і воля принцепса, і публічна сила держави, і партикулярна сила уряду – усе це залежить від однієї й тієї само рушійної сили, усі засоби керування машиною перебувають в одних і тих само руках, усе прямує до однієї й тієї само мети: немає жодних супротивних рухів, що взаємно знищують один одного, і годі навіть намагатися увияти собі інший різновид конституції, за якого найменше зусилля спричиняє найпотужнішу дію. Архімед, який, спокійно сидячи на березі, знімає з мілини великий корабель, є для мене уособленням вправного монарха, що керує із власного кабінету своєю неозорою державою і є, виглядаючи нерухомим, причиною будь-якого руху» [50, р. 85].

Нарешті, в статті «Політична влада» уже згадуваної «Енциклопедії» що стала вершиною просвітницької думки й оплотом боротьби з будь-якими формами реакції, за що її автори постійно піддавались переслідуванням, знаходимо абсолютно чітке формулювання того, що Ш. де Голль трактував як монархію: «Інколи влада, заснована на насильстві, змінює свою природу, а саме у випадку, якщо вона триває та її підтримує виразно виявлене погодження підвладних. Однак тим самим вона перетворюється в інший вид влади... Той, що її привласнив, припиняє бути тираном і стає государем» [42, с. 89].

Отже, йдеться про невідворотну необхідність забезпечення авторитарності влади за несприятливих історичних умов, що у Конституції П'ятої республіки передбачається ст. 16, яка зобов'язує Президента запровадити надзвичайний стан. *Хоча з наведених вище причин при цьому терміни «національна диктатура» і «монархія» вживаються синонімічно.*

Зі сказаного стає зрозуміло, чому видатний французький політолог та соціолог ліберального спрямування Р. Арон у своїй знаменитій праці «Мир і війна між націями» слідом за М. Вебером розрізняє процедурну легальність персоналізованої влади та її реальну легітимність, яку визначає як «могутність». Ідеться про здатність державця виступати неформальним національним лідером. Дослідник піддає критиці шкільний курс історії, де надто багато місця приділено життєписові королівських династій, що фактично звеличує інститут монархізму в очах сучасників. Але визнаючи, що спираючись саме на цю традицію, Ш. де Голль прийшов до влади, порушивши офіційну конституційну процедуру, Р. Арон вимушений визнати, що до певної міри, подібно до абсолютного монарха, який сам є втіленням вищого права, для

авторитарного лідера існують ситуації, за яких йому справді «закон не писаний». Точніше, попри тавтологію, не писаний саме писаний закон, над яким підноситься внутрішній моральний обов'язок – готовність «діяти не за страх а за совість» [51, с. 70].

Де Голль справді прийшов до влади, порушуючи процедуру, предбачену чинним на той час Основним законом Четвертої республіки. Але це відбулось за ситуації реальної небезпеки початку громадянської війни у Франції, обумовленої стрімкою ескалацією алжирської кризи, яку не міг зупинити жоден із тодішніх політиків! Удруге за свою політичну біографію (вперше це сталось під час Другої світової війни) він фактично виконав місію рятівника вітчизни. *Отже, порушивши букву конституції Четвертої республіки, Ш. де Голль не порушив її духу, адже фактично він був запрошений до влади тими, хто був безсилий зупинити збройний заколот.* Після призначення цього чи не найвидатнішого «кризового менеджера» прем'єр-міністром тодішній президент Четвертої республіки Р. Коті сказав «перший серед французів став першим при владі».

Сказане зовсім не означає, що взагалі не існує механізмів та інститутів максимального поєднання процедурної легальності з легітимністю авторитарного лідера, зокрема з метою запобігання ситуацій, коли внаслідок втрати почуття реальності він почне вважати себе незамінним і стане на шлях реальної узурпації влади. Але саме ці процедури якраз і прагнув запровадити Ш. де Голль в Конституції П'ятої республіки. Конституційним аналогом набуття суверенітету і забезпечення спадковості влади *в режимі легітимності, що пізніше має бути підкріплена виборчою легальністю*, є різноманітні «праймеріз», тобто висування кандидата на посаду глави держави відомими й авторитетними політичними партіями, внаслідок чого він отримує мандат на участь у загальних виборах і навіть на майбутні владні повноваження *ще до початку виборчого процесу.*

За чинними правилами кандидат на посаду президента зобов'язаний надати декларацію про власність, внести відносно невелику виборчу заставу, що повертається в разі отримання кандидатом більше 5% голосів. А головне – необхідно на підтримку власного висунення отримати офіційне схвалення не менш як 500 посадових осіб. Причому ті, хто висловився за потенційного главу держави, повинні представляти не менше 30 різноманітних адміністративно-територіальних одиниць, від кожної з яких повинно бути не більше 1/10 підписів. Списки, тих, хто підтримав кандидата, публікуються офіційно.

Також, згідно з ідеєю *поєднання політичної і карної відповідальності* президента за державну зраду, деголлівська конституція надає право ухвалення рішення про імпічмент квазісудовому органу – Вищій раді правосуддя, створеній із депутатів двох палат (і затверджується воно обома палатами). На консервативне спрямування чинної форми правління також вказує і те, що у

випадку визнання президента недієздатним, його обов'язки має виконувати не спікер Національних зборів, а глава Сенату.

Нарешті, згідно з концепцією плебісцитарності (плебісцитності), знов-таки задовго до концепції М. Вебера розроблену та реалізовану Наполеоном Бонапартом, великого значення Ш. де Голль надає всенародним референдумам, покликаним не стільки почути думку загалу з важливих питань, скільки показати рівень довіри очільнику країни. Причому саме в традиціях прямої демократії після програшу на референдумі, який повинен був посилити владу громад та обраного за ступеневим принципом Сенату (що переобирається дуже поступово, будучи свого роду аналогом новітньої аристократії або меритократії), Ш. де Голль потрактував свою поразку як «відмову у мандаті», тобто втрату делегованої легітимності. І незважаючи на відсутність в Основному законі положення про референдум як форму імпичменту, він достроково відмовився від своєї посади [15, с. 248-269], тим самим доводячи існування природно-правового виміру знаменитої «суспільної угоди».

(Продовження статті у наступному номері журналу «ПВІ»)

Список використаних джерел та літератури

1. Чеканцева З. Память и национальная идентичность в исторической культуре Франции. *Событие и время в европейской исторической культуре XVI – начала XX вв.* М.: «Аквилон», 2018. 512 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/317548684_Pamat_i_nacionalnaa_identichnost_v_istoriceskoj_kulture_Francii
2. Ренан Е. Що таке нація? URL: <https://zbruc.eu/node/59455>
3. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. Львів: Кальварія, 2003. 216 с.
4. Шморгун О. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал.* 2016. № 2. С. 30-49.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Т. 1. *Структура повсякденності: можливе і неможливе.* К.: Основи, 1995. 543 с.
6. Афанасьев Ю. Историзм против эклектики. Французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии. М.: Мысль, 1980. 279 с.
7. Февр Л. Бои за историю. М.: Наука, 1991. 629 с.
8. Braudel F. Histoire et sciences sociales. La longue durée. *Annales: ESC. Octobre – decembre.* 1958. Vol. XIII. № 4. P. 725-753.
9. Ладюри Э. Ле Руа. Застывшая история. *THESIS.* № 2. 1993. С. 153-173.
10. Ortega y Gasset J. Historia como sistema. *Obras completas,* Madrid.: El filósofo, 1955. Т. IV. P. 9-69.
11. Фулье А. Психология французского народа // Революционный невроз. М.: Институт психологи РАН, «КСП+», 1998. 576 с.
12. Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. первая: Пространство и история. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. 405 с.
13. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 720 с.
14. Шоню П. Цивилизация классической Европы. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 608 с.
15. Шморгун О. Крах традиційної партійної системи у Франції та політичне протистояння на початку ХХІ століття. *Суспільно-політичні процеси.* 2020. № 2(16). С. 219-275.
16. Шморгун О. Постекономічні цінності в контексті пошуку креативно-мобілізаційних мотивацій суспільного розвитку. *Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації.* К.: Фенікс, 2014. С. 82-104.

17. Гордон А. Историзм Жюль Мишле. *Диалог со временем*. 2020. Вып. 72. С. 49-63.
18. Травин Д. Европейская модернизация. В 2 кн. Кн. 1. М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб: Terra Fantastica, 2004. 665 с.
19. Жискард д'Эстен В. Французы: Размышления о судьбе народа. М.: Ладомир, 2004. 248 с.
20. Шморгун О. Євроінтеграційний курс України: перспективи та застереження. *Зовнішні справи*. № 4. 2020. С. 12-20.
21. Шморгун О. Всесвітньо-історичні тренди глобального розвитку: порятунок чи катастрофа?! *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2018. № 2(1). С. 17-37.
22. Экспрезидента Франції Саркозі засудили до трьох років за корупцію. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-56240195>
23. Локланд Д. Феномен Эмманюэля Макрона. URL: http://perspektivy.info/upload/iblock/5c2/Lokland-DOI_2018_2_49_68.pdf
24. Токвіль А. де. Давній порядок і Революція. К.: Юніверс, 2000. 224 с.
25. Шморгун О. Цивілізаційна сутність епохи бонапартизму та історичний шанс альтернативного розвитку Російської імперії. *Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії*. К.: Фенікс, 2013. С. 207-235.
26. Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // Маркс К. Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. Т. 7. М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. С. 5-110.
27. Шморгун О. Елітарний вимір демократії: проблема авторитарного лідерства. *Еліта: витоки, сутність, перспектива*. К.: Т-во «Знання» України, 2011. С. 343-414.
28. Бенетон Ф. Введение в политическую науку. М.: Издательство «Весь Мир», 2002. 368 с.
29. Кола Д. Политическая социология. М.: Весь мир; ИНФРА-М, 2001. 406 с.
30. Молчанов Н. Генерал де Голль. М.: Международные отношения, 1980. 502 с.
31. Distinction: Moussa Balla Coulibaly honoré par la France de la Légion d'honneur. URL: http://malijet.com/la_societe_malienne_aujourd'hui/actualite_de_la_nation_malienne/10438-distinction_moussa_balla_coulibaly_honore_par_la_france.html
32. Шморгун О. Євроінтеграційний курс України: перспективи та застереження. *Зовнішні справи*. 2020. № 4. С. 12-20.
33. Праворадикальные политические партии и движения современной Европы. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2011. 408 с.
34. Фукуяма Ф. Конец истории? *Вопросы философии*. 1990. № 3. С.134-148.
35. Duclos J. De Napoléon III De Gaulle 1896-1975. Paris: ditions Sociales Creation, 1964. 286 p.
36. Duclos J. Gaullisme, tecnocratie, corporativisme. Paris: ditions Sociales Creation, 1964. 286 p.
37. Ревякин А. Французские династии: Бурбоны, Орлеаны, Бонапарты. URL: <http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/PAPERS/HISTORY/FROYAL.HTM>
38. Сен-Жюст Л. А. Речи. Трактаты. М.: Наука, 1995. 472 с.
39. Боден Ж. Метод лёгкого познания истории. М.: Наука, 2000. 412 с.
40. Гроций Г. О праве войны и мира: Репринт с изд. 1956 г. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.
41. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя. – М.: Мысль, 2001. – 365 с.
42. История в Энциклопедии Дидро и Д'Аламбера. М.: Наука, 1978. 312 с.
43. Шморгун О. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України. *Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку*. НАН України, Ін-т європ. дослідж. К.: Ун-т «Україна», 2010. С. 389-403.
44. Лабрюйер Ж. де. Характеры, или Нравы нынешнего века. М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: Издательство «Фолио», 2001. 607с.
45. Монтескье Ш.-Л. О духе законов. М.: Мысль, 1999. 674 с.
46. Вебер М. Типы господства. *Личность. Культура. Общество*. 2008. Вып. 3-4 (42-43). С. 20-31. URL: <https://iphras.ru/uplfile/reznik/sovnet/bibl/1/Weber9.pdf>

47. Шморгун О. Співвідношення легальності та легітимності в сучасних трансформаційних процесах. «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності. К.: Вид-во «Фенікс», 2014. С. 52-63.
48. Классический французский либерализм: Сборник. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 592 с.
49. Монтень М. Опыт. В 3-х книгах / Книги первая и вторая. М.: Наука, 1979. 703 с.
50. Rousseau J.-J. Petits Chefs-d'OEuvres de J.-J. Rousseau. Paris, 1896. URL: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous03.htm>
51. Арон Р. Мир і війна між націями. К.: МП «Юніверс», 2000. 686 с.

References

1. Chekantseva, Z. (2018). Pamiat y natsyonalnaia identychnost v istorycheskoy kulture Frantsii [Memory and national identity in the historical culture of France]. *Sobytie i vremia v evropeiskoi istorycheskoy kulture XVI – nachala XX v.* [Event and time in the European historical culture of the 16th – early 20th centuries]. Moskva: “Akvilon”. [Online]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/317548684_Pamat_i_nacionalnaa_identichnost_v_istoriceskoj_kulture_Frantsii_54-80 [In Russian].
2. Renan, E. *Shcho take natsiia?* [What is a nation?]. [Online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/59455> [In Ukrainian].
3. Mere, Zh. (2003). *Pryntsyf suverenitetu. Istorii ta osnovy novitnoi vlady* [The principle of sovereignty. History and foundations of modern power]. Lviv: Kalvariia. [In Ukrainian].
4. Shmorhun, O. (2016). Moderni etnonatsionalni protsesy: potentsial antykrizovoho rozvytku Ukrainy [Modern ethno-national processes: the potential of anti-crisis development of Ukraine]. *Problemy vsesvitnoi istorii: naukovyi zhurnal* [Problems of world history: a scientific journal], 2, pp. 30-49. [In Ukrainian].
5. Brodel, F. (1995). *Materialna tsyvilizatsia, ekonomika y kapitalizm, XV-XVIII st. T.1. Struktura povsiakdennosti: mozhlyve i ne mozhlyve.* [Material civilization, economics and capitalism, XV-XVIII centuries. Vol. 1. The structure of everyday life: possible and impossible.] Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
6. Afanasev, Yu. (1980). *Ystoryzm protyv eklektyky. Frantsuzskaia istorycheskaia shkola “Annalov” v sovremennoi burzhuznoy istoryohrafii* [Historicism versus eclecticism. French historical school “Annals” in modern bourgeois historiography]. Moskva: Mysl. [In Russian].
7. Fevr, L. (1991). *Boi za istoryiu* [Fights for history]. Moskva: Nauka. [In Russian].
8. Braudel, F. (1958). Histoire et sciences sociales. *La longue durée. Annales: ESC*, XIII. (4), pp. 725-753. [In French].
9. Ladiury, E. (1993). Le Rua. Zastyvshaia istoryia [Frozen history]. *THESIS*, 2, pp. 153-173. [In Russian].
10. Ortega y Gasset, J. (1955). *Historia como sistema. – Obras completas.* Madrid.: El filósofo. Vol. IV, pp. 9-69. [In Spanish].
11. Fulie, A. (1998). Psykholohyia frantsuzskoho naroda [Psychology of the French people]. *Revolutsyonnyi nevroz* [Revolutionary neurosis]. Moskva: Instytut psykholohy RAN, “KSP+”. [In Russian].
12. Brodel, F. (1994). *Chto takoe Frantsyia? Kn. pervaiia: Prostranstvo i istoryia* [What is France? Book I: Space and history]. Moskva: Yzd-vo im. Sabashnykovykh. [In Russian].
13. Le Hoff, Z. (2007). *Tsyvilizatsyia srednevekovoho Zapada* [Civilization of the Medieval West]. Ekaterinburg: U-Factoryia. [In Russian].
14. Shoniui, P. (2005). *Tsyvilizatsyia klassycheskoi Evropy* [The civilization of classical Europe]. Ekaterinburg: U-Factoryia. [In Russian].
15. Shmorhun, O. (2020). Krakh tradytsiinoi partiinoi systemy u Frantsii ta politychne protystoiannia na pochatku XXI stolittia [The collapse of the traditional party system in France and the political

- confrontation at the beginning of the XXI century]. *Suspilno-politychni protsesy* [Socio-political processes], 2 (16), pp. 219-275. [In Ukrainian].
16. Shmorhun, O. (2014). Postekonomichni tsinnosti v konteksti poshuku kreatyvno-mobilizatsiinykh motyvatsii suspilnoho rozvytku [Post-economic values in the context of the search for creative and mobilizing motivations for social development]. *Suchasni evropeiski kulturno istorychni tsinnosti v konteksti vyklykiv hlobalizatsii* [Contemporary European cultural and historical values in the context of the challenges of globalization]. Kyiv: Feniks, pp. 82-104. [In Ukrainian].
  17. Hordon, A. (2020). Istoryzm Zhiulia Myshle [Jules Michelet's historicism]. *Dialoh so vremenem* [Dialogue with time], 72, pp. 49-63. [In Russian].
  18. Travyn, D. (2004). *Evropeiskaia modernizatsiia*. V 2 kn. Kn. 1. [European modernization. In 2 books. Book. 1]. Moskva: OOO Izdatelstvo AST; SPB: Terra Fantastica. [In Russian].
  19. Zhyskar d'Esten, V. (2004). *Frantsuzy: Razmyshleniia o sudbe naroda* [French: Reflections on the fate of the people]. Moskva: Ladomir. [In Russian].
  20. Shmorhun, O. (2020). Yevrointehratsiinyi kurs Ukrainy: perspektyvy ta zasterezhennia [European integration course of Ukraine: perspectives and hesitations]. *Zovnishni spravy* [Foreign affairs], 4, pp. 12-20. [In Ukrainian].
  21. Shmorhun, O. (2018). Vsesvitno-istorychni trendy hlobalnoho rozvytku: poriatunok chy katastrofa?! [World-historical trends of global development: salvation or catastrophe?!]. *Problemy vsesvitnoi istorii: naukovyi zhurnal* [Problems of world history: a scientific journal], 2 (1), pp. 17-37. [In Ukrainian].
  22. Eksprezydenta Frantsii Sarkozi zasudyly do trokh rokiv za koruptsiuu [Former French President Sarkozy was sentenced to three years for corruption]. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-56240195> [In Ukrainian].
  23. Lokland, D. *Fenomen Emmanuelya Makrona* [The Emmanuel Macron phenomenon]. [Online]. Available from: http://perspektivy.info/upload/iblock/5c2/Lokland-DOI_2018_2_49_68.pdf [In Russian].
  24. Tokvil, A. de. (2000). *Davnii poriadok i Revoliutsiia* [The Ancient Order and the Revolution]. Kyiv: Yunivers. [In Ukrainian].
  25. Shmorhun, O. (2013). Tsyvilizatsiina sutnist epokhy bonapartyzmu ta istorychni shans alternatyvnoho rozvytku Rosiiskoi imperii [The civilizational essence of the era of Bonapartism and the historical chance of alternative development of the Russian Empire]. *Vitchizniana viina 1812 roku v konteksti postupu vsesvitnoi istorii* [The Patriotic War of 1812 in the context of the progress of world history]. Kyiv: Feniks, pp. 207-235. [In Ukrainian].
  26. Marks, K. (1956). Klassovaya borba vo Frantsii s 1848 po 1850 g. [The class struggle in France from 1848 to 1850] *Marks K. Enhels F. Soch. 2-e yzd. T. 7.* [Marx, K. Engels, F. Works. 2nd ed. Vol. 7]. Moskva: Hosudrastvennoe izdatelstvo politicheskoy lyteratury, pp. 5-110. [In Russian].
  27. Shmorhun, O. (2011). Elitarnyi vymir demokratii: problema avtorytarnoho liderstva [The elitist dimension of democracy: the problem of authoritarian leadership]. *Elita: vytoky, sutnist, perspektyva* [Elite: origins, essence, perspective]. Kyiv: T-vo "Znannia" Ukrainy. pp. 343-414. [In Ukrainian].
  28. Beneton, F. (2002). *Vvedenie v polytycheskuyu nauku* [Introduction to Political Science]. Moskva: Izdatelstvo "Ves Mir. [In Russian].
  29. Kola, D. (2001). *Polytycheskaia sotsyolohiia* [Political Sociology]. Moskva: Ves myr; YNFRA-M. [In Russian].
  30. Molchanov, N. *General de Holl* [General de Gaulle]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia. [In Russian].
  31. Distinction: Moussa Balla Coulibaly honoré par la France de la Légion d'honneur. [Online]. Available from: http://malijet.com/la_societe_malienne_aujourd'hui/actualite_de_la_nation_malienne/10438-distinction_moussa_balla_coulibaly_honore_par_la_france.html [In French].

32. Shmorgun, O. (2020). Yevrointehratsiyni kurs Ukrainy: perspektyvy ta zasterezhennia [European integration course of Ukraine: perspectives and hesitations]. *Zovnishni spravy* [Foreign affairs], 4, pp. 12-20. [In Ukrainian].
33. (2011). *Pravoradykalnye politicheskie partii i dvizheniya sovremennoy Evropy* [Right-wing radical political parties and movements in modern Europe]. SPb.: Yzd-vo S.-Peterbur. un-ta. [In Russian].
34. Fukuiama, F. (1990). Konets istorii? [End of the story?]. *Voprosy filosofii* [Philosophy questions], 3, pp 134-148. [In Russian].
35. Duclos, J. (1964). *De Napol on III De Gaulle 1896-1975*. Paris: ditions Sociales Creation. [In French].
36. Duclos, J. (1964). *Gaullisme, tecnocratie, korporativisme*. Paris: ditions Sociales Creation. [In French].
37. Reviakin, A. *Frantsuzskie dynastii: Burbony, Orleany, Bonaparty* [French dynasties: Bourbons, Orleans, Bonapartes]. [Online]. Available from: <http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/PAPERS/HISTORY/FROYAL.HTM> [In Russian].
38. Sen-Zhiust, L. A. (1995). *Rechi. Traktaty* [Speeches. Treatises]. Moskva: Nauka. [In Russian].
39. Bode, Zh. (2000). *Metod lohkocho poznaniya istorii* [The method of easy knowledge of history]. Moskva: Nauka. [In Russian].
40. Hrotsyi, H. (1994). *O prave voyny i mira: Reprint s izd. 1956 g* [On the law of war and peace: Reprint from the ed. 1956 year]. Moskva: Ladomyr. [In Russian].
41. Erazm Rotterdamskiy (2001). *Vospitanie khrystianskoho hosudarya* [The upbringing of a Christian sovereign]. Moskva: Mysl. [In Russian].
42. (1978). *Istoria v Entsyklopedii Didro i D'Alamberta* [History in the Encyclopedia of Diderot and D'Alembert]. Moskva: Nauka. [In Russian].
43. Shmorhun, O. (2010). Solidarystsko-korporatyvna paradyhma antykryzovoho rozvytku Ukrainy [Solidarity-corporate paradigm of anti-crisis development of Ukraine]. *Kulturno-tsyvilizatsiyni prostir Yevropy i Ukraina: osoblyvosti stanovlennia ta suchasni tendentsii rozvytku* [Cultural and civilizational space of Europe and Ukraine: peculiarities of formation and modern tendencies of development]. Kyiv: Un-ty "Ukraina", pp. 389-403. [In Ukrainian].
44. Labriuiet, Zh. De. (2001). *Kharaktery, ili Nravy nyneshneho veka* [Characters, or mores of the present century]. Moskva: OOO Izdatelstvo AST; Kharkov: Yzdatelstvo "Folyo". [In Russian].
45. Monteske, Sh.-L. (1999). *O dukhe zakonov* [On the spirit of laws]. Moskva: Mysl. [In Russian].
46. Veber, M. (2008). Tipy hospodstva [Domination types]. *Lychnost. Kultura. Obschestvo* [Personality. Culture. Society], 3-4, (42-43), pp. 20-31. [Online]. Available from: <https://iphras.ru/uplfile/reznik/soviet/bibl/1/Weber9.pdf> [In Russian].
47. Shmorhun, O. (2014). Spivvidnoshennia lehalnosti ta lehitymnosti v suchasnykh transformatsiynykh protsesakh [The ratio of legality and legitimacy in modern transformation processes]. *"Tretia khvyliia" demokratyzatsii na terenakh Yevrazii: dosvid novitnoi istorii ta vyklyky suchasnosti* [The "third wave" of democratization in Eurasia: the experience of modern history and the challenges of modernity]. Kyiv: Vyd-vo "Feniks", pp. 52-63. [In Ukrainian].
48. (2000). *Klasycheskiy frantsuzskiy liberalizm: Sbornik* [Classical French Liberalism: Collection]. Moskva: "Rossyiskaia polytycheskaia entsyklopediia" (ROSSPEN). [In Russian].
49. Monten, M. (1979). *Opyty* [Experiments]. V 3-kh knihakh. Knihy pervaia i vtoraia [In 3 books. Books one and two]. Moskva: Nauka. [In Russian].
50. Rousseau, J.-J. (1896). *Petits Chefs-d'OEuvres de J.-J. Rousseau*. Paris. [Online]. Available from: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous03.htm> [In French].
51. Aron, R. (2000). *Myr i viina mizh natsiiamy* [Peace and war between nations]. Kyiv: MP "Yunivers". [In Ukrainian].

Шморгун А.А. Историческая память в процессе формирования и воспроизводства современной национальной идентичности: французский опыт (Часть I).

Статья посвящена исследованию роли исторической традиции и национальной памяти в формировании современных типов этнонациональной идентичности и механизмов консолидации граждан на этапе становления французского государства современного типа. В этой связи проанализированы различные версии французской истории у представителей исторических и историографических школ, взаимно конкурирующих в наше время за статус творцов общепризнанного толкования важных исторических событий.

Установлено, что последовательное патриотическая мотивация, благодаря которой обеспечиваются формирование и реализация инновационного потенциала народа и социальная активность ориентированного на преодоление любых кризисных вызовов креативного ядра нации, возникает только путем максимального содержательного синтеза существующих трактовок французской истории. В частности эффективность политики памяти обеспечивается благодаря тому, что позитивно воздействующие на динамику национально-патриотических мотиваций и чувств символы, традиции и исторические знаки неминуемо (и часто вполне сознательно) наполняются качественно новыми смыслами и ценностями, на основе которых формируются уже современные представления об ответственном исполнении своего национального долга, самоотверженности и даже жертвенности в служении высшим идеалам Родины.

Доказана полная несостоятельность неоллиберальной и леворадикальной критики теории и практики голлизма, консервативные элементы которого, в частности апеллирование к героическому прошлому, совершенно не тождественны как проявлениям средневековой архаики, так и чуть ли не неонацистским политическим пристрастиям. Напротив, типологическая близость бонапартизма и голлизма обусловлена как раз их способностью к эффективному противостоянию одинаково разрушительным для национального государства реакционной и революционной версиям экстремизма.

Далее раскрыта исключительная актуальность использования исторической памяти с целью формирования собственной традиционалистской и авторитарной харизмы (в их взаимосвязи) создателем и первым президентом Пятой республики Ш. де Голлем в процессе его противостояния антинациональным провокациям ультраправого и ультралевого типа.

Ключевые слова: историческая память Франции, патриотическая мотивация, голлизм как авторитаризм, опасность этнофундаментализма.

Shmorgun O. Historical Memory in the Process of Formation and Reproduction of Modern National Identity: the French Experience (Part I).

The article is devoted to the study of the role of historical tradition and national memory in the formation of modern types of ethno-national identity and mechanisms of consolidation of citizens at the stage of formation of the French state of the modern type. In this regard, various versions of French history were analyzed by representatives of historical and historiographical schools, which still compete with each other for the status of creators of a generally accepted interpretation of important historical events.

It was found that consistently patriotic motivation, which ensures the formation and realization of the innovative potential of the people and social activity of this creative core of the nation, aimed at overcoming any crisis challenges, is formed only on the basis of maximum meaningful synthesis of existing interpretations of French history. In particular, the effectiveness of memory policy is ensured by the fact that symbols, traditions and historical monuments that positively influence the dynamics of national-patriotic motivations and feelings are inevitably (and often, quite consciously) filled with qualitatively new meanings and values.

The complete failure of neoliberal and left-wing radical critiques of Holism's theory and practice has been proved, the conservative elements of which, in particular the appeal to the heroic past, are

not at all identical with medieval archaism and almost neo-Nazi political preferences. On the contrary, the typological similarity of Bonapartism and Hollism is due precisely to their ability to effectively oppose reactionary and revolutionary extremism, which is equally destructive to the nation-state.

In this regard, the exceptional relevance of the use of historical memory to form their own traditionalist and authoritarian charisma (in their relationship) by the creator and first president of the Fifth Republic Charles de Gaulle in the process of his opposition to anti-national provocations of far-right and far-left.

Keywords: *historical memory of France, patriotic motivation, holism Gaullism as an authoritarianism, danger of the ethno fundamentalism.*

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(47).084.8:[(093)+82-6]
<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-2>

Лисенко О.Є.
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>
Филь О.М.
<https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>
Хойнацька Л.М.
<https://orcid.org/0000-0001-7324-5461>

ПРОГРАМА ЛЕНД-ЛІЗУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ОФІЦІЙНИХ ТА ЕГО-ДЖЕРЕЛ

Дискусії довкола різних аспектів Другої світової війни у світовому науковому просторі та пам'яттєвому полі продовжуються упродовж усіх повоєнних десятиліть. Спочатку вони детерминувалися полярними й антагоністичними ідеологічними парадигмами, а після завершення «холодної війни» – виявленням та введенням до наукового обігу до того засекречених джерельних пластів, апробацією авангардних прийомів наукового пізнання, розвитком інтерпретаційних інструментів.

Наприкінці 1930-х рр. Радянський Союз опинився практично в ізоляції, наодинці з блоком держав Осі та їхніми союзниками. Подолати існуючі загрози самотужки, особливо після нападу Німеччини, радянському керівництву було доволі складно. Лише усвідомлення західними альянтами того, що агресивний курс Берліна перетворився на глобальний виклик, зробило можливим конструктивний пошук шляхів до об'єднання зусиль у боротьбі проти спільного ворога. Одним з каналів співпраці держав Антигітлерівської коаліції стала організація поставок до СРСР військової техніки, боєприпасів, харчових продуктів, матеріалів, необхідних для об'єктів радянського військово-промислового комплексу у рамках програми ленд-лізу.

Донедавна і проблема ленд-лізу перебувала швидше в ідеологічному дискурсі, ніж у суто науковому. Нині доступна джерельна база уможливорює незаангажований аналіз цього феномену і з'ясування місця і ролі надходжень з-за кордону до СРСР продукції військового призначення у зміцненні його обороноспроможності під час війни проти Німеччини та її союзників.

Однак і донині поза фокусом дослідників залишається «погляд знизу», через сприйняття цього явища фронтовиками, які воювали на зарубіжній військовій техніці, харчувалися продуктами з-за океану. Автори статті вбачають своє завдання в тому, щоби поєднати ці два виміри ленд-лізу і з'ясувати його вплив не тільки на перебіг масштабного збройного протистояння, а й на морально-психологічний стан червоноармійців, для яких війна стала гранично складним випробуванням.

Ключові слова: Друга світова війна, Антигітлерівська коаліція, ленд-ліз, обороноздатність, маршрути транспортування, его-джерела, фронтовий побут.

У Радянському Союзі ключовим елементом концепції Другої світової війни стала теза про «вирішальний внесок СРСР у перемогу над фашизмом і нацизмом». У зв'язку з цим усі інші чинники, зокрема співпраця та сприяння

союзників по Антигітлерівській коаліції у військово-економічній сфері свідомо витіснялися на периферію історичного знання.

Вперше і востаннє в радянську епоху узагальнені дані, що ілюструють масштаби надходжень до СРСР у рамках ленд-лізу, були оприлюднені влітку 1944 р. У період «холодної війни» ця інформація з ідеологічних причин була засекречена і до початку 1990-х рр. дослідники не мали до неї доступу. У тогочасній літературі усіяко применшувалося, або замовчувалося значення цього чинника у боротьбі проти спільного ворога.

Натомість у зарубіжній літературі проблема ленд-лізу висвітлювалася доволі широко та в різних ракурсах, починаючи ще з часів війни. Щоправда, конфронтація між Заходом і соціалістичним блоком спричинила перекося у трактуванні масштабів допомоги Радянському Союзу в бік перебільшення [1; 2; 3; 4]. У 1970-ті рр. зацікавлення цією темою зростає: лише спеціальних монографічних досліджень вийшло кілька десятків. Серед найпомітніших видань з цієї теми – праці Дж. Херрінга, А. Ноува, Б.Ф. Сміта, М. Харрісона, В. Лота, А. Майкла та інших [5; 6, р. 113-114; 7; 8; 9, р. 69-89; 10, s. 300-319; 11; 12; 13; 14, с. 54-69; 15, с. 40-42].

Акцентованими векторами досліджень у цих працях є, по-перше, інтерпретація політичних аспектів програми; по-друге, з'ясування обсягів надходжень до СРСР та їхньої частки у всіх матеріальних ресурсах, задіяних у війні. Серед політичних сюжетів виокремлювалися проблеми геополітичної стратегії, пов'язані насамперед прагненням США підтримати СРСР у критичний період війни і нівелювати можливість укладання сепаратного мирного договору між ним та Німеччиною на її заключній фазі, а, отже, перетворити ленд-ліз на воєнно-політичний інструмент. У цей період для західних альянтів актуалізувався новий виклик – амбіції Кремля, спрямовані на перетворення Радянського Союзу у світову державу [16, с. 11; 17, с. 596-599; 14, с. 54-61; 5, р. 23, 293, 279; 18, р. 419-420; 10, s. 300-306; 19, р. 1365-1388].

Що стосується кількісного виразу ленд-лізу, то в західній літературі наводилися такі цифри: вартість надходжень з США оцінюється у межах 10,9 – 11,3 млрд дол., з Великої Британії – у 428 млн фунтів стерлінгів, що становило від 10 до 12% валового продукту СРСР [5, р. 12, 286; 20, с. 132; 21, р. 757; 2; 10, s. 306; 22, с. 451; 23, р. 84; 24, с. 109].

Простежуючи основні тенденції зарубіжної історіографії у цій тематичній ніші, П. Головатіна виокремлює кілька акцентів [25]. Один з них пов'язаний з поштовхом, який програма ленд-лізу дала різним галузям економіки Сполучених Штатів – виробництву озброєнь та військової техніки, аграрній сфері та харчовій промисловості, – а також розвитку новітніх технологій та форм організації і управління економічними процесами, що забезпечили лідерські позиції цієї держави у повоєнному світі. Інший – стосується сприяння СРСР у відродженні зруйнованого господарського комплексу та соціальної сфери. Нарешті, державні замовлення за цією масштабною програмою

стимулювали розширення виробництва, створення робочих місць, розвиток торгівлі у США, а також переозброєння армій союзників по Антигітлерівській коаліції.

Найгрунтовнішим джерелом інформації про ленд-ліз можна вважати книгу колишнього голови Ради Міністрів СРСР М. Рижкова. Він використав свої можливості з залучення практично всіх найважливіших джерел, що зберігаються у російських архівосховищах, тож емпірична складова цієї праці є надзвичайно інформативною [26, с. 414-415].

Укладаючи договір про ненапад з СРСР нацистська правляча верхівка, між іншим, розраховувала на його міжнародну ізоляцію, що мало полегшити реалізацію далекосяжних експансіоністських планів Берліна. Однак у Вашингтоні і Лондоні вистачило холоднокривності і прагматичного підходу до вироблення перспективної військово-політичної стратегії. Практично одразу після початку німецької агресії проти СРСР (12 липня 1941 р.) уряди Великої Британії та Радянського Союзу уклали угоду про спільні дії у війні проти III Рейху. Це створило підґрунтя для наступної співпраці майбутніх альянтів.

29 вересня – 1 жовтня 1941 р. під час конференції представників СРСР, США і Великої Британії досягнуто домовленості про надання радянській стороні допомоги озброєнням і стратегічними матеріалами та зворотних надходжень сировини для військового виробництва. Ця угода стала можливою завдяки дії закону про ленд-ліз* від 11 березня 1941 р., спрямованого на сприяння державам, які зазнали агресії з боку Японії та Німеччини. До 30 червня 1941 р. угоди зі США в рамках цього закону підписали 35 країн, що отримували в позику чи оренду боєприпаси, зброю, транспортні засоби, техніку, апаратуру, промислове обладнання, нафтопродукти, сировину, харчові продукти, інформацію та послуги, необхідні для протидії агресорам. СРСР у формі компенсації надіслав союзникам 32 тис. т марганцевої і 300 тис. т хромової руд, золото, платину, ліс** [27].

Найскладнішою виявилася проблема доправлення вантажів на територію СРСР. Найбезпечнішим маршрутом вважався Тихоокеанський (від Каліфорнії до далекосхідного узбережжя СРСР), однак його суттєвими недоліками стали: по-перше, те, що з п'яти далекосхідних портів залізничну магістраль з європейською частиною мав лише Владивосток; по-друге, ці транспорти з великими затримками долали Транссибірську магістраль. І все ж він експлуатувався упродовж усієї війни, завдяки чому до місць призначення доставлено 47% усіх вантажів.

Повітряним мостом Аляска – Сибір було здійснено майже 8 тис. літаковильотів. Американські пілоти доправляли призначені для СРСР військово-транспортні літаки та винищувачі у Фербенкс (Аляска), звідки радянські

---

* Від англ. lend – давати в позику и lease – давати в оренду.

** Кінцеві розрахунки за надходженнями у рамках ленд-лізу Росія завершила у 2006 р.

льотчики перелітали на них до Красноярська. На трасі довжиною 14 тис. км були споруджені ангари, склади, проміжні аеродроми. З середини 1942 р. був задіяний маршрут від атлантичного узбережжя США довкола Африки і через Індійський океан чи через Перську затоку та Іран до сухопутного кордону з СРСР, яким вдалося переправити 23,8% усіх вантажів. До Азербайджана з Ірану проклали залізничну гілку протяжністю близько 2 тис. км, якою курсувало майже 100 локомотивів та 1100 вагонів.

Найпродуктивнішим став Північний маршрут, що проходив від Британських островів через Норвезьке і Баренцеве море до Архангельська, Мурманська, Севєродвінська і Полярного, яким танкери доставляли основну частину нафтопродуктів. Однак його істотними недоліками була вразливість для німецького надводного і підводного флоту та авіації, загрозна близькість портів прийому до лінії німецько-радянського фронту, а також замерзання на тривалий період акваторії Архангельського порту. Та на початку війни це був єдиний ефективний спосіб доставки вантажів з-за кордону [28].

У літературі доволі детально висвітлюється організація конвоїв з вантажами для Радянського Союзу, що покладалася на Адміралтейство її Величності. Формування караванів відбувалося на базах Лох-Ю та Скапа-флоу в Англії, Рейк'явіку та затоці Хваль-фьорд (Ісландія). Тривалість переходів до портів призначення – Архангельська, Мурманська, Молотовська (Севєродвінська) сягала 10-14 діб. Спочатку більшість суден були британськими, а з 1942 р. принаймні половину становили американські. У період замерзання акваторій конвої проводили радянські криголами.

Перша операція з проведення конвою з 6 британських та 1 датського транспортів у супроводі 2 есмінців, 4 корветів і 3 тральників розпочалася 21 серпня 1941 р. під кодовою назвою «Дервіш», яким до Архангельська транспортували 15 розібраних літаків «Харрікейн», вантажівки, боєприпаси, каучук, шерсть та інші вантажі. Надалі конвоям, які вирушали в напрямі радянських берегів, давали назву PQ, а зворотнім – QR*. З грудня 1942 р. позначення конвоїв змінили відповідно на YW та RA.

До кінця 1941 р. вдалося провести 10 конвоїв без втрат, оскільки, плануючи швидкоплинний «бліц-кріг», Берлін не надавав особливого значення операціям з порушення морських комунікацій противника за Полярним колом. Та коли війна перейшла у затяжну і позиційну фазу, нацистське керівництво та військове командування вжили заходів задля того, аби перерізати ці магістралі. З цією метою виділялися спеціальні підрозділи ВМФ та ВМС Німеччини, які завдавали конвоям відчутних втрат. Особливо трагічно склалася доля конвою PQ-17.

---

* Літерне позначення походить від ініціалів офіцера Пітера Квіліна (Peter Qelyn), який в оперативному управлінні британського Адміралтейства відповідав за планування конвойних операцій до СРСР.

Загальна кількість конвоїв північним маршрутом під час війни становить 40 (811 суден). Окрім цього 33 транспортні з різних (здебільшого технічних) причин повернулися до пунктів відправлення, а 58 були знищені німцями на переходах в арктичних водах. У зворотному напрямі вирушило 35 конвоїв у складі 715 суден, 8 з яких повернулися, а 29 були потоплені противником. Більшість втрат, 69 транспортів, припадає на 1942 р. – найважчий для СРСР період війни. Однак вказані ризики фахівці вважають виправданими з огляду на відсутність іншої можливості порівняно швидко переправляти стратегічно важливі товари, сировину та військову техніку і боєприпаси до Радянського Союзу. Лише до липня 1942 р. північними конвоями спрямовувалося до СРСР 964 тис. т зброї, матеріалів і харчів (61% усіх вантажів, що прибули з-за кордону), 2 314 танків, 1 550 танкеток, 1 903 літаки, велика кількість вантажних і легкових авто, тягачів та іншої техніки.

У період від липня 1942 р. до кінця 1943 р. місце північного маршруту стало зменшуватися (з 61 до 16%). Та на завершальному етапі війни, у зв'язку з закриттям «іранського коридору», він знову став відновлювати позиції. Упродовж 1944-1945 рр. ним було транспортовано понад 2,2 млн т вантажів, що становило 22% усього вантажопотоку з-за кордону.

За весь період війни північні конвої переправили у радянські порти 36% усіх завезених вантажів [27].

Імпорт СРСР озброєння за роками від 22.06.1941 до 31.12.1945 [29].

Назва товарів	1941 р. (з 22.06)	1942 р.	1943 р.	1944 р.	1945 р.	1941-1945 рр.	1941-1945 рр.
						Загалом	Зокрема поставки з США за ленд-лізом (Угода від 11 червня 1942 р.)
Штук							
Гвинтівки і карабіни	–	100 000	21 100	21 025	500	142 625	5
Пістолети-кулемети	4 000	66 083	43 374	9 491	–	122 948	105 302
Знаряддя всіх видів і калібрів	82	1 885	4 106	6 440	564	13 077	8 633

Танки і САУ	501	3 425	3 412	3 131	1 098	11 567	8 025
Бойові літаки	750	2 774	6 371	5 749	3 119	18 763	11 100
Міномети	–	280	3	–	–	283	30
Бойові кораблі	–	11	64	207	326	608	559
У відсотках від обсягу надходжень на фронт*							
Гвинтівки і карабіни	–	2,4	0,6	0,9	0,1	1,2	0,0
Пістолети-кулемети	4,3	4,2	2,1	0,5	0,0	2,0	85,6
Гармати всіх видів і калібрів	0,3	1,5	3,1	5,0	0,8	2,6	66,0
Танки і САУ	9,5	12,3	12,4	9,7	5,1	10,1	69,4
Бойові літаки	8,4	11,3	17,6	14,8	14,0	14,3	59,2
Міномети	–	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	10,6
Бойові кораблі	–	0,1	0,5	4,9	14,0	0,9	91,9

Імпорт СРСР нафтопродуктів у період від 22.06.1941 до 31.12.1945 [29]

Назва товарів	Імпорт СРСР – загалом, тис. т	Зокрема з США за ленд-лізом (Угода від 11 червня 1942 р.)	
		тис. т	у відсотках від загального обсягу імпорту
Нафтопродукти	2 894,7	2 352,4	81,3
з них:			
авіабензин	1 186,6	1 054,1	88,8
компоненти авіабензинів	749,1	718,5	95,9
автотракторне, дизельне та інше пальне	821,4	470,4	57,3
змащувальні масла і мастила	117,0	97,8	83,6
інші нафтопродукти	6,6	6,4	97,0

* Включно з озброєнням, виготовленим в СРСР.

Імпорт СРСР продовольчих товарів у період від 22.06.1941 до 31.12.1945 [29]

Назва товарів	Імпорт СРСР – загалом, тис. т	Зокрема з США за ленд-лізом (Угода від 11 червня 1942 р.)	
		тис. т	у відсотках від загального імпорту
Продовольчі товари	4 881,4	3 866,3	79,2
зокрема:			
хліб у зерні та хлібопродукти	1 538,4	794,1	51,6
цукор	683,5	605,0	88,5
сухі боби	243,9	214,0	87,7
крупа різна	93,4	82,2	88,0
м'ясопродукти	792,0	786,0	99,2
жири тваринні	603,3	587,1	97,3
жири рослинні	449,3	420,1	93,5
маргарин	45,8	45,8	100,0
молочні продукти	125,5	125,5	100,0
рибопродукти	19,5	0,1	0,5
харчові концентрати	152,0	141,8	93,3
інші харчові продукти	134,8	64,6	47,9

Експорт СРСР за період від 22.06.1941 до 31.12.1945 [29]

(у цінах відповідних років, тис. рублів)

Загалом від 22.06.1941 до 31.12.1945		Зокрема				
		1941 (з 22.06)	1942	1943	1944	1945
Загалом	3 163 857	163 978	398 861	373 038	655 070	1 572 910
Зокрема						
США	1 081 258	62 081	178 226	173 675	301 975	365 301
Велика Британія	253 477	30 403	83 098	24 163	40 565	75 248
Канада	8 010	–	7	31	3 353	5 528
Європейські країни за угодами про товарообіг	767 666	–	–	–	49 037	718 629
Інші країни, крім східних	80 172	756	554	445	1 063	77 354
Східні країни	972 365	70 738	135 975	174 724	259 077	330 850

Загальний обсяг надходжень з-за кордону упродовж усієї війни сягав 15 млн т і оцінювався у 12,38 млрд дол. (у цінах 2000 р. це становило 107,1 млрд дол.): на США припадало 11,32 млрд дол., Велику Британію – 1,01 млрд дол., Канаду – 0,05 млрд дол. * [30]. Оцінюючи роль та місце ленд-лізу в економіці СРСР, спеціалісти наводять такі дані: поставки за цією програмою становили від рівня виробництва у Радянському Союзі у роки війни за вагонами залізничними – близько 1000%, паровозами – 240%, автомобілями – 160%, снарядами – 142%, алюмінієм – 125%, мотоциклами – 120%, рейками залізничними – 92%, електровозами – 90%, рафінованою міддю – 82%, радіолокаційною апаратурою – понад 80%, спиртом вищого очищення – 80%, вибуховими речовинами – 53%, авіаційним бензином – понад 50%, автомобільними покришками – близько 50%, бойовими кораблями – 32%, порохом – 25%, металорізальними верстатами – 23%, тракторами – 21%, зенітною артилерією – 18%, танками і САУ – 16%, літаками – 15% ** [30, с. 304].

Завдяки надходженням за ленд-лізом вдалося дещо нівелювати гостру нестачу обмундирування і спорядження для особового складу діючої армії, спричиненою втратою низки підприємств, що займалися їхнім виготовленням. До листопада 1944 р. Радянський Союз отримав 11 млн пар армійських черевиків, 97 млн ярдів бавовняних тканин, 50 млн ярдів шерстяних виробів [26, с. 414-415].

Слід взяти до уваги і той незаперечний факт, що товари, які надходили з розвинених країн Заходу за якісними параметрами значно переважали радянські аналоги (зокрема, автотехніка, тягачі, верстати тощо). Частина номенклатури взагалі не вироблялася в СРСР, наприклад, бронетранспортери, десантні судна, неконтактні трали, окремі види акустичної і радіолокаційної апаратури, натуральний каучук та інше.

Одним з критеріїв важливості надходжень стратегічних товарів за ленд-лізом слугує часовий чинник, адже початковий перший період німецько-радянського протистояння виявився для СРСР не просто найважчим, а критичним. Тож поставки цього періоду мали особливе значення. Для прикладу, у 1941-1942 рр. надіслані з-за кордону танки становили майже 96% бойових машин випущених в СРСР упродовж першого півріччя війни. До липня 1941 р. з 13,5 тис. танків РСЧА 2,2 тис. були імпортними (16%). Завдяки отриманій у рамках Першого протоколу про ленд-ліз авіатехніці було компенсовано 40% втрат ВПС Червоної армії [31, с. 257].

Варто також зазначити безкорисливість колишніх союзників СРСР у питанні про розрахунки за програмою ленд-лізу. Після перших спроб (безуспішних)

---

* За іншими даними, загальна сума канадських поставок лише до 30 квітня 1944 р. оцінюється у 355 млн американських доларів (3,07 млрд дол. у цінах 2000 р.).

** Водночас дані про кількість надісланих до СРСР бульдозерів, кранів, шпитального обладнання, хірургічних інструментів, електроламп, мін, торпед, оптичних приладів та цілих нафтоперегонних і хімічних заводів ще не оприлюднені.

домовитися з Москвою про повернення боргів з відсотками позичальники погодилися на сплату вартості лише цивільного обладнання, яке перебувало в СРСР станом на 2 вересня 1945 р. Але й цього разу радянська сторона виявила непоступливість. На перемовинах, що відновилися у 1972 р., Кремль погодився сплатити США 722 млн дол., але фактично компенсував тільки 48 млн. Нарешті у 1990 р. було досягнуто згоди щодо ліквідації заборгованості до 2030 р. Окрім того йшлося про 67 млн. дол. – менше 1% загальної вартості надходжень за програмою ленд-лізу [30, с. 307].

Попри те, що союзники СРСР по Антигітлерівській коаліції – США та Велика Британія під час Другої світової війни в рамках ленд-лізу надали Радянському Союзу понад 22 тис. літаків різного призначення, в радянській історіографії вони піддавалися необґрунтованій критиці. Зокрема, не залишився без упереджених оцінок і британський винищувач «Гоукер Гаррікейн».

Власну проєкцію проблеми ленд-лізу мали ветерани Другої світової війни.

Ставлення до ленд-лізу, зокрема до військової техніки, що надходила на озброєння Червоної армії з-за океану, яскраво засвідчив у своїй книзі «Полум'яне небо» двічі Герой Радянського Союзу Іван Степаненко. Він згадував, що в серпні 1941 р. склалася критична ситуація з матеріальною частиною. 4-й винищувальний авіапункт (далі – ВАП), в якому служив українець, відкочувався на схід разом з наземними частинами. Втративши практично всі літаки, частина була відведена до Ростова. Тут полк отримав завдання перегнати з Мурманська до міста Кінешма Івановської області нову матеріальну частину – британський одномісний винищувач «Гоукер Гаррікейн». До Мурманська на транспортних літаках відрядили льотчиків і техніків 4-го ВАПу. Саме вони і мали перегнати англійські винищувачі до розташування полку.

Однак, за словами Івана Степаненка, літак отримав ярлик машини застарілої конструкції, що була списана з озброєння англійських повітряних сил. Зокрема, піддавався критиці двигун британського літака «Ролс-ройс» з водяним охолодженням і великим сотовим радіатором. Використання такого двигуна, за оцінками фахівців, в умовах суворої зими призводило до переохолодження і замерзання радіаторів, що в свою чергу виводило з ладу винищувач. Викликали нарікання і льотно-технічні дані «Гаррікейна», зокрема швидкість, що становила 500 км на годину. Малопотужним, на думку радянських експертів, було і озброєння «іноземця» – 12 кулеметів калібру 7,62 м [32, с. 42-43].

Можна припустити, що подібна характеристика зарубіжної техніки вкладає в уста двічі Героя Радянського Союзу і одного з найрезультативніших асів Антигітлерівської коаліції Івана Степаненка літературними працівниками та радянськими цензорами, які намагалися применшити роль ленд-лізу. Нині ми сприймаємо подібні, м'яко кажучи, критичні випадки, як спробу принизити іноземну техніку, виставити її «металобрухтом» для того, щоб применшити

роль союзників по Антигітлерівській коаліції в частині надання Радянському Союзу озброєння.

Кажуть, «дарованому коню в зуби не дивляться», та все ж спробуємо захистити від подібних несправедливих звинувачень саме британські літаки, які згідно з програмою ленд-лізу почали надходити до льотних частин радянських ВПС у жовтні 1941 р. Водночас нагадаємо, що на озброєнні радянських льотчиків на той час були технічно і морально застарілі винищувачі І-16 та І-153 («Чайка»), що не дозволяло на рівних протистояти модернізованим винищувачам Ме-109. Нові винищувачі, зокрема Як-1, МіГ-3 та МіГ-1 відрізнялися технічною ненадійністю та відсутністю досвіду в більшості льотчиків з їх експлуатації.

Варто також зауважити, що радянська авіапромисловість після тотальних евакуаційних заходів ще не встигла налагодити випуск винищувачів, що могли хоча б наблизитися за своїми тактико-технічними даними до тих же «Мессершміттів». Тому радянське керівництво і попрохало Уряд Її Величності про допомогу у поставці насамперед винищувачів. І Велика Британія відгукнулася. Загалом до Радянського Союзу під час війни прибуло понад 3 000 «Гаррікейнів», а ще майже 1 200 «Спітфайрів».

Так, винищувач «Гаррікейн» вважався не найкращим літаком серед тих, що перебували на озброєнні льотчиків Антигітлерівської коаліції, однак саме на цьому літаку І.Н. Степаненко одержав свої перші перемоги. І не тільки він. Літали і збивали літаки противника на цих машинах однополчани українця, майбутні двічі Герої Радянського Союзу О.К. Рязанов, Амет-Хан Султан та інші. А найрезультативніший ас Королівських військово-повітряних сил Великої Британії Петл Мармадюк саме на «Гаррікейні» здобув 36 повітряних перемог! [33, с. 16].

До британських літаків слід додати ще понад 4 500 винищувачів американського виробництва «Аерокобра» (Beell P-39 Airacobra), що надійшли до ВПС РСЧА. Зауважимо, що це половина від усієї кількості виготовлених промисловістю США літаків. На «Аерокобрах» воювали найрезультативніші аси Антигітлерівської коаліції, зокрема Григорій Речкалов, Олександр Покришкін, Микола Гулаєв, Володимир Лавриненков, українці Іван Бабак, брати Дмитро та Борис Глінки, кримський татарин Амет-Хан Султан.

Варто зауважити, що більшість льотчиків винищувальної авіації здебільшого схвально відгукувалися про літаки іноземного виробництва, що надходили до їхніх льотних частин під час війни. Українець Анатолій Король, який під час війни здійснив 296 бойових вильотів і в 56 повітряних поєдинках збив 8 літаків зокрема, згадував, що «на озброєнні 102-го гвардійського авіаполку були літаки «Аерокобра». Для мене не становило особливих труднощів швидко перейти з Ла-5 на цю машину, і незабаром я доволі впевнено опанував американським винищувачем. Однак згодом до нас у полк надійшли нові машини. Це були англійські літаки «Спітфайр ІХ». Зауважу, що цей новий винищувач особисто

для мене був кращим, зручнішим за інші, оскільки відрізнявся просторою кабіною і оглядовістю» [34, с. 341]. Уродженець міста Балти Одеської області Герой Радянського Союзу Євген Маріїнський під час війни здійснив 210 бойових вильотів, з них 156 саме на літаку «Аерокобра». У 48 повітряних боях він збив 18 літаків противника, що є доволі високим показником для радянських винищувачів. Після війни ветеран написав книгу «Я дрался на «Аерокобре», в якій ґрунтовно проаналізував тактико-технічні властивості американського винищувача [35]. Уродженець Молдови Семен Букчин під час війни здійснив на «Аерокобрі» 144 бойових вильоти та в 44 повітряних поєдинках особисто збив 12 літаків противника та ще 4 – у складі групи. Ось яку характеристику він дав американському винищувачу: «В штопор літак переходив легко, ледь ручку перетягнеш і – «привіт». Центрування руйнувалося. Багато хто спочатку боявся використовувати в польоті фігури вищого пілотажу через небезпеку зірватися в штопор... Боєкомплект до гармати М-4 становив 30 снарядів, до синхронних кулеметів – по 200 набоїв, а до тих, що вмонтовані в крилах, – по 1000. Одного точного залпу вистачало, щоб збити літак противника... А взагалі літак дуже комфортабельний. Уявляєш, навіть пісуар був!» [36, с. 46-47].

Дійсно, не всім радянським повітряним асам легко давалося опанувати ленд-лівівськими машинами. Іноді в спогадах колишніх льотчиків можемо знайти порівняльні характеристики винищувачів радянського та іноземного виробництва. Герой Радянського Союзу Петро Рассадкін, який під час війни здійснив 249 бойових вильотів і в 53 повітряних поєдинках особисто збив 16 літаків противника, так співставляв винищувач радянського виробництва ЛаГГ-3 з іноземними аналогами: «ЛаГГ-3 був нормальний. Але це за умови, якщо умієш літати. Кабіна літака була просторою, а головне, огляд із кабіни цього літака був дуже добрий. А це було дуже важливо під час бою. Адже, що найголовніше в повітрі для льотчика? Першим побачити противника. Ну, словом, новий винищувач. Що там ще казати! Я вам так скажу, цей літак мені подобався. Він був значно кращим за швидкістю і маневреністю за імпортні машини, ті ж самі американські «томагавки» і англійські «харрикейни», які були на озброєнні наших полків. Поступався їм ЛаГГ-3 лише в озброєнні. На цьому літаку була 20-мм гармата і два крупнокаліберні кулемети калібру 12,7-мм, а водночас на «харрікейнах» було цілих чотири 20-мм гармати» [37, с. 450].

Після катастрофічної втрати влітку 1941 р. значної частини танкового парку Радянський Союз опинився в доволі скрутному становищі. Дійшло до того, що Й. Сталін особисто розподіляв бронетехніку, що сходила з конвеєрів заводів по танкових частинах. Особливо у 1942 р., коли внаслідок кількох невдалих операцій Червоної армії було практично вичерпано запас бронетехніки. Саме тоді до СРСР почали надходити американські легкі танки М-3 «Стюарт»,

середні танки М4А2 і М4А2(76)W «Шерман», М-3 «Лі», британські піхотні танки Mk II «Матильда», Mk III «Валентайн», Mk IV «Черчилль».

Танки іноземного виробництва, отримані Радянським Союзом по лінії ленд-лізу, стали надійним захистом та врятували десятки тисяч життів радянських воїнів під час оборони та наступу. Окрім того, вони забезпечили швидке просування Червоної армії під час стратегічних наступальних операцій у 1943-1945 рр. За допомогою «Шерманів», «Черчиллів», «Матильд», «Валентайнів» та інших зарубіжних бойових машин було знищено велику кількість бойової техніки та живої сили противника. Тому складно не погодитися з таким твердженням Станіслава Чернікова: «Ленд-ліз дав можливість Радянському Союзу вистояти в найтяжчий час, завершити криваву бійню в 1945 р., а не, скажімо, в 1947-му чи 1949-му» [38].

Ось яку характеристику дав танку Mk III «Валентайн» Іван Литвиненко. За важелями саме цієї броньованої машини уродженець Полтавщини Іван Федорович у 1943 р. отримав Золоту Зірку Героя Радянського Союзу під час боїв на Букрині. Він, зокрема, наголосив: «Так, добрим його (танк) аж ніяк не можна назвати, позаяк створений він був для того, щоб знищувати людей. Однак зізнаюся, я любив цю машину. Бронезахист у «Валентайна» був те, що треба. Адже, коли снаряд потрапляв у броню «англійця», він просто в'язнув у ньому, як у тому тісті, не даючи ні осколків, ні окалини, які могли б уразити екіпаж. Він, звичайно ж, був кращим за наші легкі танки Т-26 і Т-70. І серед іноземних, гадаю, він тримав першість. Наприклад, той же американський «Шерман» – високий і примітний. Англійський танк – «Матильда» через особливості ходової частини був непридатний для нашого бездоріжжя і міг схибити в найвідповідальніший момент. А ось «Валентайн» – був надійним танком. Він – низький, малогабаритний, і, що головне, для пересіченої місцевості нашого Правобережжя був незамінний. Особливо це відчувалося під час бойових зіткнень із ворогом на Букрині. Боекомплект у нього складав 70 снарядів, але ми, танкісти, зазвичай набирали їх більше, складаючи їх на днище танка, немов стоси дров. Серйозним недоліком цих танків була відсутність осколкових снарядів».

На запитання: «Чому ж тоді у пресі про англійські машини, на яких билися наші танкісти, ніде не згадувалося?», Іван Литвиненко відповів: «Ви знаєте, не прийнято було про це якимось говорити. Хоча навіть тоді ми, рядові солдати, розуміли, що без, так би мовити, заморської допомоги, ой як було б нам важко!» [37, с. 317-318].

Варто також згадати ще про одну модель зарубіжної бронетехніки. Це – найкращий американський танк періоду Другої світової війни М4 «Шерман» (Sherman). За кількістю випущених машин – 49 234, він поступався лише танку Т-34, що був розроблений конструкторським бюро танкового відділу Харківського заводу № 183. Названий на честь американського генерала часів Громадянської війни Уільяма Шермана, в Червоній армії танк отримав

прізвисько «емча» (від М4). Загалом США передали Радянському Союзу понад 4 000 «Шерманів». Цікаво, що на американському танку була встановлена доволі потужна гармата калібру 76-мм англійського виробництва. Завдяки високій початковій швидкості снаряда «Шермани» могли вражати, хоча й з коротких дистанцій, німецькі танки «Тигр» та «Пантера». Українець Дмитро Лоза, якому довелося воювати на «Шермані», у своїй книзі «Танкіст на іномарці» згадував цікавий епізод, пов'язаний з цією гарматою. За словами Дмитра Лози «Шермани», що поставлялися до СРСР за ленд-лізом, розконсервовувалися безпосередньо у військах, куди приходили в тому самому вигляді, у якому покидали заводські ворота. Представники американських фірм розповіли радянським танкістам, що робітники американської оборонки зазвичай залишають у танку невеликі сюрпризи для радянських танкістів. Звісно, наші танкісти почали посилено шукати подарунки з-за океану. Але спроби виявилися марними: попри те, що танки приходили законсервованими, нічого цікавого в них виявити не вдалося. А «скринька», а точніше ствол танкової гармати, відкривався просто. Вся річ у тому, що перед відправкою до Радянського Союзу танкові гармати щільно закривалися двома пробками спеціального гарматного «сала», одна з боку затвора, інша в дульній частині. Одного разу при вибиванні чергової пробки банником, із танкового ствола випала і розбилася пляшка віскі. Цікаво, що діаметр стандартної пляшки віскі становив як раз ті самі 3 дюйми, що дорівнювали калібру «Шермана». Ясна річ, що після цього «трагічного» для радянських танкістів випадку, стволи американських танків стали розконсервовувати дуже обережно [37, с. 58-59]. Окремої уваги заслуговують також відгуки ветеранів Другої світової війни про автомобільну техніку іноземного виробництва, завдяки якій суттєво зросла мобільність радянських військ та значно успішніше вирішувалися проблеми тилової і фронтової логістики. Нагадаємо, що в рамках програми ленд-лізу Радянський Союз отримав із-за океану 409 500 автомобілів [40]. Лівова частка автомобільної допомоги складалася з легендарних «Студебеккерів».

Мешканець села Підвисокого, що на Кіровоградщині, колишній гвардії рядовий, кавалер медалі «За відвагу», водій артилерійського дивізіону 151-го гвардійського артполку 71-го гвардійської стрілецької дивізії Василь Сливко згадував: «...А коли у 44-му Америка нам дала транспорт, я пересів за кермо «Студебеккера». Адже до цього ми артилерію свою тягали на конях. А тут така допомога! Відправили мене на тримісячні водійські курси, навчили і їздив я на тому «Студебеккері» до 1946 року до самої своєї демобілізації... Добра, надійна, словом тягуча машина. Я на ній у той час тягав 122-мм гармати. Добре вона ходила бездоріжжям. У нас таких машин не було! Чого там гріха таїти! Я службу закінчив, а вона все їздила, їздила та їздила...» [41, с. 79]. Підтверджує якість автомобільного транспорту, що надходив до Радянського Союзу в рамках ленд-лізу і Герой Радянського Союзу генерал-майор у відставці Федір Пуртов: «Гарний автомобіль! У нього

прохідність і потужність відповідні були. А головне, дуже надійна машина... І взагалі союзники надали нам суттєву допомогу. Справа в тому, що ми свої гармати навіть до «віллісів» чіпляли. Від цього, зрозуміла річ, мобільність нашої артилерії зростала. З цим не посперечаєшся. Тільки перед Дніпром ці «вілліси» забрали в нас, і ми пересіли вже на потужні «студебеккери». Щоправда, вони на момент передачі нам виробилися. Тому доводилося через кожні 50-60 кілометрів зупинятися, щоб доливати у двигун мастило» [42, с. 259].

Мешканець містечка Макіївка (Донеччина), кавалер чотирьох медалей «За відвагу» Іван Когтев, згадуючи форсування Дніпра, розповідає: «Без серйозних пригод ми дісталися Дніпра. Запам'ятав довжелезні колони техніки – «студебеккери» везли на собі катери і понтони...» [43, с. 94].

Не можна залишити поза увагою і питання фронтового побуту на який, безсумнівно, вплинули надходження з-за кордону. Адже союзники по Антигітлерівській коаліції постачали до СРСР не лише зброю, техніку, боєприпаси, засоби зв'язку, сировину для виготовлення продукції військового призначення, а й продукти харчування та обмундирування.

Варто зазначити, що харчове забезпечення передових частин Червоної армії залишалося «ахілесовою п'ятою» тилових структур РСЧА. Упродовж усієї війни рядові бійці часто недоїдали або вживали неякісну і малокалорійну їжу. Надія була на трофейні німецькі пайки або, так званий, «бабусин атестат», тобто те, що можна було отримати або навіть відібрати у місцевого населення. Ось що згадував про харчування фронтової доби Герой Радянського Союзу мелітополець Микола Лобачов: «Фронт наш зупинився недалеко від ріки Жижиця, яка впадає в Прут. І ось, значить, вранці ми піднялися, набрали води з цієї самої Жижиці і приготували собі тюрю. Тюря – це селянська їжа, яка складається із хліба, цукру і води. Вода, зазвичай була сирою. Є в Миколи Некрасова в його поемі «Кому на Русі жити добре» такі слова: «Кушай, Яша, тюрю, молока-то нет...». Так ось, якщо я цієї тюрі вранці, до початку нальоту німецької авіації на наші позиції не поїм, то далі їсти вже не буду. Ось так я боявся цих самих нальотів!» [37, с. 345]. Тому дивує та іронічність, що була відображена в назві м'ясної консерви, що буквально врятувала Червону армію від голоду. На фронті американська тушонка отримала назву «Другий фронт». А ще нагадаємо, що саме цієї продукції Радянський Союз отримав з-за океану аж 664 600 т, що становило 108 % від радянського виробництва цього живого продукту [40, с. 94].

Іронічна назва консервованого м'яса відображала загалом упереджене ставлення до заокеанської допомоги, яке непомітно поширювалося у суспільній свідомості радянських громадян ідеологічним апаратом. Це яскраво засвідчив кореспондент Бі-бі-сі в Москві Олександр Верт. У своєму щоденнику він зафіксував реакцію одного із співробітників відділу друку Народного комісаріату закордонних справ на виступ американського посла в Москві

адмірала Вільяма Стендлі, який сказав: «Російська влада, очевидно, хоче приховати факт, що вона отримує допомогу ззовні. Очевидно, вона хоче переконати свій народ, що Червона армія б'ється в цій війні одна». Відповідь невідомого співробітника відділу друку на слова американського посла за версією Олександра Верта була такою: «Ми втратили мільйони людей, а вони хочуть, щоб ми повзали перед ними на колінах тільки за те, що вони посилають нам тушонку...» [44, с. 436]. Згаданий епізод ілюструє подвійні стандарти, щодо ставлення керівництва Радянського Союзу до заокеанської допомоги.

Ставлення ж безпосередніх учасників Другої світової війни до продуктів харчування, отриманих із-за океану, що замінили бійцям на фронті ту саму горезвісну тюрю, було іншим.

Ось як згадував той же харків'янин Федір Пуртов про заокеанський фронтний пайок: «Вживали американську тушонку. Аякже! Мені все ж більше подобався їхній (американський) лярд. Це таке сало перетоплене. Смалець, одним словом. Воно приходило до нас у діжках. Ми це сало на хліб намазували, а також їжу на ньому готували» [42, с. 255].

Уродженець села Бовсуни, що на Житомирщині, Григорій Болсуновський так охарактеризував американський пайок: «Нам давали, коли ми йшли в наступ тридобовий сухий пайок. Пайок на три доби... Бувало, там добрі речі траплялися. Бувало, рибна консерва там була. А то нам ще додаткові пайки давали, американські... Баночка там така невеличка. Там два яйця смажені і шкварочок сала. Це на один раз...» [37, с. 19].

Герой Радянського Союзу, киянин Володимир Полупанов, який під час війни був командиром відділення 175-го окремого саперного батальйону 126-ї Горлівської двічі Червонопрапорної ордену Суворова стрілецької дивізії згадував про американське взуття: «На ноги держава не пошкодувала взуття, а точніше, американці. Видали нам добротні нові черевики. Шкіряні, високі та зручні! А до них обмотки. Скажу вам так, що на фронті я спробував носити і чоботи, але не те. Черевики з обмотками – дуже зручна і практична річ. Обмоточку щільно навколо ноги покладеш, і йди хоч сто кілометрів. А якщо ця сама обмотка завальцьована, то і ноги сухі, і мозолів немає. А вже піхоті, повірте мені, довелося походити на тій війні...» [45, с. 185]. Нагадаємо забудькуватим нащадкам переможців, що союзники під час війни передали 16 млн пар якісного взуття для червоноармійців, які «прокрокували пів Європи, пів Землі...» [40].

Вихованець 296-го гвардійського легкого артилерійського Чернівецького Червонопрапорного полку 25-го танкового корпусу 1-го Українського фронту, гвардії рядовий, кавалер медалі «За відвагу» мешканець міста Переяслав Київської області Віктор Кирпенко, який на фронт потрапив одинадцятирічним підлітком, так згадував про основні символи заокеанського ленд-лізу: «Студебеккер – нормальна американська машина, яку ми по ленд-лізу получили. А спочатку у нас були ці, наші ЗІС-5...». На питання: «Чи можна було

ЗІС-5 якось зрівняти зі «студебекером»?» Віктор Прохорович категорично відповів: «Та ну, ви що!». Ветеран Другої світової війни також дав схвальну характеристику американській тушонці: «Ми їли тушонку. Хороша була! Да, пахуща і смачна...» [37, с. 256].

***

Друга світова війна стала найсуворішим випробуванням для всіх її учасників. Зустрівши агресію Німеччини та її союзників у «поході на Схід» у стані ізоляції, СРСР опинився у надзвичайно загрозливій ситуації. Адже блок Рим-Берлін-Токіо міг поставити собі на службу економіку багатьох завойованих ними країн. Завдяки далекоглядності лідерів США та Великої Британії, які зуміли відсунути на другий план ідеологічні розбіжності, СРСР отримав надійних союзників, що взяли на себе складні і ризиковані зобов'язання з військово-економічної підтримки держави, що втратила до початку 1942 р. найрозвиненіші індустріальні регіони внаслідок окупації, а також значну частину особового складу, озброєння і військової техніки. Програма, відома під назвою «ленд-ліз», незважаючи на всі втрати, дала змогу Радянському Союзу вистояти у найскладніший період, зламати несприятливий перебіг протистояння на Східному фронті і, зрештою, перемогти нацизм і фашизм спільно з іншими учасниками Антигітлерівської коаліції.

Будь-які спроби заперечити вагомість допомоги СРСР з боку західних альянтів нині сприймаються як свідоме перекручення минулого.

Его-джерела, зокрема спогади ветеранів війни, переконливо засвідчують вагомість надходжень за ленд-лізом. Окрім суто матеріальних аспектів вона відіграла і помітну роль моральної підтримки народу, який поклав на боротьбу проти гітлеризму скільки зусиль і жертв.

Список використаних джерел та літератури

1. Bailey T.A. *America Faces Russia: Russian-American Relations from Early Times to Our Days*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1950. 375 p.
2. Jones R.H. *Roads to Russia: United States lendlease to the Soviet Union*. Norman: University of Oklahoma Press, 1969. 326 p.
3. Laurat L. *Bilan de vingt-cinq ans de plans quinquennaux, 1929-1955*. S. I., 1955.
4. Ruffmann K.-H. *Sowjetrussland 1917-1977*. Muenchen, 1977.
5. Herring G.C. *Aid to Russia. 1941-1946: Strategy, Diplomacy, the Origins of the Cold War*. N.Y.; L., 1973. 365 p.
6. Herring G.C. *Lend-Lease to Russia and the Origins of the Cold War, 1944-1945*. *The Journal of American History*. 1969. Vol. 56. Iss. 1. P. 113-114.
7. Nove A. *An Economic History of the U. S. S. R.* Great Britain: Penguin books, 1972. 414 p.
8. Smith B.F. *The war's long shadow: The Second World War and Its Aftermath* China, Russia, Britain, America. N.Y., 1986. 319 p.
9. Harrison M. *The Soviet Economy and Relations with the United States and Britain, 1941-45. The Rise and the Fall of the Grand Alliance, 1941-45* / Eds. A. Lane, H. Temperley. London, 1995. P. 69-89.
10. Sowjetunion. *Außenpolitik 1917-1955, Osteuropa-Handbuch* / Hrsg. D. Geyer. Koeln; Wien, 1972. S. 300-319.

11. Loth W. Die Teilung der Welt: Geschichte des Kalten Krieges 1941-1955. Muenchen, 1985. 353 s.
12. Bonwetsch B., Haumann H., Loewe H.-D., u. a. Lend-Lease als Basis der Allianz. *Handbuch der Geschichte Russlands: von den autokratischen Reformen zum Sowjetstaat, 1856-1945*. В. 3, II, 1992. S. 1.
13. Michel A. La seconde guerre mondiale. P., 1969.
14. Штолер М.А. Американское военное планирование и СССР. 1943–1944 гг. *Новая и новейшая история*. 1994. № 6. С. 54-69.
15. Хазард Д.Н. ...На защиту американских интересов. Военно-исторический журнал. 1990. № 6. С. 40-42.
16. Стеттиниус Э. Ленд-лиз – оружие победы. *Загадки ленд-лиза*. Москва: Вече, 2000. С. 11.
17. Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс: глазами очевидца: В 2 т. / Пер. с англ., Москва: Издательство иностранной литературы, 1958. Т. 1. С. 596-599.
18. Kitchen M. Winston Churchill and the Soviet Union During the Second World War. *Historical Journal*. 1987. № 30. P. 419-420.
19. Mastny V. Stalin and the Prospects of a Separate Peace in World War II. *The American Historical Review*. 1972. Vol. 77. № 5. P. 1365-1388.
20. Боффа Дж. История Советского Союза: В 2 т. / Пер. с итал. Т. 2. Москва: Международные отношения, 1994. С. 132.
21. Goldsmith R.W. Power of Victory: Munitions Output in World War II. *Military Affairs*. 1946. Vol. 10. Iss. 1. P. 757.
22. Верг А. Россия в войне / Пер. с англ. Москва: Прогресс, 1967. 774 с.
23. Wielka Internetowa Encyklopedia Multimedialna. URL: <http://wiem.onet.pl/wiem/006fl6.html>
24. Паперно А.Х. О ленд-лизе и тихоокеанской транспортной эпопее. *Отечественная история*. 1997. № 2. С. 109.
25. Головатина П.М. Ленд-лиз как особая форма сотрудничества между государствами: взгляд зарубежной историографии. URL: https://elar.ufru.ru/bitstream/10995/29478/1/mion_2002_6_22.pdf
26. Рыжков Н.И. Великая Отечественная: ленд-лиз. Москва: «Экономическая газета», 2012. С. 414-415.
27. Баранов А.Е. Ленд-лиз. Северные конвои. Стратегическое значение. *Военное обозрение*. 2015 13 июля. URL: <https://topwar.ru/78712-lend-liz-severnnye-konvoi-strategicheskoe-znachenie.html>
28. Чанцев А.В. Экономический фундамент Победы: параллели истории и современности: к 70-летию Победы СССР в Великой Отечественной войне. Санкт-Петербург, Алетейя, 2016. 344 с.
29. Внешняя торговля Союза ССР за период с 22.VI-1941 по 31.XII-1945 года. Статистический справочник (по данным оперативного учета). Москва: Министерство внешней торговли СССР, 1946. URL: http://istmat.info/files/uploads/40607/rgae_413.12.10949_vneshnyaya_torgovlya_ssr_1941-1945.pdf
30. Мамяченков В.Н. Ленд-лиз в цифрах: поводы к размышлению. *Пятые Татищевские чтения. Духовность и нравственность на Урале в прошлом и настоящем: тезисы докладов и сообщений*, Екатеринбург, 22-23 апреля 2004 г. Екатеринбург: ИИиА УрО РАН, 2004. С. 303.
31. Кубатько И.К, Кубатько О.И. Охота на флагманов. Смоленск: Русич, 2002. С. 257.
32. Степаненко І.Н. Полум'яне небо. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1976. С. 42-43.
33. «Я – Степаненко. Бій приймаю!»: документи і матеріали: книга присвячується 75-річниці Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні та 100-річниці з дня народження Івана Никифоровича Степаненка / Упоряд.: М.І. Бушин, О.М. Филь, В.Є. Вишневецький. Черкаси: Гордієнко С.І., 2020. С. 16.

34. Король А., Филь А. «Я – Король, цель вижу, атакую!». Черкассы: Гордиенко Е.И., 2019. С. 341.
35. Мариинский Е.П. Я дрался на «Аэрокобре». Москва: Яуза, Эксмо, 2005. 288 с.
36. Драбкин А. Я дрался с асами Люфтваффе. Москва: Яуза, Эксмо, 2006. С. 46-47.
37. Филь О. Україна ХХ. У спогадах сучасників. Книга 1. Черкаси: Гордієнко Є.І., 2021. С. 450.
38. Станислав Черников. Танковый ленд-лиз. 2014. 9 апреля. URL: warspot.ru/150-tankovyy-lend-liz
39. Лоза Д.Ф. Танкист на «иномарке». Победили Германию, разбили Японию. Москва: Яуза, Эксмо, 2005. С. 58-59.
40. Будницкий Олег. Ленд-лиз: факты и мифы. 2015. 29 апреля. URL: <https://www.forbes.ru/mneniya-column/istoriya/288019-lend-liz-fakty-i-mify>
41. Филь А., Кузьменко Д. Они сражались за Родину... Киев: Диапринт, 2010. С. 79.
42. Филь А., Лекарь С. Герой Советского Союза. Беседы. В 2-х книгах. Кн. 2. Харьков: Фактор, 2012. С. 259.
43. Филь А. Отважные люди. Харьков: Фактор, 2011. С. 94.
44. Александр Верт. Россия в войне 1941-1945 / Пер. с англ. Москва: Русич, 2003. С. 436.
45. Филь А., Лекарь С. Герой Советского Союза. Беседы. В 2-х книгах. Кн. 1. Харьков: Фактор, 2012. С.185.

References

1. Bailey, T.A. (1950). *America Faces Russia: Russian-American Relations from Early Times to Our Days*. Ithaca, New York: Cornell University Press. [In English].
2. Jones, R.H. (1969). *Roads to Russia: United States lendlease to the Soviet Union*. Norman: University of Oklahoma Press. [In English].
3. Laurat, L. (1955). *Bilan de vingt-cinq ans de plans quinquennaux, 1929-1955*. S.I. [In French].
4. Ruffmann, K.-H. (1977). *Sowjetrussland 1917-1977*. Muenchen. [In English].
5. Herring, G.C. (1973). *Aid to Russia. 1941–1946: Strategy, Diplomacy, the Origins of the Cold War*. N. Y.; L. [In English].
6. Herring, G.C. (1969). Lend-Lease to Russia and the Origins of the Cold War, 1944-1945. *The of American History*, 1, (56). pp. 113-114. [In English].
7. Nove, A. (1972). *An Economic History of the U.S.S.R*. Great Britain: Penguin books. [In English].
8. Smith, B.F. (1986). *The war's long shadow: The Second World War and Its Aftermath China, Russia, Britain, America*. N. Y. [In English].
9. Harrison, M. (1995). *The Soviet Economy and Relations with the United States and Britain, 1941-45*. In: Lane, A. & Temperley, H. (eds.). *The Rise and the Fall of the Grand Alliance, 1941–45*. (Pp. 69-89). London. [In English].
10. Geyer, D. (Hrsg.) (1972). *Sowjetunion. Außenpolitik 1917–1955, Osteuropa-Handbuch*. Köln, Wien. pp. 300-319. [In German].
11. Loth, W. (1985). *Die Teilung der Welt: Geschichte des Kalten Krieges 1941-1955*. Muenchen. [In German].
12. Bonwetsch, B., Haumann, H. & Loewe, H.-D., u. a. (1992). *Lend-Lease als Basis der Allianz*. In: *Handbuch der Geschichte Russlands: von den autokratischen Reformen zum Sowjetstaat, 1856–1945*. (B. 3, II). [In German]. [In German].
13. Michel, A. (1969). La seconde guerre mondiale. P. [In French].
14. Shtoler, M.A. (1994). Amerikanskoe voennoe planirovanie i SSSR. 1943-1944 gg. [American military planning and the USSR. 1943-1944]. *Novaya i novejschaya istoriya* [New and recent history], 6, pp. 54-69. [In Russian].
15. Khazard, D.N. (1990). ....Na zashchitu amerikanskix interesov [... To defend American interests]. *Voenno-istoricheskij zhurnal* [Military History Journal], 6, pp. 40-42. [In Russian].

16. Stettinius, E. (2000). Lend-liz – oruzhie pobedy [Lend-Lease – a weapon of victory]. *Zagadki lend-liza* [Riddles of Lend-Lease]. Moskva: Veche. [In Russian].
17. Shervud, R. (1958). *Ruzvel't i Gopkins: glazami ochevidca: V 2 t. T. 1.* [Roosevelt and Hopkins: Through the Eyes of an Eyewitness: 2 vol. (Vol. 1, pp. 596-599)]. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoï literatury. [In Russian].
18. Kitchen, M. (1987). Winston Churchill and the Soviet Union During the Second World War. *Historical Journal*, 30, pp. 419-420. [In English].
19. Mastny, V. (1972). Stalin and the Prospects of a Separate Peace in World War II. *The American Historical Review*, 5, (77), pp. 1365-1388. [In English].
20. Boffa, Dzh. (1994). *Istoriya Sovetskogo Soyuza: V 2 t. T. 2.* [History of the Soviet Union: 2 vol. (Vol. 2, p. 132)]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. [In Russian].
21. Goldsmith, R.W. (1946). Power of Victory: Munitions Output in World War II. *Military Affairs*, 1, (10), p. 757. [In English].
22. Vert, A. (1967). *Rossiya v vojne.* [Russia in the war]. Moskva: Progress. [In Russian].
23. *Wielka Internetowa Encyklopedia Multimedialna.* [Great Internet Multimedia Encyclopedia]. [Online]. Available from: <http://wiem.onet.pl/wiem/006f16.html> [In Polish].
24. Paperno, A.X. (1997). O lend-lize i tixookeanskoj transportnoj e'popee [About Lend-Lease and the Pacific Transport Epic]. *Otechestvennaya istoriya* [Otechestvennaya istoriya], 2, (109). [In Russian].
25. Golovatina, P.M. *Lend-liz kak osobaya forma sotrudnichestva mezhdú gosudarstvami: vzglyad zarubezhnoj istoriografii* [Lend-Lease as a Special Form of Cooperation between States: A View of Foreign Historiography]. [Online]. Available from: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/29478/1/mion_2002_6_22.pdf [In Russian].
26. Ryzhkov, N.I. (2012). *Velikaya Otechestvennaya: lend-liz* [Great Patriotic War: Lend-Lease]. Moskva: "E'konomicheskaya gazeta". [In Russian].
27. Baranov, A.E. (2015). Lend-liz. Severnye konvoi. Strategicheskoe znachenie [Lend-Lease. Northern convoys. Strategic importance] *Voennoe obozrenie.* [Military review], 13 iyulya. [Online]. Available from: <https://topwar.ru/78712-lend-liz-severnye-konvoi-strategicheskoe-znachenie.html> [In Russian].
28. Chancev, A.V. (2016). *E'konomicheskij fundament Pobedy: paralleli istorii i sovremennosti: k 70-letiyu Pobedy SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne.* [The economic foundation of Victory: parallels between history and modernity: to the 70th anniversary of the Victory of the USSR in the Great Patriotic War]. Sankt-Peterburg, Aletejya. [In Russian].
29. (1946). *Vneshnyaya trgovlya Soyuzá SSR za period s 22.VI-1941 po 31.XII-1945 goda. Statisticheskij spravochnik (po dannym operativnogo ucheta).* Moskva: Ministerstvo vneshnej trgovli SSSR. [Online]. Available from: http://istmat.info/files/uploads/40607/rgae_413.12.10949_vneshnyaya_torgovlya_ussr_1941-1945.pdf [In Russian].
30. Mamyachenkov, V.N. (2004). Lend-liz v cifrax: povody k razmyshleniyu [Lend-Lease in numbers: reasons for reflection]. *Pyatye Tatishhevskie chteniya. Duxovnost' i npravstvennost' na Urale v proshlom i nastoyashhem: tezisy dokladov i soobshhenij, Ekaterinburg, 22-23 aprelya 2004 g.* Ekaterinburg: IIA UrO RAN. [In Russian].
31. Kubat'ko, I.K. & Kubatko, O.I. (2002). *Oxota na flagmanov* [Hunt for flagships]. Smolensk: Rusich. [In Russian].
32. Stepanenko, I.N. (1976). *Polumiane nebo* [Fiery sky]. Kyiv: Vyd-vo polit. lit. Ukrainy. [In Ukrainian].
33. Bushyn, M.I., Fyl, O.M. & Vyshnevskiy, V.Ie. (Comps.). (2020). "Ya – Stepanenko. Bii pryimau!": dokumenty i materialy: knyha prysviachuietsia 75-richnytsi Peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini ta 100-richnytsi z dnia narodzhennia Ivana Nykyforovycha Stepanenka ["I am Stepanenko. I accept the battle!": Documents and materials: the book is dedicated to the 75th anniversary of the Victory over Nazism in the Second World War and the

- 100th anniversary of the birth of Ivan Nikiforovich Stepanenko]. Cherkasy: Hordiienko Ye.I. [Ukrainian].
34. Korol', A. & Fil', A. (2019). "Ya – Korol', cel' vizhu, atakuyu!" ["I am the King, I see the target, I attack!"]. Cherkassy: Gordienko E.I. [In Russian].
  35. Mariinskij, E.P. (2005). *Ya dralsya na "Ae'rokobre"* ["I fought in the Aircobra"]. Moskva: Yauza, E'ksmo. [In Russian].
  36. Drabkin, A. (2006). *Ya dralsya s asami Lyuftvaffe* [I fought with the aces of the Luftwaffe]. Moskva: Yauza, E'ksmo. [In Russian].
  37. Fyl, O. (2021). *Ukraina XX. U spohadakh suchasnykiv* [Ukraine XX. In the memories of contemporaries]. Kn. 1. Cherkasy: Hordiienko Ye.I. [In Ukrainian].
  38. Chernikov, Stanislav. (2014). *Tankovyj lend-liz* [Tank Lend-Lease.], 9 aprelya. [Online]. Available from: warspot.ru/150-tankovyy-lend-liz [In Russian].
  39. Loza, D.F. (2005). *Tankist na "inomarke". Pobedili Germaniyu, razbili Yaponiyu* [Tanker in a "foreign car". They defeated Germany, defeated Japan]. Moskva: Yauza, E'ksmo. [In Russian].
  40. Budnickij, Oleg. (2015). *Lend-liz: fakty i mify* [Lend-Lease: facts and myths], 29 aprelya. [Online]. Available from: <https://www.forbes.ru/mneniya-column/istoriya/288019-lend-liz-fakty-i-mify> [In Russian].
  41. Fil', A. & Kuz'menko, D. (2010). *Oni srazhalis' za Rodinu...* [They fought for their homeland...]. Kiev: Diaprint. [In Russian].
  42. Fil', A. & Lekar', S. (2012). *Geroj Sovetskogo Soyuz. Besedy. V 2-x knigax* [Hero of the Soviet Union. Conversations. In 2 books]. Kn. 2. Khar'kov: Faktor. [In Russian].
  43. Fil', A. (2011). *Otvazhnye lyudi* [Brave people]. Khar'kov: Faktor. [In Russian].
  44. Vert, Aleksandr. (2003). *Rossiya v vojne 1941-1945* [Russia in the war 1941-1945]. Moskva: Rusich. [In Russian].
  45. Fil', A. & Lekar', S. (2012). *Geroj Sovetskogo Soyuz. Besedy. V 2-x knigax* [Hero of the Soviet Union. Conversations. In 2 books]. Kn. 1. Khar'kov: Faktor. [In Russian].

Лысенко А.Е., Филь А.М., Хойнацкая Л.М. Программа ленд-лиза сквозь призму официальных и эго-источников.

Дискуссии вокруг различных аспектов Второй мировой войны в мировом научном пространстве и поле памяти продолжаются на протяжении всех послевоенных десятилетий. Сначала они детерминировались полярными и антагонистическими идеологическими парадигмами, а после завершения «холодной войны» – выявлением и введением в научный оборот засекреченных раньше источниковых пластов, апробацией авангардных приемов научного познания, развитием интерпретационных инструментов.

В конце 1930-х гг. Советский Союз остался практически в изоляции, наедине с блоком государств Оси и их союзниками. Преодолеть эти угрозы самостоятельно, особенно после нападения Германии, советскому руководству было весьма сложно. Только осознание западными альянтами того, что агрессивный курс Берлина превратился в глобальный вызов, сделало возможным конструктивный поиск путей к объединению усилий в борьбе против общего врага. Одним из каналов сотрудничества государств Антигитлеровской коалиции явилась организация поставок в СССР военной техники, боеприпасов, пищевых продуктов, материалов, необходимых для объектов советского военно-промышленного комплекса в рамках программы ленд-лиза.

До недавнего времени и проблема ленд-лиза пребывала скорее в идеологическом дискурсе, чем в сугубо научном. Ныне доступная источниковая база делает возможным незаангажированный анализ этого феномена и выяснение роли поступлений из-за рубежа в СССР продукции военного назначения в укреплении его обороноспособности во время войны против Германии и ее союзников.

Однако и теперь вне фокуса исследователей остается «взгляд снизу», через восприятие этого явления фронтовиками, воевавшими на зарубежной военной технике, питавшиеся

продуктами из-за океана. Авторы статьи видят свою задачу в том, чтобы объединить эти два измерения ленд-лиза и выяснить его влияние не только на протекание масштабного вооруженного противостояния, но и на морально-психологическое состояние красноармейцев, для которых война стала предельно сложным испытанием.

Ключевые слова. Вторая мировая война, Антигитлеровская коалиция, ленд-лиз, обороноспособность, маршруты транспортировки, эго-источники, быт.

Lysenko O., Fil O., Khoynatska L. Lend-lease Program through the Prism of Official and Ego Sources.

Discussions around various aspects of World War II in the world's scientific space and memory field have continued throughout the postwar decades. Initially, they were determined by polar and antagonistic ideological paradigms, and after the end of the Cold War – the discovery and introduction into scientific circulation of previously classified sources, testing of avant-garde methods of scientific knowledge, the development of interpretive tools.

In the late 1930s, the Soviet Union found itself virtually isolated, alone with the Axis bloc and their allies. It was difficult for the Soviet leadership to overcome the existing threats on its own, especially after the German attack. Only the realization by the Western Allies that Berlin's aggressive course had become a global challenge made it possible to find a constructive way to join forces in the fight against a common enemy. One of the channels of cooperation between the states of the Anti-Hitler Coalition was the organization of supplies to the USSR of military equipment, ammunition, food, and materials necessary for the facilities of the Soviet military-industrial complex within the framework of the land lease program.

Until recently, the problem of land lease was more in ideological discourse than in purely scientific. The currently available source base allows for an unbiased analysis of this phenomenon and elucidation of the place and role of foreign revenues to the USSR in strengthening its defense capabilities during the war against Germany and its allies. However, to this day, the researchers look out of focus, because of the perception of this phenomenon by veterans who fought on foreign military equipment, ate food from overseas. The authors of the article sees their task as combining these two dimensions of the lend-lease and finding out its impact not only on the scale of the large-scale armed confrontation, but also on the moral and psychological condition of the Red Army, for whom the war was an extremely difficult test.

Keywords: World War II, Anti-Hitler coalition, land lease, defense capability, transportation routes, ego sources, frontline life.

УДК 94: 327 (439) “XX-XXI”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-3>

Перга Т.Ю.

<https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

ВІДНОСИНИ УГОРЩИНИ З СУСІДНІМИ КРАЇНАМИ У XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті акцентується на відносинах Угорщини зі Словаччиною та Україною. Зроблено висновок про радикалізацію зовнішньої політики Угорщини на початку XXI ст., що проявляється в зростаючому тиску на сусідні країни, зокрема Україну, з метою надання представникам угорської етнічної меншини автономії. З'ясовано, що це відбувається в рамках впровадження ідеї «Великої Угорщини», яка полягає у забезпеченні домінування об'єднаних і реасиміляційних процесів та інтеграції угорської нації у Східній Європі навколо Будапешта. Доведено, що передумови для її розвитку були закладені Тріанонським договором, у результаті якого країна втратила дві третини території і третину населення. Виявлено, що антогонізм, закладений у результаті неврахування етнічного принципу під час встановлення кордонів після Першої світової війни спонукав Угорщину вдатися до силового сценарію вирішення територіальних суперечностей, який домінував у першій половині XX ст. З'ясовано, що зміна геополітичної ситуації у другій половині XX ст. унеможливили його реалізацію, що привело до зміни стратегії і тактики Угорщини щодо повернення втрачених у результаті Першої і Другої світових воєн територій, що полягає у перенесенні вирішення узгодження суперечностей з сусідніми країнами у правове поле, на двосторонню основ. Угорщина зробила ставку на культурологічне та мовне об'єднання нації, засноване на збереженні національних традицій. Автор прийшов до висновку, що, не дивлячись на відмінність ситуації з угорською спільнотою в Словаччині та Україні, Угорщина використовує подібні інструменти просування своїх інтересів і тиску на країни – сусіди. Політика Угорщини створює загрозу національній безпеці України, а методи, якими вона впроваджується, призводять до періодичного втручання в політику сусідніх держав. Їх варто розглядати як один із елементів політики «м'якого приєднання» угорськомовної частини Закарпаття до Угорщини, що можна розцінити як елемент гібридних воєн початку XXI ст., спрямованих на перегляд встановлених після Другої світової війни кордонів мирним шляхом.

Ключові слова: Угорщина, Словаччина, Україна, міжнародні відносини, етнічна меншина, конфлікт, Перша світова війна, Друга світова війна

Однією з особливостей відносин Угорщини з сусідніми країнами у XX – на початку XXI ст. є територіальні суперечки та періодичне напруження відносин з приводу прав угорської національної меншини, яка проживає на їхній території. Це зумовлено тим, що захист прав та інтересів численної угорської спільноти поза межами країни, є одним з пріоритетів її міжнародної діяльності. Важливість розвитку добросусідських відносин з Угорщиною, яка є важливим регіональним партнером України, актуалізує ґрунтовне дослідження причин формування цієї політики і наслідків для нашої країни.

Відносини Угорщини з сусідніми країнами у вказаний період цікавлять дослідників у першу чергу, в контексті етнополітики, яку вона проводить стосовно своєї етнічної меншини на території інших країн. Велика кількість наукових праць як вітчизняних, так і закордонних вчених присвячена

відносинам з Чехословаччиною. У цій царині можна виділити кілька періодів, які вивчаються найбільше: заключення Тріанонського договору та його наслідки для Угорщини (Г.С. Пайкерт, А.П. Сальков, А.О. Пеганов тощо), міжвоєнний період з акцентом на приєднання до Угорщини Карпатської України і частини Словаччини (А.П. Сальков, О. П'яхану тощо), статусу угорської меншини у Словаччині у перші роки після закінчення Другої світової війни та обмін населенням прикордонних територій (О.П. Субот, А.П. Сальков, Б.Й. Желицки тощо), двосторонні відносини зі Словаччиною після розпаду соціалістичного табору (Я. Грошковський, М. Боцян, Дж. Хамбергер, Я. Міхалік, Дж. Марусяк, С. Нагай тощо).

Угорсько-українські відносини, які почали розвиватися після здобуття обома країнами незалежності, а також угорська національна меншина на Закарпатті – у центрі розвідок С. Мітряєвої, Ю. Остапця, І. Бабинця, І. Скиби, А. Смирнова та багатьох інших фахівців. Окремо варто відзначити розвідку М. Держалюка, в якій аналізується активізація діяльності Угорщини у європейському регіоні на початку ХХІ ст. [1]. Вагомий доробок представляє і збірник наукових праць «Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення», підготовлений за результатами міжнародної наукової конференції, що відбулась у Києві в 2005 р. У ньому ґрунтовно досліджено історію формування двосторонніх відносин, починаючи з ІХ ст. [2]. Серед його статей відзначимо доробок С. Віднянського, який розглядає основні етапи та проблеми угорсько-українських відносин. Також варто вказати і на праці В. Котигоренко, О. Майбороди, М. Панчука, О. Рафальського, Ю. Римаренко, М. Шульги з проблем національних меншин, їхнього статусу в Україні, участі у політичних процесах і впливу на міжнародну політику України, які дозволяють прослідкувати етнополітику нашої держави.

У цій статті ми маємо намір проаналізувати відносини Угорщини зі Словаччиною та Україною у ХХ – на початку ХХІ ст. і з'ясувати шляхи розв'язання прикордонних суперечностей на прикладі цих країн. Компаративний аналіз сприятиме виявленню спільних і відмінних рис політики Угорщини щодо сусідніх країн. В існуючих дослідженнях він є недостатньо глибоким.

Визначальною подією ХХ ст., яка заклала передумови для формування територіальних суперечок Угорщини з сусідніми країнами, є Тріанонський мирний договір, який вона була змушена підписати з країнами Антанти, як сторона, що програла Першу світову війну. Він зафіксував розпад Австро-Угорщини, відділення Угорщини від Австрії, а території національних меншин, що знаходились під угорським володарюванням, – в ід Угорщини. Угорщина втратила Ф'юме і Королівство хорватів і словенців, Бачку між Дунаєм і Тисою, Західний Банат і більшу частину Трансільванії [4, с. 388-389]. Також вона змушена була погодитись на перехід до Чехословаччини своїх північних земель – Словаччини і Підкарпатської Русі (Закарпаття). У результаті країна зазнала значних територіальних втрат, адже її площа зменшилась більш ніж вдвічі до

92 тис. км², а населення – до 8 млн осіб [5, с. 359]. Вільне трактування на Паризькій мирній конференції принципу самовизначення націй і вибіркоче врахування етнічного фактору при встановленні кордонів привели до того, щотретина угорців опинилась поза межами країни що фактично означало розчленування Угорщини [6, р. 201-218]. Це спонукало країну переглянути встановлені кордони у наступні десятиліття.

Слушний момент настав після Мюнхенської конференції 1938 р., коли Будапешт зажадав від Праги негайно розпочати переговори щодо передачі їй районів з переважаючим мадьярським населенням. Вони відбулись 9-13 жовтня 1938 р. в Комарно, але закінчилися провалом. Наступним етапом вирішення проблеми став Перший Віденський арбітраж, який відбувся 2 листопада того ж року. Згідно з його рішенням, Королівство Угорщина отримала 11 927 км², з яких 10390 км² – територія Словаччини, а 1537 км² – територія Підкарпатської Русі з містами Ужгород і Мукачево. Частка угорського населення на словацьких територіях становила від 57 % (за словацькою статистикою) до 84% (за даними угорської статистики). 18 лютого 1939 р. було підписано договір про обмін населення переданих територій і надання громадянства. На цьому тлі розвивалося два неконтрольованих зустрічних міграційних потоки, але переважаючим був потік біженців і переселенців у Словаччину з арбітражної території, яка відійшла до Угорщини [7, с. 68].

У середині березня 1939 р. Угорщина окупувала територію всієї Карпатської України, що створило загальний угорсько-польський кордон, однак цим не задовольнилася, що привело до словацько-угорської війни 23-26 березня 1939 р. У її результаті вона анексувала додатково 1,7 тис. км² словацької території з населенням 70 тис. осіб (з них 38 тис. русинів і 27 тис. словаків) [7, с. 69]. Однакі ці територіальні придбання не відповідали її планам. За рішенням Другого Віденського арбітражу, що відбувся 20 серпня 1940 р., Румунія передала Королівству Угорщина північну Трансільванію, північну Кришану та Марамуреш [4, с. 388]. Приєднання вказаних вище територій, а також участь у Другій світовій війні стали наслідком бажання Угорщини переглянути кордони на свою користь і повернути втрачені за Тріанонським договором землі.

Перелом у Другій світовій війні змусив обидві держави Осі – як Угорщину, так і Словаччину, розпочати в 1943 р. пошук шляхів приєднання до антигітлерівської коаліції. Паралельно в обох країнах формувалось бачення щодо врегулювання питання словацько-угорського кордону і майбутнього угорської етнічної меншини в Словаччині, а словацької – в Угорщині. Угорщина вважала, що федеративні відносини повинні пов'язати Словаччину з Угорщиною, а не з Чехією. На противагу опоненту, вона визнавала справедливим рішення Першого Віденського арбітражу. До того ж, словацько-угорський кордон вона пропонувала перенести ще північніше і провести по лінії Словацького Рудогіря. Словаччина просувала ідею «Великої Словаччини»

і прагнула змінити словацько-угорський кордон з урахуванням етнічного принципу, однак на свою кльристь.

Ідею виселення угорської етнічної меншини з території Чехословаччини розробляв емігрантський уряд на чолі з Єдвардом Бенешем, що перебував у Лондоні. Це мотивувалось, зокрема, репресіями Угорщини проти словаків і чехів у Південній Словаччині в 1939-1944 рр., що посилювало міжнаціональну ворожнечу. Він сподівався на підтримку великих держав у цьому питанні, однак після Потсдамської конференції міжнародна ситуація змінилась і питання односторонньої депортації було відкинуте. Одна з причин цього полягала у проживанні на території Угорщини значної етнічної меншини словаків (близько 100000 осіб). Крім того, чеські та словацькі політики не мали одностайної думки щодо моральної сторони такого кроку і можливості виселення угорців за таким же сценарієм, як і німців. Тому було актуалізовано питання трансферу населення прикордонних територій.

На першому етапі переговорів Угорщина відкидала цю ідею, звинувачуючи Чехословаччину у «расизмі» та «нацизмі». Чехословаччина розглядала ці заяви як прагнення опонента утримати присутність етнічних угорців біля кордону, що створило б у майбутньому прецедент для їхнього перегляду. Прагнучи реалізувати ідею обміну населенням, Бенеш просував ідею «колективної провини» і навмисно пов'язав питання про виселення німців і угорців. Очевидно, що негативне ставлення чеських і словацьких громадян до національних меншин, у першу чергу німців, що розглядалися, як «колективний ворог», злочинці, що підтримували фашистський режим, забезпечило успіх впровадження ідеї директивно-адміністративного, примусового виселення угорців [8, с. 180].

Однією з проблем, що постала під час переговорів, були нерівноцінні умови обміну. Так, чисельність угорців, що мешкали у Словаччині та словаків, які мешкали в Угорщині, суттєво відрізнялись. Етнічна меншина угорців у Словаччині у п'ять разів перевищувала чисельність словаків, що знаходились в Угорщині. Вона нараховувала близько 500000 угорців, з яких 104819 осіб вважали своєю рідною мовою словацьку, а близько 17000 осіб визнавали себе словаками. Уряд Угорщини припускав, що для обміну можна буде зареєструвати не більше 75000 словаків, які мешкали на її території, що не могло вирішити долю всієї угорської етнічної меншини у Словаччині [8, с. 152]. Також угорський уряд не підтримував ідею перевезення рухомого майна, адже у словацьких угорців майно було конфісковане. Тому реалізація цієї умови загрожувала відновленню і подальшому розвитку економіки Угорщини. Крім того, вона мала працевлаштувати потенційних мігрантів зі Словаччини в аграрній сфері, що було неможливо через брак земельних ресурсів.

Ідеї Бенеша щодо майбутнього угорської етнічної меншини загалом співпадали з поглядами чеських комуністів на чолі з Клементом Готвальдом, які знаходились у Москві. Сформований у березні 1945 р. новий

чехословацький уряд – Національний фронт, до якого увійшли чехи та словаки, у своїй Кошицькій програмі, прийнятій наступного місяця, сформулював питання щодо угорської етнічної меншини (глави главах VIII, XI та XV) у руслі вказаних вище ідей, загалом підтриманих Радянським Союзом. Було оголошено про конфіскацію угорської земельної власності та закриття угорських шкіл. Щодо громадян Чехословаччини угорської національності, які мали громадянство країни до Мюнхенської змови, то припускалась можливість їх повернення при умові приналежності до антифашистів, які боролись за Чехословаччину і які після цієї угоди і після 15 березня 1939 р. (вторгнення на територію Карпатської України) зазнавали переслідувань за лояльність Чехословаччині.

Першим кроком на шляху до реалізації плану обміну населенням стало підписання 22 січня 1945 р. прихильним до Радянського Союзу угорським урядом перемир'я з СРСР, Великою Британією і США. Так, кордони Угорщини з Австрією та Югославією відновлювалися у тому вигляді, в якому вони існували на 1 січня 1938 р. Кордон між СРСР та Угорщиною проходив межею колишньої Підкарпатської Русі, анексованої Радянським Союзом. Прохання угорців про вирівняння лінії кордону в цій зоні було відхилено. Щодо її кордону з Чехословаччиною, то ухвали Першого Віденського арбітражу були анульовані, унаслідок чого уся південна частина Словаччини перейшла до Чехословаччини. Крім того, Угорщина поступалася Чехословаччині селищами Горвальг'ярфан, Оросфар та Дунашун поблизу австрійського кордону [4, с. 384].

Після тривалих перемовин, 27 лютого 1946 р. у Празі була підписана двостороння угода між Угорщиною і Чехословаччиною. Згідно до неї, обмін населенням мав відбутися у пропорції один чех/словак – 1 угорець. Уряд ЧСР сподівався, що кількість чехів і словаків, які подадуть заявки на переселення, становитиме близько 150 тис. осіб, а враховуючи ресловакізацію, кількість угорців у країні зменшиться до 200 тис. осіб. Також існували певні очікування, що кількість мігрантів з Угорщини буде меншою ніж кількість осіб, які будуть переселені на її територію з Чехословаччини. У цьому Чехословаччина розраховувала на підтримку СРСР. Однак на Паризькій мирній конференції стало зрозуміло, що ці надії марні.

Наслідки перших кроків впровадження цієї угоди можна зрозуміти з тексту скарги, поданої Угорщиною на Паризькій мирній конференції 14 серпня 1946 р. щодо положення етнічних угорців: «...угорці, які проживають у Словаччині, були позбавлені громадянства і навіть найелементарніших прав. У них конфісковано майно. Жоден угорець не може виконувати ні фізичну, ні інтелектуальну роботу. Він не може вимагати справедливості, не може стати членом профспілки, не може реалізовувати свої громадянські права. Використання угорської мови в офісах і навіть у церквах та в громадських місцях заборонено та підлягає покаранню. Жодна газета чи періодичне видання

на угорській мові не може виходити ... також не можна розмовляти по телефону або надсилати телеграми угорською мовою. Угорці не можуть мати радіоприймачів. Усі угорські школи закриті і навіть приватне навчання угорською мовою підлягає штрафуванню. Влада Чехословаччини звільнила всіх державних службовців та приватних службовців угорського походження та призупинила виплату пенсій; інваліди, вдови та сироти не отримують допомоги» [9, с. 64].

Згідно до Паризького мирного договору, укладеного 10 лютого 1947 р., Угорщина зазнала істотних територіальних втрат, адже були відновлені її кордони за Тріанонським договором. На додаток, Чехословаччина отримала ще 43 тис. км² території. Угорщина відмовилась від претензій на Закарпатську Україну, яку було включено до складу СРСР. Також Угорщина передала Румунії Трансильванію. Була відхилена пропозицію США про економічну допомогу республіці у вигляді скорочення суми репарацій з 300 до 200 млн. доларів [9, р. 65]. Договір не містив жодних умов щодо захисту прав і свобод національних меншин.

У 1946-1947 рр. було врегульовано територіальну суперечку між Угорщиною і Словаччиною і здійснено обмін населенням прикордонних територій. До Угорщини переселили 55487 осіб угорської національності, а з Угорщини до Словаччини 59774 осіб словацької національності. Водночас у самій Чехословаччині деякі угорці були депортовані в Судетську область, а 367000 осіб у рамках ресловакізації залишилось у країні. Деякі угорці в результаті організованого набору трудових ресурсів були переселені до Чехії (лише з листопада 1946 р. по лютий 1947 р. їх чисельність склала 44129 осіб). Прагнення «слов'янізувати» Словаччину, закріплене у Конституції країни, прийнятій 9 травня 1948 р., супроводжувалося брутальними заходами щодо угорської етнічної меншини та етнічними «чистками» [10]. Таким чином, у першій половині ХХ ст. Угорщина проводила ревізійністську політику, прагнучи з допомогою військової сили повернути втрачені за Тріанонським договором території. Однак ці спроби закінчились невдачею. Наслідки Другої світової війни для Угорщини виявились такими ж трагічними, як і Першої світової війни – вона остаточно втратила третину території, а сотні тисяч етнічних угорців опинились поза межами країни. Унаслідок прийняття вказаних вище міжнародних угод угорська етнічна меншина стала найчисленнішою в Європі, а деякі дослідники почали називати країну розділеною нацією.

Розпад соціалістичного табору у 1990-х рр. змінив геополітичну ситуацію та відкрив нові перспективи для розвитку двосторонніх відносин вже незалежних і самостійних країн – Угорщини, Словаччини та України. Розуміючи неможливість зміни кордонів і повернення територій, втрачених у першій половині ХХ ст., Угорщина перенесла вирішення узгодження суперечностей з сусідніми країнами у правове поле, на двосторонню основу. Вона зробила

ставку на культурологічне та мовне об'єднання нації, засноване на збереженні національних традицій. Ще в 1990-х рр. перший прем'єр-міністр посткомуністичної Угорщини Йозеф Антал проголосив ідею Великої, 15-ти мільйонної Угорщини, яка полягає у забезпеченні домінування об'єднаних і реасиміляційних процесів та інтеграції угорської нації у Східній Європі навколо Будапешта [1, с. 10-11], стала платформою для об'єднання усіх політичних сил країни наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Її впровадження зумовило значний інтерес до положення угорської національної меншини в сусідніх країнах, зокрема у Словаччині та Україні.

Хоча у 1991 р. Словаччина прийняла Хартію фундаментальних прав і свобод, яка забороняла всі форми дискримінації та підтверджувала право освіти на рідній мові, а у 1992 р. – Конституцію, яка гарантувала меншинам право розвивати свою культуру та отримувати освіту на двох мовах – словацькій і рідній, на практиці ці принципи не дотримувались. Це відбулось унаслідок зростання впливу Словацької національної партії (SNP), яка на парламентських виборах 1991 р. отримала 11% голосів, а в 1994 р. увійшла до складу коаліційного уряду на чолі з прем'єр-міністром В. Мечіаром [8, с. 183].

За інформацією Вищого комісару з національних меншин НБСЄ, на початку 1990-х рр. угорська національна меншина в Словаччині була позбавлена права отримувати освіту на рідній мові, використовувати рідну мову в офіційній комунікації, реєструвати прізвища та імена згідно до правил граматики угорської мови, розміщувати двомовні вказівники у місцях компактного проживання угорського населення, брати повноцінну участь у політичному житті країни, а також допомоги держави в реалізації культурних проєктів. Здобуття цих прав було головним гаслом під час широких виступів угорців у Словаччині. У цей період угорці склали етнічну більшість в 437 містах, а у 85 громадах їхня частка становила від 10% до 50% [10, р. 422]. Близько 10% населення країни за етнічною приналежністю були угорцями. Небажання з боку правлячої коаліції виконувати вимоги угорської етнічної меншини було зумовлено певними аналогіями з історичним минулим. Одним із аргументів, який для цього використовувався, було звинувачення угорців у сепаратизмі та прагненні відділитися від Словаччини.

Загострення угорсько-словацького конфлікту і проблеми з наданням прав національним меншинам викликали занепокоєння ЄС. У липні 1992 р. Братиславу відвідав Генеральний секретар Ради Європи Кетрін Лалум'єр, який обговорив це питання зі словацьким прем'єр-міністром Мечіаром. Дискримінація національних меншин стала перешкодою на шляху вступу країни до Ради Європи. Лише після приїзду в січні 1994 р. Верховного комісару з питань національних меншин Конференції з питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) Макса ван дер Стула для обговорення вимог етнічних угорців щодо самоврядування парламент Словаччини ухвалив закон, який дозволив

590 словацьким містам і селам, які мали щонайменше 20% етнічного угорського населення, використовувати двомовні вивіски.

Певні поступки словацького уряду уможливили підписання 9 березня 1995 р. між Угорщиною та Словаччиною Договору про узгодження кордонів і захист етнічних меншин. У ньому зафіксовано, що захист національних меншин та їхніх прав є органічною частиною міжнародних зусиль із захисту прав людини і в цьому сенсі не є виключною внутрішньою справою держави. Також держави узгодили такі принципи захисту прав національних меншин: добровільність вибору приналежності до національної меншини; рівноправний з представниками інших національностей захист перед законом, заборона дискримінації за ознакою належності до національної меншини; право вільно зберігати свою етнічну, культурну, мовну чи релігійну ідентичність та розвивати всі аспекти своєї культури; утримання від проведення політики чи практики, спрямованої на асиміляцію осіб, що належать до меншин, проти їхньої волі; надання права брати участь у національних або регіональних рішеннях, що стосуються меншин та вільно використовувати рідну мову в усній та письмовій формі у приватному і громадському житті. Сторони Договору засвідчили прагнення утриматися від дій, які могли б змінити коефіцієнт чисельності населення в районах проживання національних меншин і зобов'язались створити умови для збереження їхніх матеріальних і культурних пам'яток [11]. Однак і після підписання договору угорська етнічна меншина у Словаччині досить довго боролась за свої права. Однією з її вимог у другій половині 1990-х рр. стало надання населенню регіонів з компактним проживанням угорців двомовних документів і права угорцям викладати в етнічних школах історію і географію.

На наш погляд, однією з причин критики законодавства стосовно національних меншин сусідніх держав є прагнення Угорщини представити власну етнополітику як взірець для діяльності у цій царині. Справді, країна достатньо повно втілила в життя рекомендації Ради Європи щодо прав національних меншин. Мовні права 12 національних та 1 етнічної меншин, законодавчо визнаних в Угорщині, регулюються Законом про права національних та етнічних меншин. Стаття 51 цього закону констатує, що «в Республіці Угорщині всі можуть вільно користуватись своєю рідною мовою...», включно з правом на нетериторіальну (особисту) автономію і створення органів самоврядування... [12]. Водночас, на відміну від більшості країн Центральноєвропейського регіону, офіційний статус угорської мови не регламентується ні Конституцією, ні іншим спеціальним законом про мови в Угорщині. Проте частка представників національних меншин серед усього населення країни є невеликою. Наприклад, у 1990 р. вона склала 2,5%, а в 2001 р. – 3,2%. В Угорщині, на відміну від Словаччини і України, немає значних територій, населених меншинами, на яких би угорці становили меншість населення. Це обумовлює відмінність ситуації в сусідніх країнах, яку

Угорщина ігнорує, тиснучи на сусідні країни з метою лобіювання розширення прав угорців на їхній території.

У цьому контексті варто наголосити, що в Угорщині цілковито підтримують право на єднання розчленованої угорської нації як одного етносу. Однак організаційно-правові дії, спрямовані на захист угорців від асиміляції, мають на меті залишити закордонних українців на своїй рідній землі. До головних заходів, яку у цій царині реалізуються, віднесемо: підтримку автономії угорської спільноти в сусідніх країнах, надання подвійного громадянства, фінансова підтримка культурно-освітнім товариствам, розширення представництва угорців в органах державної влади [1, с. 9].

Реалізуючи ідею великої Угорщини, у 2002 р. уряд країни прийняв досить контроверсійний закон № LXII про угорців, які мешкають у сусідніх країнах, що торкнувся громадян Хорватії, Румунії, Словенії, Словаччини, України чи країн колишньої Союзної Республіки Югославії. Хоча він спрямовувався на забезпечення збереження мовної та культурної самобутності етнічних угорців сусідніх країн [13], залучення їх до культурно-освітнього й економічного життя історичної Батьківщини, а також формування єдиної угорської «культурної нації», у ньому містяться норми, що порушують суверенітет інших держав.

Оскільки Угорщина прийняла цей закон в односторонньому порядку, без погодження з сусідніми країнами та міжнародними організаціями, це викликало занепокоєння країн-сусідів, а Венеціанська комісія висловила думку, що можливість держав реалізовувати односторонні заходи щодо захисту своїх споріднених меншин, незалежно від того, де вони проживають, обумовлена дотриманням таких принципів, як територіальний суверенітет держави, *pacsa sunt servenda*, дружні відносини між державами та повага прав людини та основних свобод, зокрема заборона дискримінації [14]. У відповідь уряд Словаччини розробив поправки до закону про громадянства, що значно ускладнило цей процес.

Варто наголосити, що на початку XXI ст. мовне питання було одним з найгостріших у двосторонніх відносинах. У 2009 р. словацький парламент прийняв суперечливу поправку до Закону 1995 р. про державну мову Словацької Республіки. Він проголосив словацьку мову обов'язковою мовою офіційних контактів по всій країні. За недотримання закону і за використання мов національних меншин у державних структурах на територіях, де чисельність їхніх представників менше 20%, вводилися штрафи у розмірі до 5000 євро. Для представників органів державного управління вводились усні та письмові іспити зі словацької мови. Закон викликав обурення не лише словацьких угорців, а й усіх політичних сил Угорщини [15].

Будапешт теж зробив внесок у розгортання чергового мовного конфлікту. Після перемоги на парламентських виборах в Угорщині партії «Фідес» на чолі з Віктором Орбаном у 2010 р. було внесено зміни до законодавства, які дозволили іноземним угорцям отримувати громадянство Угорщини за

спрощеною процедурою. Крім того, обговорювалася ідея створення за допомогою приватних дарувальників фонду, з якого мали виплачуватися штрафи за тих представників угорської меншини, які порушили мовний закон Словаччини.

Напруження спало лише після виборів 2010 р., коли до влади у Словаччині прийшов новий проєвропейський уряд, до складу якого увійшли члени Партії угорської коаліції. Він скасував суперечливу поправку та покарання за невиконання вимог Закону про державну мову 1995 р. Було дозволено використовувати мови національних меншин в роботі медичних і соціальних сервісів. Також уряд заявив, що не переглядатиме формат повної шкільної освіти угорською мовою у південних районах Словаччини [16].

Це пом'якшило гостроту двостороннього протиріччя й під час парламентських виборів 2012 р. «угорська карта» в Словаччині вже не розігрувалася. Хоча національне і зокрема «мовне» та «паспортне» питання й нині має певний конфліктогенний потенціал, на даний час відносини Угорщини та Словаччини увійшли у стадію нормалізації, хоча на початку 1990-х рр. Будапешт не раз обіцяв загальмувати вступ Словаччини до ЄС, якщо та не змінить своє мовне законодавство.

Одним із перших документів, підписаних між Угорщиною та Україною, стала Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою щодо забезпечення прав національних меншостей, яка набрала чинності 31 травня 1991 р. Обидві держави зобов'язалися вживати заходи для створення сприятливих умов, необхідних для збереження і розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності національних меншин, сприяти забезпеченню їм права на участь у державних справах, зокрема тих, що мають відношення до регіонів їхнього проживання, вільно користуватися рідною мовою в особистому і громадському житті, розвивати систему освіти рідною мовою тощо. З метою практичного здійснення положень Декларації була створена Змішана комісія з представників державних установ і національних меншостей обох сторін. Її повноваження і склад було визначено у міжурядовому Протоколі (ст. 16) – додатку до Декларації. Логічним продовженням Декларації став Договір про основи добросусідства та співробітництва, підписаний обома державами 6 грудня 1991 р. У ньому було зафіксовано, що країни не мають і не будуть мати в майбутньому територіальних претензій одна до одної [17], хоча саме цей розділ Договору викликав гострі дебати під час процедури його ратифікації. Обидві держави також приєдналися до низки міжнародних угод, що стосуються захисту прав національних меншин: Рамкової Конвенції із захисту національних меншин РЄ 1995 р., Європейської Хартії регіональних мов та мов національних меншин РЄ 1996 р. [18]. Ці документи створили потужну нормативно-правову базу для захисту прав національних меншин на території обох країн. У відповідності до неї, з початку 1990-х рр. угорці Закарпаття вільно реалізували право

спілкуються рідною мовою, створювати свої дошкільні, середні і вищі навчальні заклади, політичні партії, розвивати культурну, релігійну й етнічну самобутність.

Угорська національна меншина здійснила кілька спроб юридично оформити автономний статус. У 1991 р. Берегівська районна рада народних депутатів Закарпатської області провела місцевий референдум щодо утворення Угорського автономного округу в адміністративних межах Берегівського району. З метою практичної реалізації його наслідків навіть було розроблено проект Закону України «Про Угорський автономний територіальний округ» (УАТО), однак його не внесли на розгляд Верховної Ради. У 2000 р. з'явилась ідея створення у складі Закарпаття адміністративно-територіальної одиниці – Притисянського району з центром у Береговому [19] з метою надання угорцям регіону можливості голосувати на виборах до парламенту Угорщини. Цей округ мав би змогу посилати свого депутата-угорця, громадянина України, і до Верховної Ради України. Не дивлячись на те, що у 2002 р. на засіданні XII Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин з тексту протоколу це питання було вилучено, воно залишилось на порядку денному й у 2012 р. воно стало перепорою для підписання протоколу засідання XXII комісії.

Не дивлячись на те, що Угорщина зацікавлена у розбудові добросусідських відносин з Україною, на території якої проживає її найчисельніша національна меншина (за даними перепису 2001 р., в Україні налічувалося 156,6 тис. угорців, 96,8% яких мешкає в Закарпатській області, зокрема у Берегівському районі (76,1%)) [20], на початку ХХІ ст. відносини між обома державами суттєво загострилися.

У 2002 р. Угорщина почала впровадження Закону про подвійне громадянство на території Закарпаття. Однак Україна, на відміну від Словаччини, не побачила в ньому дискримінації і не здійснила рішучих кроків щодо припинення його дії. Угорська сторона приховує дані щодо кількості українців, які отримали посвідчення закордонного угорця, однак згідно даних, оприлюднених у медіа просторі, можна припустити, що це близько 100000 осіб [21]. Від січня 2011 р. в Угорщині діють нові законодавчі норми, які дають право кожному, хто має предків-угорців і може це довести, подавати заяву на отримання громадянства, що спрощує цю процедуру. Водночас Конституція України передбачає єдине громадянство, тому надання угорського громадянства є порушенням Віденської конвенції про консульські зносини від 1963 р., адже для того, щоб його отримати, необхідно спершу вийти з українського громадянства. У 2016 р. стався «паспортний» скандал: після прийняття у 2016 р. в Україні Закону про державну службу, який заборонив державним службовцям мати подвійне громадянство, було звільнено начальника управління освіти, молоді та спорту Берегівської РДА Василя Лендела, який мав угорський паспорт [22]. У 2018 р. після появи в

Інтернеті відеозапису видачі угорських паспортів у консульстві Угорщини в Берегово розгорівся новий скандал. Унаслідок МЗС України оголосило угорського консула в Береговому персоною нон грата [23]. Будапешт відповів висилкою першого секретаря посольства України і пригрозив створити перепони для її зближення з ЄС і НАТО.

У 2008 р. в Береговому було дозволено використовувати угорські прапори установам, організаціям і підприємствам, а через три роки депутати Берегівської райради вирішили починати свої засідання з виконання угорського національного гімну – після гімну України. Викладення у 2020 р. в Інтернеті відео, на якому місцеві чиновники села Сюрте Ужгородського району Закарпатської області співають угорський національний гімн під час зборів (співання українського гімну було прибрано з відео) викликало нову хвилю двосторонньої конфронтації [24].

Чергове загострення двосторонніх відносин розпочалося після прийняття Україною в 2017 р. Закону про освіту, який Угорщина сприйняла як такий, що порушує права національних меншин (зокрема, етнічних угорців Закарпаття). Найбільший спротив Угорщини викликала стаття 7, яка констатує, що уроки мов меншин можна викладати лише в окремих класах і лише у системі дошкільної і початкової освіти [25]. Угорщина посилила тиск на Україну і вдалась до блокування проведення засідань Комісії Україна-НАТО на рівні міністрів і лідерів держав. Глава угорського МЗС П. Сійярто навіть погрожував ініціювати перегляд Угоди про асоціацію України з ЄС. Також Угорщина прагне заручитись підтримкою своєї політики міжнародної спільноти, постійно апелюючи о неї.

Спираючись на офіційні дані, можна стверджувати, що впровадження вказаного вище закону не створює перепони для забезпечення освітніх прав угорської етнічної меншини. Так, за даними Міністерства освіти і науки України, у 2020-2021 рр. у Закарпатській області кількість дошкільних закладів освіти, в яких діють групи з вихованням угорською мовою, складає 110. Кількість дітей, які навчаються угорською мовою, протягом цього періоду зросла з 5140 до 5195 осіб. В області існує 101 заклад середньої освіти з класами (групами) навчання угорською мовою [26].

Напруга у двосторонніх відносинах ще більше загострилася, коли у 2018 р. угорський уряд призначив Іштвана Грежу уповноваженим міністра з питань розвитку Закарпаття. МЗС України висловило у зв'язку з цим протест, адже до сфери компетенції уповноваженого віднесено частину суверенної території України [27].

Новий етап конфронтації у двосторонніх відносинах пов'язаний з втручанням Угорщини у виборчий процес в Україні. Так, у липні 2019 р. Міністр закордонних справ Угорщини П. Сійярто проводив агітацію під час дострокових парламентських виборів в Україні на користь нардепа

В. Брензовича, а у день місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. – на користь «Партії угорців України» [28].

На наш погляд, ускладнення останніми роками українсько-угорських відносин через національне і мовне питання значною мірою зумовлене тією складною ситуацією, у якій опинилася Україна в умовах російської агресії. Цим вирішили скористатися деякі держави, включно з Угорщиною, для просування своїх інтересів. Прагнучи натиснути на Україну і здійснюючи її постійну критику, особливо після початку російської агресії, Угорщина створює загрозу національній безпеці.

Отже, антогонізм, закладений у результаті прийняття Версальської системи міжнародних договорів спричинив силовий шлях перегляду кордонів у першій половині ХХ ст. Це демонструє прагнення Угорщини переглянути умови Тріанонського договору. Гострота цього антогонізму збереглась і в другій половині ХХ ст. і на початку ХХІ ст., хоча методи його розв'язання кардинально змінилися. Нові геополітичні реалії призвели до того, що для вирішення суперечностей з сусідніми країнами Угорщина перейшла виключно у правове і культурне поле при неухильному визнанні їхньої територіальної цілісності і суверенітету. Угорщина прагне реалізувати ідею відродження «Великої Угорщини», зробивши ставку на культурологічне та мовне об'єднання нації, засноване на збереженні національних традицій. Водночас методи, якими вона впроваджується, призводять до періодичного втручання в політику сусідніх держав. Їх варто розглядати як один із елементів політики «м'якого приєднання» угорськомовної частини Закарпаття до Угорщини, що можна розцінити як один з елементів гібридних воєн початку ХХІ ст., спрямованих на перегляд встановлених після Другої світової війни кордонів мирним шляхом.

Список використаних джерел та літератури

1. Держалюк М. Активізація діяльності Угорщини у регіоні на початку ХХІ ст.: причини і результати. *Суспільно-політичні процеси*. 2019. Вип. 4(14). С. 9-364.
2. Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В.А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. 275 с.
3. Віднянський С. Основні етапи та проблеми історії українсько-угорських взаємин. *Україна - Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції*, м.Київ, 14-16 квітня 2005 р. Київ, 2006. С. 11-8.
4. Дюрзель Ж-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. / Пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. К.: Основи, 1999. 903 с.
5. Краткая история Венгрии. М.: Наука, 1991. 608 с.
6. Paikert G. C. Hungary's National Minority Policies, 1920-1945. *The American Slavic and East European Review*. 1953. Vol. 12. № 2. P. 201-218.
7. Сальков А.П. Словацко-венгерский национально-территориальный конфликт и международные отношения в Карпато-Дунайском регионе (март 1939 – май 1945 г.). *Российские и славянские исследования*: науч. сб. Минск: БГУ, 2013. Вып. 8. С. 68-98.
8. Субот О. Політичні переслідування національних меншин у Чехословаччині у 1945-1948 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. Вип. 24. С. 178-187.

9. Šutaj Š. Transfer of Hungarians from Slovakia in Czechoslovak Politics before Paris Peace Conference 1946. *Central European Papers*. 2015. Vol. 3, № 1. P. 63-86.
10. Bakker E. The development of the Slovakia's Hungarian population and its habitat. *Espace Populations Societes Annee*. 1998. №3. P. 417-430.
11. Treaty of good-neighbourly relations and friendly cooperation between the republic of Hungary and the Slovak Republic. United Nations peacemaker. URL: <https://peacemaker.un.org/hungary-slovakia-treaty-neighbourly-relations95>
12. Introduction to Hungarian Law Research. URL: <https://www.nyulawglobal.org/globalex/Hungary.html>
13. Hungary: Act LXII of 2001 on Hungarians Living in Neighbouring Countries. URL: www.refworld.org
14. Чепек В.А. Правове регулювання діяльності Угорщини щодо своєї «спорідненої меншини» на Закарпатті. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 243-252.
15. Groszkowski J., Vocian M. The Slovak-Hungarian dispute over Slovakia's language law. *OSW Commentary*. Issue 30. 19.10.2009.
16. Chronology for Hungarians in Slovakia. URL: <https://www.refworld.org/docid/469f38dac.html>
17. Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_322#Text
18. Історія відносин Україна-Угорщина як динаміка а зміст політичного діалогу. URL: <http://prismua.org/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D1%8F/>
19. Бабинець І., Остапеч Ю. Суспільно-політичний та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпаття (1991-2004 рр.). *Наукові записки. Курасівські читання*. 2006. Вип. 30 (кн.1). С. 56-68.
20. Всеукраїнський перепис населення 2001. URL: <https://2001.ukrcensus.gov.ua/>
21. Паспорти з Угорщини: чи здатний Київ зупинити Будапешт? URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B8-%D0%B7-%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D1%87%D0%B8-%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%B8%D1%97%D0%B2-%D0%B7%D1%83%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B8-%D0%B1%D1%83%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D1%88%D1%82/a-45670725>
22. Звільнення держслужбовців за подвійне громадянство: перший пішов. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2011897-zviltenna-derzsluzbovciv-za-podvijne-gromadanstvo-persij-pisov.html>
23. Паспортний скандал. Україна висилає угорського консула із Закарпаття. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/pasportniy-skandal-ukrayina-visilaye-ugorskogo-konsula-iz-zakarpattya.html>
24. СБУ перевіряє інформацію про виконання гімну Угорщини депутатами однієї з громад на Закарпатті. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sbu-perevirka-gimn-ukrayuny-zakarpattia/30978453.html>
25. Закон про освіту: куди заведуть мовні пристрасті на Закарпатті. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41252966>
26. Забезпечення освітніх прав угорської меншини України гарантовано освітнім законодавством. МОН України. С. 1-15. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/02/25/mova.pdf>

27. Нове загострення з Будапештом. Угорщина використовує війну Росії проти України? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29415042.html>
28. Україна-Угорщина: які конфлікти виникали між державами у 2014-2020 роках. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/10/29/infografika/polityka/ukrayina-uhorshhyna-yaki-konflikty-vynykali-mizh-derzhavamy-2014-2020-rokax>

References

1. Derzhalyuk, M. (2019). Aktyvizatsiya diyal'nosti Uhorshchyny v rehionakh na pochatku XXI st.: prychny ta rezul'taty [Intensification of Hungary's activity in the region at the beginning of the XXI century: causes and results]. *Suspil'no-politychni protsesy* [Socio-political processes], 4 (14), pp. 9-364. [In Ukrainian].
2. Ukrayina - Uhorshchyna: spil'ne mynule ta s'ohodennya [Ukraine - Hungary: common past and present]. (2006). *Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi* [Proceedings of the international scientific conference]. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
3. Vidnyans'kyu, S. (2006). Osnovni etapy ta problemy istoriyi ukrayins'ko-uhors'kykh vzayemin. Ukrayina – Uhorshchyna: spil'ne mynule ta s'ohodennya [The main stages and problems of the history of Ukrainian-Hungarian relations. Ukraine - Hungary: common past and present]. *Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi* [Proceedings of the international scientific conference], m. Kyiv, 14-16 kvitnya 2005 r. Kyiv, pp. 11-18. [In Ukrainian].
4. Dyurzel', Zh-B. (1999). *Istoriya dyplomatiyi vid 1919 roku do nashykh dnyv* [History of diplomacy from 1919 to the present day]. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
5. *Kratkaya istoriya Venhriyi* [A Brief History of Hungary]. (1991). Moskva: Nauka. [In Russian].
6. Paikert, G.C. (1953). Hungary's National Minority Policies, 1920-1945. *The American Slavic and East European Review*, 12, (2), pp. 201-218. [In English].
7. Sal'kov, A.P. (2013). Slovats'ko-venhers'kyy natsional'no-terytorial'nyy konflikt ta mizhnarodni vidnosyny v Karpato-Dunays'komu rehioni (mart 1939-traven' 1945 r.) [Slovak-Hungarian national-territorial conflict and international relations in the Carpathian-Danube region (March 1939 - May 1945)]. *Rossiyskiye i slavyanskiye issledovaniya: nauch. sb.*, 8, pp. 68-98. [In Russian].
8. Subot, O. (2015). Politychni peresliduvannya natsional'nykh menshyn u Chekhoslovachchyni u 1945-1948 rr. [Political persecution of national minorities in Czechoslovakia in 1945-1948]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiya"* [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"], 24, pp. 178-187. [In Ukrainian].
9. ŠutaJ, Š. (2015). Transfer of Hungarians from Slovakia in Czechoslovak Politics before Paris Peace Conference 1946. *Central European Papers*, 3 (1), pp. 63-86. [In English].
10. Bakker, E. (1998). The development of the Slovakia's Hungarian population and its habitat. *Espace Populations Societes Annee*, 3, pp. 417-430. [In English].
11. Treaty of good-neighbourly relations and friendly cooperation between the republic of Hungary and the Slovak Republic. United Nations peacemaker. [Online]. Available from: <https://peacemaker.un.org/hungary-slovakia-treaty-neighbourly-relations95> [In English].
12. Introduction to Hungarian Law Research. [Online]. Available from: <https://www.nyulawglobal.org/globalex/Hungary.html> [In English].
13. Hungary: Act LXII of 2001 on Hungarians Living in Neighbouring Countries. [Online]. Available from: <https://www.refworld.org> [In English].
14. Chepek, V.A. (2020). Pravove rehulyuvannya diyal'nosti Uhorshchyny shchodo "sporidnenoyi menshyny" na Zakarpatti [Legal regulation of Hungary's activities in relation to its "related minority" in Transcarpathia]. *Problemy zakonnosti* [Problems of legality], 149, pp. 243-252. [In Ukrainian].
15. Groszkowski, J., Bocian, M. (2009). The Slovak-Hungarian dispute over Slovakia's language law. *OSW Commentary*, 1. [In English].

16. Chronology for Hungarians in Slovakia. [Online]. Available from: <https://www.refworld.org/docid/469f38dac.html> [In Ukrainian].
17. Deklaratsiya pro pryntsyipy spivrobitnytstva mizh Ukrayins'koyu RSR ta Uhors'koyu Respublikoyu po zabezpechennyu prav natsional'nykh menshostey [Declaration on the Principles of Cooperation between the Ukrainian SSR and the Republic of Hungary on Ensuring the Rights of National Minorities]. [Online]. Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_322#Text [In Ukrainian].
18. Istoriya vidnosyn Ukrayina-Uhorshchyna yak dynamika ta zmist politychnoho dialohu [History of Ukraine-Hungary relations as a dynamics and content of political dialogue]. [Online]. Available from: <http://prismua.org/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D1%8F/> [In Ukrainian].
19. Babynets', I., Ostapets', YU. (2006). Suspil'no-politychnyy ta kul'turnyy rozvytok uhors'koyi natsional'noyi menshyny Zakarpattya (1991-2004 rr.) [Socio-political and cultural development of the Hungarian national minority in Transcarpathia (1991-2004)]. *Naukovi zapysky. Kurasivs'ki chytannya* [Proceedings. Kurasov readings], 30 (1), pp. 56-68. [In Ukrainian].
20. Vseukrayins'kyy perepys naselennya 2001 [All-Ukrainian census of 2001]. [Online]. Available from: <https://2001.ukrcensus.gov.ua/> [In Ukrainian].
21. Pasporty z Uhorschchyny: chy zmozhe Kyziv zupynyty Budapesht? [Passports from Hungary: is Kyiv able to stop Budapest?]. [Online]. Available from: <https://www.dw.com/uk/%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B8-%D0%B7-%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D1%87%D0%B8-%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%B8%D1%97%D0%B2-%D0%B7%D1%83%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B8-%D0%B1%D1%83%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D1%88%D1%82/a-45670725> [In Ukrainian].
22. Zvil'nennya derzhsluzhbbovtziv za pidviyne hromadyanstvo: pershyy pishov [Dismissal of civil servants for dual citizenship: the first left]. [Online]. *Ukrinform*. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2011897-zvilnenna-derzhsluzbovciv-za-podvijne-gromadanstvo-persij-pisov.html> [In Ukrainian].
23. Pasportnyy skandal. Ukrayina vysylaye uhors'koho konsula iz Zakarpattya. [Online]. Available from: <https://tsn.ua/video/video-novini/pasportnyy-skandal-ukrayina-visilaye-ugorskogo-konsula-iz-zakarpattya.html> [In Ukrainian].
24. SBU pereviryaye informatsiyu pro vykonannya himnu Uhorschchyny deputatamy odniyeyi z hromad na Zakarpatti [The SBU verifies information about the performance of the Hungarian anthem by deputies of one of the communities in Transcarpathia]. [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sbu-perevirka-gimn-ukrayuny-zakarpattia/30978453.html> [In Ukrainian].
25. Zakon pro osvitu: kudy obitsyayut' movni prystrasti na Zakarpatti [The law on education: where will the language passions lead in Transcarpathia]. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41252966> [In Ukrainian].
26. Zabezpechennya osvitnikh prav uhors'koyi menshyny Ukrayiny harantovano osvitnim zakonodavstvom. MON Ukrayiny. S.1-15 [Ensuring the educational rights of the Hungarian minority in Ukraine is guaranteed by educational legislation. MES of Ukraine]. [Online]. Available from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/02/25/mova.pdf> [In Ukrainian].
27. Nove zahostrennya z Budapeshtom. Uhorschchyna vykorystovuye viynu Rosiyi proty Ukrayiny? [New aggravation with Budapest. Is Hungary using Russia's war against Ukraine?]. [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/29415042.html> [In Ukrainian].

28. Ukrayina-Uhorshchyna: yaki konflikty zustrilysy mizh derzhavamy u 2014-2020 rokakh [Ukraine-Hungary: what conflicts arose between the states in 2014-2020]. [Online]. Available from: <https://www.slovoidilo.ua/2020/10/29/infografika/polityka/ukrayina-uhorshchyna-yaki-konflikty-vynykaly-mizh-derzhavamy-2014-2020-rokax> [In Ukrainian].

Перга Т.Ю. Отношения Венгрии с соседними странами в XX – начале XXI в.

В статье сделан акцент на отношениях Венгрии со Словакией и Украиной. Сделан вывод о радикализации внешней политики Венгрии в начале XXI в., что проявляется в возрастающем давлении на соседние страны, в частности Украину, с целью предоставления автономии представителям венгерской этнического меньшинства. Выяснено, что это происходит в рамках внедрения идеи «Великой Венгрии», которая заключается в обеспечении доминирования объединительных и реасимиляционных процессов и интеграции венгерской нации в Восточной Европе вокруг Будапешта. Доказано, что предпосылки для ее развития были заложены Трианонским договором, в результате которого страна потеряла две трети территории и треть населения. Выявлено, что антогонизм, заложенный в результате неучета этнического принципа при установлении границ после Первой мировой войны побудил Венгрию прибегнуть к силовому сценарию решения территориальных противоречий, который доминировал в первой половине XX в. Установлено, что изменение геополитической ситуации во второй половине XX в. сделало его реализацию невозможным, что привело к изменению стратегии и тактики Венгрии по возврату утраченных в результате Первой и Второй мировых войн территорий, заключающейся в переносе решения согласования противоречий с соседними странами в правовое поле, на двустороннюю основу. Венгрия сделала ставку на культурологическое и языковое объединение нации, основанное на сохранении национальных традиций. Автор пришел к выводу, что, несмотря на различие ситуации с венгерской сообществом в Словакии и Украине, Венгрия использует подобные инструменты продвижения идеи «Великой Венгрии» и давление на соседние страны. Политика Венгрии создает угрозу национальной безопасности Украины, а методы, которыми она внедряется, приводят к периодическому вмешательству в политику соседних государств. Их следует рассматривать как один из элементов политики «мягкого присоединения» венгриязычных части Закарпатья в Венгрию, что можно расценить как один из элементов гибридных войн начала XXI в., направленных на пересмотр установленных после Второй мировой войны границ мирным путем.

Ключевые слова: Венгрия, Словакия, Украина, международные отношения, этническое меньшинство, конфликт, Первая мировая война, Вторая мировая война

Perga T. Hungary Relations with Neighboring Countries in the XX – early XXI Century.

The article focuses on Hungary's relations with Slovakia and Ukraine. It is concluded that the foreign policy of Hungary is radicalized at the beginning of the XXI century, which is manifested in the growing pressure on neighboring countries, in particular Ukraine, in order to provide autonomy to members of the Hungarian ethnic minority. It was found that this policy implements the idea of "Greater Hungary", which must ensure the dominance of the unification and re-assimilation processes and the integration of the Hungarian nation in Eastern Europe around Budapest. It is proved that the preconditions for its development established the Treaty of Trianon, as a result of which the country lost two thirds of its territory and one third of its population. It was found that the antagonism inherent in the disregard of ethnic principle during the establishment of borders after the World War I prompted Hungary to resort to a forceful scenario of resolving territorial disputes, which dominated in the first half of the XX century. It was revealed that the change in the geopolitical situation in the second half of the XX century made it impossible to implement thus scenario, which led to a change in Hungary's strategy and tactics to return the territories lost as a result of the World War I, II. So Hungary transfers the solving of disputes with neighboring countries in the legal field, on a bilateral basis. Hungary has relied on the cultural and linguistic unification of the nation, based on the preservation of national traditions. The author concludes that, despite the differences in the situation

with the Hungarian community in Slovakia and Ukraine, Hungary uses similar tools to promote the idea of a “Greater Hungary” and pressure on neighboring countries. Hungary’s policy poses a threat to Ukraine’s national security. Its methods lead to periodic interference in the policies of neighboring countries. This should be considered as one of the elements of the policy of “soft accession” of the Hungarian-speaking part of Transcarpathia to Hungary, which can be regarded as one of the elements of hybrid wars of the early XXI century.

Keywords: *Hungary, Slovakia, Ukraine, international relations, ethnic minority, conflict, World War I, World War II.*

УДК: 94(497.5)+327.5

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-4>

Розумюк В.М.

<https://orcid.org/0000-0001-6745-5358>

КОНТРОВЕРСІЙНІ ПРАКТИКИ В ІСТОРІЇ СЕРБО-ХОРВАТСЬКИХ ВІДНОСИН

*Минуле не мертво. Воно навіть не минуло.
В. Фолкнер*

У статті досліджується сербо-хорватський конфлікт в ХХ – на початку ХХІ ст. Проаналізовано історію становлення сербської і хорватської державності; визначено причини конфронтації між двома близькими слов'янськими народами та висвітлено еволюцію їх взаємовідносин; з'ясовано детермінанти, які обумовлюють антагоністичний характер і демонстративну жорстокість сербо-хорватського протистояння. Вказано на формування після «Вітчизняної війни» 1991-1995 рр. двох паралельних «світів», внаслідок чого хорватська та сербська общини майже не перетинаються у повсякденному житті. Констатовано, що постійні сварки та бійки на національному ґрунті, спалення прапорів і наплювання державної символіки як були, так і залишаються буденними явищами від самого початку реінтеграції, а засуджені міжнародним трибуналом військові злочинці сприймаються обома громадами як національні герої та захисники Батьківщини. Акцентовано увагу на поступовому загостренні міжнаціонального протистояння в Хорватії та зростанні ксенофобських настроїв, що спостерігається останнім часом.

Обґрунтовано висновок про безуспішність давніх і сучасних спроб налагодити сербсько-хорватське співробітництво у побудові спільного майбутнього. Наголошується, що сербсько-хорватський конфлікт не виглядає вичерпаним не лише через важкий тягар минулого, який зумовлює взаємні звинувачення і застарілу ненависть. Підкреслюється, що в цьому протистоянні нині мова йде, передусім, про майбутнє – про долю різних національних проєктів. Міраж «Великої Сербії» й досі спокушає значну частину сербського суспільства, що плекає реваншистські настрої, тоді як хорвати сповнені рішучості захистити завойовану незалежність. Відповідно, за певних міжнародних умов, протистояння політичних амбіцій на Балканах може легко знову спалахнути з новою силою, в черговий раз підтвердивши реноме цього регіону як «порохової діжки» Європи.

Ключові слова: Хорватія, республіка Сербська Країна, війна, конфлікт, незалежність.

Вивчаючи перебіг сербо-хорватського конфлікту у ХХ ст. будь-який дослідник опиняється перед спокусою відшукати коріння цього кривавого протистояння у прадавньому минулому, переконуючи себе та інших, що не може такий жорстокий антагонізм не мати тривалої і кривавої історії ненависті [1]. Проте пошуки «першопричин» війн новітнього часу у «сивій давнині» – вкрай сумнівна справа.

Сербські і хорватські племена почали заселяти сучасну територію своїх країн в VII ст. н.е., утворивши з часом доволі потужні ранньофеодальні державні об'єднання (князівства), які згодом були об'єднані в королівства. І серби, і хорвати втратили незалежність ще в період середньовіччя і надалі перебували на правах автономії у складі різних політичних об'єднань. Сербські землі були

захоплені Османською імперією, тоді як хорватська корона була об'єднана в результаті династичної унії з угорською, а за кілька століть потрапила до складу Габсбургської монархії.

Слід зазначити, що упродовж XVI-XVIII ст. в результаті тривалих війн між Священною Римською імперією германської нації та Оттоманською Портою на хорватській етнічній території сформувався значний сербський анклав. Задля оборони від турків австрійцями була створена особлива адміністративно-територіальна одиниця – так званий «Військовий кордон» (Војна Крајина), а спустошені війною землі заселені біженцями з окупованих турками територій, головним чином сербами. Мешканці Військового кордону отримали численні права, пільги та привілеї, зокрема і власне самоврядування. Підпорядковуючись напряму Відню, вони не залежали від хорватської адміністрації, проте окрім деякого невдоволення місцевого (хорватського) дворянства, яке вимагало для себе привілеїв та офіцерських посад, буде важко відшукати тут якісь інші ознаки міжнаціонального напруження.

XIX століття стало періодом національного відродження в усій Європі загалом, і на Балканах зокрема. Скориставшись занепадом Османської імперії, серби після кількох повстань в 1815 р. добилися проголошення автономного Князівства Сербія на території колишнього Белградського пашалику, яке, поступово розширюючи свої кордони, в 1878 р. за результатами Берлінського конгресу стало незалежною державою. Натомість хорвати вели нескінченну боротьбу з бюрократією Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії за наповнення реальним політичним змістом формальних прав різних адміністративних одиниць (королівства Іллірії, Далмації, Хорватії, Славонії). В 1868 р. було укладено угорсько-хорватську угоду, за якою хорвати отримали права автономії, а їх парламент (Сабор) – повноваження приймати закони щодо місцевої адміністрації, юстиції, церкви та освіти.

Відсутність власної національної державності серед південних слов'ян сприяла появі в 30-40 рр. XIX ст. та подальшій популяризації в суспільстві ідей «іллиризму» та «югославізму». Прихильники цих доктрин стверджували необхідність створення на Балканах великої південнослов'янської держави, розглядаючи мовну подібність як предтечу політичної єдності та наголошуючи, що всі відмінності і конфесійні суперечності між слов'янами були принесені ззовні в результаті іноземного втручання. Причому якщо в Хорватії доктрина «іллиризму» переважно розвивалась як ідея творення спільної держави усіх південнослов'янських народів, а деякі теоретики навіть пропагували ідею відмови від самоназви «хорвати» на користь загального імені «іллирійців», то в Сербії від самого початку домінувала концепція створення Великої Сербії на звільнених від іноземного панування територіях (наприклад, проект Івана Юговіча або «Начертанія» Ілії Гарашаніна), а інші слов'янські народи розглядались як силоміць окатоличені чи змусульманені серби, яким треба нагадати про їх «справжню» ідентичність.

Попри той факт, що хорвати і серби розмовляють фактично однією мовою, мають спільне слов'янське коріння і століттями мешкали разом в межах однієї держави, вони все одно зберегли внутрішню автономність і культурно-історичну ізольованість одне від одного, дуже погано асимілюючись. Окрім того, на зламі XIX-XX ст. процеси націєтворення сучасних «уявних спільнот» сербів і хорватів почали викликати серйозні конфлікти через конкуренцію різних національних проєктів. Так, в 1902 р. Загребом прокотилась хвиля сербських погромів після статті «Do istrage Vaše Иле Naše», в якій місцевий депутат єдиним можливим варіантом здійснення величі Сербії назвав винищення всіх хорватів.

Поразка Австро-Угорщини та Туреччини в Першій світовій війні призвела до створення за підтримки Антанти Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі із королями сербської династії Карагеоргієвичей (з 1929 р. Королівство Югославія). Хорватія добровільно увійшла до складу цієї держави – частково, через бажання покинути лави переможених і потрапити до табору переможців у Першій світовій війні, частково через популярність у суспільстві ідей «югославізму». Проте дуже швидко виявилось, що преамбула Корфської декларації 1917 р., яка стала ідейно-політичним підґрунтям появи нової країни та стверджувала, що «серби, хорвати і словенці однакові по крові, мові, культурі, відчутті єдності... та спільним життєвим інтересам» [2] – лише порожні слова.

Від самого початку у хорватської політичної еліти були серйозні побоювання щодо можливої національно-релігійної дискримінації хорватів у державі, в якій серби відіграватимуть провідну політичну роль і вони ж становитимуть більшість населення. Так, лідер селянської партії і один з найбільш авторитетних хорватських громадських діячів Степан Радич 24 листопада 1918 р. на зібранні делегатів, які мали вирішити долю Хорватії по завершенню Першої світової війни, виступив проти приєднання до Сербії без гарантій національної автономії, закликаючи своїх колег «не мчати, неначе зграя п'яних гусей в тумані» [3]. Було очевидно, що життя в настільки гетерогенній країні (п'ять великих етносів, три визначальні релігії) простим не буде. Втім, події у подальшому розвивались навіть гірше, ніж могли передбачити найбільш песимістично налаштовані сучасники. Дуже швидко міжетнічні, конфесійні і кланові конфлікти переросли у перманентне політичне протистояння.

Прем'єр-міністр новоствореної країни Нікола Пашич та його Народна радикальна партія прийняли проєкт розбудови Великої Сербії, окреслений в «Начертаннях» Гарашаніна, ледь не в якості офіційної державної ідеології. Насильницьке насадження сербського домінування в усіх сферах суспільного життя, утиски хорватської мови, придушення демократичних свобод і загальне відношення до несербських територій як до «військового трофею» призвели до появи потужного національного хорватського руху з гаслами «реальної автономії» та самоврядування.

У відповідь офіційний Белград відкинув всі політичні вимоги і розпочав репресії. Сербський істеблішмент сподівався за допомогою бруталного насильства перетворити поліетнічну і багатоконфесійну країну в гомогенну Велику Сербію, придушивши національні особливості та знищивши будь-які регіональні відмінності. В 1920 р. вперше за його тисячолітню історію було розпущено хорватський парламент (Сабор), а найбільш радикально налаштованих хорватських громадських діячів кинули за ґрати. Перманентний адміністративний тиск на виборців та несербські етнічні меншини, цензура в ЗМІ і конфіскація накладів опозиційної преси, кримінальне переслідування політичних активістів, ув'язнення партійних лідерів стали буденною практикою суспільного життя країни. Жартома, хорвати розшифровували аббревіатуру новоствореної держави SHS (Королівство сербів, хорватів і словенців) як «Srbe Noce Sve» – серби хочуть усе. Натомість сербська версія стверджувала: «Samo Hrvati Smetaju» – саме хорвати все зіпсують.

Жарти закінчилися 20 червня 1928 р. В цей день безпосередньо в залі засідань югославського парламенту (Народна Скупщина) сербським націоналістом Пунішою Рачичем було вбито лідера Хорватської селянської партії Степана Радича та ще двох хорватських депутатів. На той момент завдяки альянсу з Незалежною демократичною партією С. Радич мав більшість голосів у парламенті, хоча так і не зміг сформувати уряд. Вбивця був «покараний» домашнім арештом на розкішній віллі з численною прислугою, а його спільників взагалі виправдали. Після цього суспільно-політичне життя в Королівстві СХС перетворилось на латентну громадянську війну, а в актах «відплати» загинуло кілька сербів.

Намагаючись подолати гостру політичну кризу, 6 січня 1929 р. король Олександр I Карагеоргієвич скасував конституцію, розпустив парламент, заборонив політичні партії і профспілки, запровадивши королівську диктатуру. Стратегічна мета «режиму 6 січня» полягала у придушенні національних рухів та форсованому творенні югославської ідентичності. На керівні посади в Хорватії та Македонії було призначено військових, сформовано Державний суд захисту держави, а за вимоги федералізації Югославії ув'язнено чимало політичних діячів, зокрема і наступник С. Радича, лідер Хорватської селянської партії В. Мачек.

Спроба королівської диктатури за допомогою репресій і пропаганди вирішити складні проблеми державного ладу і політичного представництва в багатонаціональній і поліконфесійній країні нагадувала тушіння пожежі бензином. Того ж 1929 р. Анте Павеліч, змушений емігрувати до Італії, заснував Хорватський революційний рух, члени якого у подальшому дістали назву усташі (хорв. Ustaše – повстанці). Принципово відкидаючи саму можливість діалогу з Белградом, ця організація намагалася, з одного боку, отримати іноземну підтримку та залучити зацікавлені держави до підтримки ідеї створення незалежної Хорватії, а з іншого – вести терористичну боротьбу

проти Югославії. Закинуті з Угорщини або Італії групи бойовиків влаштували вибухи на залізниці та військових казармах, нападали на поліцейських і державних службовців. Спільно з ВМРО (Внутрішня македонська революційна організація, що об'єднувала македонських націоналістів) та за підтримки німецького абверу 9 жовтня 1934 р. в м. Марсель (Франція) усташі влаштували вбивство короля Олександра I.

Перманентна суспільно-політична криза унітарної Югославії зрештою призвела до усвідомлення сербським істеблішментом необхідності врахування національно-релігійних реалій країни, тож зрештою 26 серпня 1939 р. між прем'єр-міністром Югославії Д. Цветковичем та головою Хорватської селянської партії В. Мачеком була укладена угода (так званий «договір Цветковича-Мачека») про створення автономної Хорватської бановини з широкими правами самоврядування, а сам В. Мачек отримав посаду першого заступника прем'єр-міністра Югославії. На жаль, ця угода стала черговим доказом того прикрого факту, що правильні рішення, ухвалені із запізненням, є помилкою. На момент підписання договору Цветковича-Мачека хорватські націоналісти розглядали його лише як черговий крок до повної незалежності, тоді як більшість сербів (зокрема близько 850 тис. сербських мешканців нової автономії) відверто висловлювали своє обурення і невдоволення.

10 квітня 1941 р. територія Югославії була окупована нацистською Німеччиною, за допомоги якої усташі проголосили створення маріонеткової Незалежної держави Хорватія (Nezavisna Država Hrvatska) на чолі з «поглавником» Анте Павеличем. Його режим відзначився масованою різаниною сербів (за різними оцінками від 200 000 до 800 000 жертв), циган та євреїв. Вбивства цивільного населення, етнічні чистки та страшні тортури вражали навіть німців, які не могли зрозуміти причин такої звірчої люті, а ніж «сербосек» став жахливим символом тих кривавих часів.

Де факто на території Югославії під час нацистської окупації тривала громадянська війна усіх проти усіх, під час якої югославські комуністи (за радянської підтримки) змогли розгромити як сербських монархістів (четників), так і хорватських націоналістів (усташів), створивши Федеративну Народну Республіку Югославія (з 1963 р. Соціалістична Федеративна Республіка Югославія) на чолі з Й. Б. Тіто. Цей комуністичний лідер (і хорват за національністю) впродовж усього свого довготривалого правління (1945-1980 рр.) проводив зважену внутрішню політику державної консолідації під гаслами «братерства і єдності», намагаючись придушувати будь-які прояви націоналізму як смертельної загрози для Югославії.

В перші післявоєнні десятиліття здавалося, що поєднання тоталітаризму, авторитарного режиму, ідей югославізму та комуністичного інтернаціоналізму дозволило створити монолітну країну, в якій усунуті будь-які причини виникнення міжетнічних конфліктів і з'явилась нова «югославська» національна ідентичність. Проте поступово пам'ять про численні жертви

кривавої «м'ясорубки» громадянської війни часів нацистської окупації стала згасати, і вже в останні роки президентства Й. Б. Тіто спостерігалось серйозне напруження у відносинах між сербами, хорватами, словенцями, македонцями, албанцями та боснійцями, а союзна держава поступово почала трансформуватись у союз республік, в яких набирали силу націоналістичні настрої.

В Хорватії боротьба СФРЮ з місцевим націоналізмом вилилась в розгром в 1971 р. так званої «Хорватської весни». Цей громадський рух починався наприкінці 1960-х рр. з теоретичної дискусії про літературні норми хорватської мови, проте дуже швидко обговорення проблем правопису та розвитку національної культури переросло у вимоги лібералізації соціалістичної економіки, демократизації політичної системи та надання Хорватії більшої самостійності у складі федерації. Репресії проти лідерів та активістів «Хорватської весни» (серед арештованих у той час були перший і другий майбутні президенти незалежної Хорватії – Франьо Туджман і Степан Месич) Й. Б. Тіто поєднав з прийняттям в 1974 р. нової югославської конституції, яка надавала більшій автономії республікам.

Смерть незмінного керманіча СФРЮ (який був живим уособленням доктрини югославізму), серйозні економічні проблеми, занепад комуністичної ідеології та колапс радянського блоку в другій половині 80-х рр. XX ст. лише поглибили системну кризу югославської федерації. На цьому похмурому тлі частина сербської партійної еліти задля легітимації своєї влади знову підняла прапор ідей «Великої Сербії», що викликало справжній вибух націоналізму в інших республіках.

З середини 1980-х рр. сербська інтелігенція активно почала пропагувати ідею сербської гегемонії в федерації та необхідності об'єднання усіх сербів в межах однієї країни. В опублікованому в 1986 р. Меморандумі Сербської Академії Наук і Мистецтв розлого обґрунтовувалась несправедливість економічних відносин і політичного устрою Югославії, проголошувалась необхідність масштабної їх ревізії на користь сербів. Знову почали з'являтися матеріали в яких доводилося, що ніяких хорватів та боснійців не існує, оскільки вони – лише силоміць наведені в католицизм та іслам серби. Сербські мас-медіа стали осередком параноїдальної пропаганди про всесвітню змову проти Югославії та сербської нації.

В 1987 р. Соціалістичну Республіку Сербія доволі несподівано очолив Слободан Мілошевич. Вже наступного року він спробував під гаслами боротьби з бюрократією (так звана «антибюрократична революція») замінити лідерів інших республік та автономій своїми маріонетками, проте зміг добитися успіху лише в Чорногорії, Косово та Воєводині. Ну а після того, як 1 лютого 1990 р. в косовській автономії було запроваджено надзвичайний стан, в столицю краю (м. Приштіну) введені війська, парламент краю розпущено, а місцеве (албанське) керівництво заарештоване і замінене призначеними з

Белграда сербами, політичні еліти інших югославських республік взяли курс на повну незалежність.

В 1990 р. на перших вільних виборах до влади в Хорватії прийшла «Хорватська демократична співдружність» на чолі з Франьо Туджманом. Сповідуючи націоналістичні погляди, нові керівники республіки стверджували, що хорвати – давня європейська нація, яка має дуже мало спільного зі своїми балканськими сусідами, а через їх відсталість більш розвинена Хорватія постійно отримує від Югославії значно менше фінансування, ніж сплачує податків, внаслідок чого змушена за свій рахунок утримувати чужі території.

Шлях до незалежності ускладнювався наявністю в Хорватії сербського етнічного анклаву – колишнього «Військового кордону» (Vojna Krajina). Сербська меншина на 1991 рік складала близько 580 тис. осіб або 12% усього населення республіки, причому переважна її більшість компактно проживала на хорватській території біля кордону із Боснією і Герцеговиною та Сербією: в 11 місцевих громадах серби складали етнічну більшість (понад 50%), в 10 громадах їх частка коливалась від 30 до 49%, а ще в 16 громадах – від 10 до 29% населення.

Заохочувані Белградом, сербські громади провінцій Славонія, Ліка, Кордун, Банія, Далмація, Баранья почали вимагати «культурної автономії» та проведення «референдуму». Намагаючись примусити хорватів відмовитися від курсу на незалежність шляхом загрози територіальній цілісності, сербські політики на чолі з С. Мілошевічем безпосередньо заявляли, що будуть використовувати будь-які засоби для реалізації права сербського народу на самовизначення аж до відокремлення, хоча формально поява Сербської Країни (СК) в югославських ЗМІ пояснювалась не відвертим втручанням Белграда у внутрішню політику Хорватії, а недолугістю та печерним націоналізмом загребського керівництва.

Спроби хорватів зірвати організацію «референдуму» за допомогою силових структур виявилися невдалими. Поліція в цих провінціях складалася головним чином із сербів і, відмовившись виконувати накази із центру, перейшла на бік заколотників. Місцева влада роздавала зброю усім бажаючим та будувала блокпости, барикадуючи дороги колодами і великим камінням (так звана «революція колод»). Коли ж офіційний Загреб спробував перекинути поліцейські спецпідрозділи вертольотами, винищувачі югославської армії змусили їх повернутися назад. Таким чином в серпні 1990 р. в 28 громадах східної Хорватії було проведено «референдум», на якому 99,7% учасників проголосували за суверенітет та автономію (хорвати це «волевиявлення» проігнорували), а вже 30 вересня 1990 р. проголошено Сербську Автономну Область Книнська Країна, яка 21 грудня того ж року отримала назву Сербська Автономна Область Країна.

Юридичне оформлення процедури виходу Хорватії зі складу Югославії супроводжувалося організаційною консолідацією республіки Сербської Країни.

20 лютого 1991 р. парламент (Сабор) Хорватії прийняв рішення про вихід («раздруженіє») Республіки Хорватія зі складу СФРЮ, а вже за тиждень різні органи Сербської Країни прийняли кілька рішень про повне відокремлення від Хорватії. 12 травня 1991 р. було проведено референдум, на якому понад 99% проголосували за об'єднання із Сербією, а 16 травня, спираючись на результати референдуму, Скупщина СК проголосила про приєднання до Югославії. За три дні (19 травня) відбувся референдум і в Хорватії, на якому 94% учасників проголосували за незалежність, а 25 червня Хорватія проголосила про свій вихід зі складу Югославії.

Керівництво СФРЮ 27 червня визнало це рішення незаконним та, підбурюване Сербією, спробувало за допомогою армії покарати «бунтівників». Нерішучість уряду Хорватії та його спроби неофіційно порозумітися і дійти згоди з федеральним центром призвели до катастрофи. Республіка запізнилася з формуванням власного силового блоку і виявилася неготовою до військового конфлікту. Якщо словенці змогли приховати зброю власних загонів територіальної оборони, то в Хорватії вона була конфіскована югославською армією (ЮНА) ще в 1990 р. Республіка була фактично беззахисною перед військовою агресією, чим успішно скористалися її противники.

Численні загони сербської та чорногорської територіальної оборони, парамілітарних організацій, «добровольців» та найманців за повної підтримки югославської армії розпочали масований наступ на території, контрольовані Загребом. Вже через місяць після проголошення незалежності третина Хорватії була окупована, а сербське керівництво виношувало плани здобути вихід до моря та встановити омріяний кордон за лінією Віровиця-Карловац-Карлобаг.

Ситуація для Загреба стала ще гірше після запровадження ООН ембарго на поставки озброєння, оскільки серби використовували арсенали югославської армії, тоді як хорвати могли щось купити лише дорого і нелегально. Лише наприкінці серпня 1991 р., усвідомивши неможливість компромісу після початку сербами осади міста Вуковар, Ф. Туджман віддав наказ про блокування і штурм казарм ЮНА. Ця «битва за казарми» у вересні принесла хорватам значну кількість різноманітної зброї, а оголошена в жовтні загальна мобілізація дозволила значно збільшити чисельність війська. В результаті югославська армія була змушена залишити республіку, а впродовж листопада-грудня 1991 р. хорватам вдалося зупинити сербський наступ і, навіть, завдати кількох відчутних контрударів. Попри болючі поразки, менш чисельні, значно гірше озброєні збройні сили Хорватії завдяки своїм високим морально-вольовим якостям змогли зірвати реалізацію химерних планів будівництва Великої Сербії та відстояти переважну більшість хорватських провінцій.

Попри масштабні бойові дії, ані Югославія, ані Хорватія офіційно не оголошували війну, хоча від самого початку для всіх було очевидно, що республіка Сербська Країна являє собою лише військово-політичну проекцію Белграду. Її політичні лідери були маріонетками в руках С. Мілошевіча,

державний апарат і військова машина комплектувались «добровольцями» і «відпускниками» із Сербії, а бюджет на 90% складався з югославських дотацій. Проте намагаючись приховати сербську агресію, югославські ЗМІ активно пропагували тезу про «громадянську війну» в Хорватії та непричетність урядових структур Югославії до цього збройного конфлікту.

Під час бойових дій серби застосовували тактику «випаленої землі», використовуючи свою повну перевагу у важкому озброєнні та не зважаючи на втрати цивільного населення. До того ж, ця тактика була обумовлена їх стратегією витіснення хорватів з окупованих територій. Так, якщо в 1991 р. в республіці Сербська Країна серби склали 52% населення (245800 осіб), хорвати 35% (168026 осіб), інші національності 11% (55895 осіб), то вже в 1993 р. сербів було понад 92% (398900 осіб), хорватів лише 7% (30300 осіб), а інших – 1% (4395 осіб). Концентраційні табори, вбивство військовополонених, насильство над жінками, мародерство та інші військові злочини були буденною практикою ведення бойових дій сербами. Після війни лідери Сербської Країни (Мілан Мартіч і Мілан Бабіч) отримали тривалі терміни тюремного ув'язнення за військові злочини проти мирного населення Хорватії, а їх дії були розцінені як злочинна змова з метою насильницького вигнання несербського населення окупованої території Республіки Хорватія [4; 5].

Водночас хорвати відплатили своїм ворогам тією ж монетою – терором, таборами смерті для сербів та етнічними чистками. За військові злочини проти сербського цивільного населення хорватські генерали Готовіна і Маркач були засуджені Міжнародним трибуналом по колишній Югославії на тривалі терміни тюремного ув'язнення (виправдані апеляційним віче Трибуналу в 2012 р. та звільнені безпосередньо в залі суду) і лише смерть врятувала Ф. Туджмана від лави підсудних. Дії хорватського керівництва було охарактеризовано як злочинну змову з метою вигнання сербів з території Сербської Країни і заселення її хорватами [6].

Стабілізація лінії фронту та початок війни в сусідній республіці Боснія і Герцеговина призвели до укладення в січні 1992 р. чергової (15-ї за рахунком) угоди про припинення вогню, умови якої порушувалися впродовж наступних трьох років лише на окремих ділянках На окупованих сербами територіях було розміщено миротворчі сили ООН і становище в цілому стабілізувалося. Відбулися обміни військовополоненими та заручниками. 29 березня 1994 р. в російському посольстві в Загребі було підписано перемир'я між офіційними представниками Сербської Країни та Хорватії. Невдовзі почали працювати спільні комітети з різних питань, було укладено договір про нормалізацію економічних відносин, опрацьовувалися угоди з повернення біженців, виплати пенсій, подачі електроенергії, відкриття залізничного сполучення та розблокування доріг.

Проте головним каменем спотикання був статус Сербської Країни. Уряд Хорватії і на пряму, і через посередників неодноразово пропонував надзвичайно

широку автономію для невизнаної республіки, проте кожного разу наражався на категоричну відмову. Зрештою дипломати США, Росії, ЄС та ООН розробили так званий план врегулювання «Загреб – 4», який передбачав автономію на рівні федерації з демілітаризованим статусом території. Під міжнародні гарантії безпеки серби отримували фіксоване представництво в хорватському Саборі, власну політичну систему (президент, уряд, парламент), валюту, податкову систему, поліцію, герб та прапор, право на друге (югославське) громадянство. Окрім того, Загребу заборонялось вводити в автономію війська. Хорватський президент Ф. Туджман розцінив ці умови як політичне самогубство і капітуляцію, проте під тиском США та ЄС був змушений їх прийняти. Його «врятували» лідери країнських сербів, які за наказом президента Югославії С. Мілошевіча відкинули навіть таку щедрю пропозицію [7, с. 647].

Для чільних політиків США та країн ЄС стало очевидним, що серби не погодяться на будь-який розумний компроміс доти, аж поки не зазнають нищівної поразки. Негласно узгодивши плани військової кампанії та її дипломатичного супроводу, вони сприяли напрочуд швидкому розгрому армії Сербської Країни хорватськими збройними силами під час операцій «Блискавка» і «Буря» в травні та серпні 1995 р. Територія Східної Славонії була реінтегрована до складу Хорватії мирним шляхом за міжнародного посередництва 15 січня 1998 р. Таким чином Республіка Хорватія змогла відновити свій суверенітет і територіальну цілісність у в межах своїх кордонів.

Хоча від часу тих подій минуло вже чверть століття, проте й нині сербо-хорватський конфлікт не виглядає завершеним. Характер міжетнічних взаємин і ступінь їх напруження дуже сильно відрізняються в залежності від регіону Хорватії. Якщо у віддалених від лінії фронту провінціях просто популярні націоналістичні погляди, то на колишніх окупованих територіях і хорватська більшість, і сербська меншість живуть так, ніби війна все ще триває. Звинувачуючи одне одного в усіх гріхах та не визнаючи власної провини, дві общини плекають обопільну ненависть і де-факто потроху «підкидають хмиз» у вогнище релігійно-етнічного конфлікту. Відповідно, чим більшою є частка сербського населення, тим гостріше стоїть проблема міжнаціонального порозуміння.

Зовні ситуація виглядає цілком благопристойно і абсолютно толерантно. На шляху до ЄС уряд Хорватії імплементував у національне законодавство усі європейські норми із захисту прав національних меншин, провів масштабну амністію «ополченців», дозволив повернутися сербським біженцям та виплатив їм компенсації за втрачене майно. На рівні офіціозу постійно пропагуються ідеї примирення та співробітництва заради майбутнього, представники сербських партій постійно залучаються до уряду і переважна більшість співгромадян нормально спілкується на побутовому рівні. Проте якщо уважно вивчити статистику, то можна побачити, що в результаті війни загинуло від 20 до 30 тис.

осіб, було поранено до 100 тис. мешканців Хорватії, а біженцями стали понад півмільйона. В армії та інших силових структурах служили близько трьохсот тисяч хорватів та тисячі країнських сербів. Взнявши до уваги той факт, що кількість усього населення Хорватії на 1991 рік трохи перевищувала 4 700 тис. осіб, ці жахливі цифри свідчать, що війна безпосередньо зачепила ледь не кожного мешканця Хорватії. Цивільному населенню на територіях Сербської Країни довелося тікати чи то після сербської окупації, чи то після хорватської реконквісти. Їх будинки було зруйновано, поля сплюндровано, майно пограбовано, рідня убита колишніми друзями і сусідами, які продовжують жити з ними поруч.

Видається цілком природним, що після війни хорватська та сербська общини почали формувати два паралельні світи, які майже не перетинаються у повсякденному житті. На територіях зі змішаним населенням починаючи з дитячого садочка діти точно знають свою національність і ознаки, за якими можна виявити чужинця. Навіть якщо сербські та хорватські малюки змушені знаходитися в одній будівлі, вони мають окремі групи, власні ігрові майданчики та вхід у приміщення. Школа продовжує цю тенденцію, адже хорвати віддають дітей в хорватські класи, а серби – в сербські. Сербська община різним чином тисне на своїх членів, щоб вони не віддавали своїх дітей в хорватські класи і тим самим уникали асиміляції. Населені пункти, вулиці, спортивні клуби, магазини та кафе поділені на сербські та хорватські, і хоча сегрегація серед дорослих дещо слабша, це розмежування зберігається навіть через двадцять років після завершення війни.

Патріотична топоніміка та національні свята постійно нагадують хорватам про їх страждання під час війни, а сербам – про їх поразку. Серед молоді стабільною популярністю користується атрибутика четників та усташів, тож запросто можна побачити графіті «Srbe na vrbe», почути скандування «до бою – готові» або й «Ubij, Ubij Srbina». В свою чергу від сербів можна почути «Загреб – це Сербія» та стандартний набір інших образ. Постійні сварки та бійки на національному ґрунті, спалення прапорів і паплюження державної символіки як були, так і залишаються буденними явищами від самого початку реінтеграції, а засуджені міжнародним трибуналом військові злочинці сприймаються обома громадами як національні герої та захисники Батьківщини.

Серед інших проблем міжнаціонального порозуміння, що викликали масові заворушення, можна відзначити дублювання кирилицею назв вулиць та державних установ. За законом серби, як чисельна національна меншина, в місцях компактного проживання мали право вимагати дублювання вивісок своєю мовою, тобто по суті транслітерації латиниці кирилицею. Проте спроба виконати букву закону у вересні 2013 р. викликала справжню бурю невдоволення у місцевого хорватського населення, що призвело до жорстких зіткнень з поліцією і знищення нещасних табличок.

В Хорватії на офіційному рівні «агресорами» у «Вітчизняній війні» 1991-1995 рр. визначено не лише Сербію, Чорногорію та Югославську народну армію, але й «численних представників сербської етнічної меншості в Хорватії». Сербів надзвичайно непокоїть подібне позиціонування сербської громади в Хорватії, тож вони вимагають захисту і звинувачують Загреб в дискримінації та залякуванні національних меншин.

Особливе занепокоєння викликає загострення міжнаціонального протистояння в Хорватії і поширення ксенофобських настроїв, яке спостерігається останнім часом. Своєрідним показником зростання напруження може слугувати статистика: якщо в 2014 р. було зафіксовано 82 напади на сербів, то в 2015 р. – вже 189, а в 2016 р. – 331 випадок. Широкий резонанс в сербських мас-медіа отримало побиття Йована Матєвича в містечку Панкрац лише за те, що він ризикнув поставити в місцевому барі цілком нейтральну пісню побутового змісту відомого сербського дуету, коли його тілом місцеві хулігани розбили вітрину [8].

Підсумовуючи, слід особливо наголосити, що сербсько-хорватський конфлікт не виглядає вичерпаним не лише через важкий тягар минулого. Так, С. Месич абсолютно правий, коли говорить: «Будь-яка війна завжди закінчується миром, але те, що залишається – це ненависть, і вона отрує життя. Досі є взаємні звинувачення – серби звинувачують хорватів, хорвати звинувачують сербів...» [9], проте у сербо-хорватському протистоянні нині мова йде, передусім, про майбутнє – про долю різних національних проєктів. Міраж «Великої Сербії» й досі спокушає значну частину сербів, які плекають реваншистські настрої, тоді як хорвати сповнені рішучості захистити завойовану незалежність [10]. Відповідно, за певних міжнародних умов, протистояння політичних амбіцій на Балканах може легко знову спалахнути з новою силою, в черговий раз підтвердивши реноме цього регіону як «порохової діжки» Європи.

Список використаних джерел та літератури

1. Корни сербо-хорватского конфликта. URL: <https://ruserbia.com/culture/history/korni-serbsko-horvatskogo-konflikta/>
2. Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М.: «Вече», 2000. 416 с.
3. Степан Радич. URL: https://www.peoples.ru/state/politics/stjepan_radic/
4. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. URL: <http://www.icty.org/x/cases/martic/ind/en/mar-2ai030909e.pdf>
5. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. URL: <http://www.icty.org/x/cases/babic/ind/en/bab-ii031117e.pdf>
6. International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991. URL: http://www.icty.org/x/cases/gotovina/tjug/en/110415_judgement_vol2.pdf
7. Млечин, Л. М. МИД. Министры иностранных дел: романтики и циники. М.: Центрполиграф, 2001. 669 с.

8. Хорватия учит Украину «прощать». URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2017/10/03/horvatiya-uchit-ukrainu-proshchat>
9. Останній керівник Югославії Стіпе Месич про війну на Балканах і в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/stipe-mesic-pro-pokarannia-za-vojenni-zlochiny/30332071.html>
10. Месич С. Как разваливалась Югославия. М.: «Альпина Паблишер», 2013. 394 с.

References

1. Korni serbo-horvatskogo konflikta [Roots of the Serbo-Croatian conflict]. [Online]. Available from: <https://ruserbia.com/culture/history/korni-serbsko-horvatskogo-konflikta/> [In Russian].
2. Zadohin, A., Nizovsky, F. (2000). *Porohovoj pogreb Evropy* [Powder Magazine of Europe]. Moskva: “Veche”. [In Russian].
3. Stepan Radich. [Online]. Available from: https://www.peoples.ru/state/politics/stjepan_radic/ [In Russian].
4. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. [Online]. Available from: <http://www.icty.org/x/cases/martic/ind/en/mar-2ai030909e.pdf> [In English].
5. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. [Online]. Available from: <http://www.icty.org/x/cases/babic/ind/en/bab-ii031117e.pdf> [In English].
6. International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991. [Online]. Available from: http://www.icty.org/x/cases/gotovina/tjug/en/110415_judgement_vol2.pdf [In English].
7. Mlechin, L. (2001). *MID. Ministru inostrannuh del: romantiki i ciniki* [Ministry of Foreign Affairs. Foreign ministers: romantics and cynics]. Moskva: Centropoligraf. [In Russian].
8. Horvatia učit Ukrainu “proshchat” [Croatia teaches Ukraine to “forgive”]. [Online]. Available from: <https://eadaaily.com/ru/news/2017/10/03/horvatiya-uchit-ukrainu-proshchat> [In Russian].
9. Ostannij kerivnik Jugoslavii Stipe Mesich pro vijnu na Balkanah i v Ukraini [The last leader of Yugoslavia, Stipe Mesic, spoke about the war in the Balkans and in Ukraine]. [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/stipe-mesic-pro-pokarannia-za-vojenni-zlochiny/30332071.html> [In Ukrainian].
10. Mesich, S. (2013). *Kak razvalivalas' Jugoslavia* [How Yugoslavia fell apart]. Moskva: “Alpina Pablisher”. [In Russian].

Розумюк В.М. Контрверсионные практики в истории сербо-хорватских отношений.

В статье исследуется сербо-хорватский конфликт в XX – начале XXI веков. Проанализирована история становления сербской и хорватской государственности; определены причины конфронтации между двумя близкими славянскими народами; изложена эволюция их взаимоотношений; выяснены детерминанты, которые обуславливают антагонистический характер и демонстративную жестокость сербо-хорватского противостояния. Указывается на формирование после «Отечественной войны» 1991-1995 гг. двух параллельных «миров», вследствие чего хорватская и сербская общины почти не пересекаются в повседневной жизни. Констатируется, что постоянные ссоры и драки на национальной почве, сожжение флагов и осквернение государственной символики как были, так и остаются повседневными явлениями от самого начала реинтеграции, а осужденные международным трибуналом военные преступники воспринимаются двумя общинами как национальные герои и защитники Родины. Акцентируется внимание на постепенном обострении межнационального противостояния в Хорватии и росте ксенофобских настроений, которое наблюдается в последнее время.

Сделаны выводы про безуспешность прошлых и современных попыток наладить сербо-хорватское сотрудничество в построении общего будущего. Подчеркивается, что сербо-хорватский конфликт не является исчерпанным не только из-за тяжёлого бремени прошлого, которое обуславливает взаимные обвинения и застарелую ненависть. Прежде всего, в этом

противостоянии речь идёт о будущем – о судьбе различных национальных проектов. Мираж «Великой Сербии» до сих пор искушает значительную часть сербов, которые вынашивают реваншистские намерения, в то время как хорваты полны решимости защитить завоеванную независимость. Соответственно, при определенных международных условиях, противостояние политических амбиций на Балканах может легко вспыхнуть с новой силой, в очередной раз подтвердив реноме этого региона как «пороховой бочки» Европы.

Ключевые слова: Хорватия, республика Сербская Страна, война, конфликт, независимость.

Rozumyuk V. Contractive Practices in History of Serbo-Croatian Relations.

The article examines Serbo-Croatian conflict in the XX - early XXI centuries. The history of the formation of the Serbian and Croatian statehood is analyzed; the reasons for the confrontation between two close Slavic peoples are determined and the evolution of their relationship is highlighted; clarified the determinants that determine the antagonistic nature and demonstrative cruelty of the Serbo-Croatian confrontation. The formation after the “Patriotic War” of 1991-1995 of two parallel “worlds” was stated, as a result of which the Croatian and Serbian communities hardly intersect in everyday life. Constant quarrels and fights on ethnic grounds, burning of flags and desecration of state symbols have been and remain daily occurrences from the very beginning of reintegration, and war criminals convicted by an international tribunal are perceived by the two communities as national heroes and defenders of the Motherland. It points to the gradual aggravation of interethnic confrontation in Croatia and the growth of xenophobic sentiments, which has been observed recently.

The conclusion about the failure of past and modern attempts to establish Serbo-Croatian cooperation in building a common future has been substantiated. It is emphasized that the Serbo-Croatian conflict does not look exhausted, not only because of the heavy burden of the past, which causes mutual accusations and long-standing hatred. Attention is drawn to the fact that this confrontation is primarily about the future - about the fate of various national projects. The mirage of “Greater Serbia” still tempts a significant part of the Serbs, who are hatching revanchist intentions, while the Croats are determined to defend their won independence. Accordingly, under certain international conditions, the confrontation of political ambitions in the Balkans can easily flare up with renewed vigor, once again confirming the reputation of this region as a “powder keg” of Europe.

Keywords: Croatia, Republic of Serbian Krajina, war, conflict, independence.

УДК 327:94(430+44)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-5>

Мітрофанова О.О.

<https://orcid.org/0000-0002-2703-4919>

ДОСВІД ТА ОСОБЛИВОСТІ УЗГОДЖЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ ТА ФРАНЦІЄЮ

«Історія Франції та Німеччини свідчить, що воля завжди може перемогти долю і що народи, які вважалися спадкоємними ворогами, можна примирити за кілька років».

Франсуа Олланд

Стаття присвячена дослідженню досвіду та особливостям узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією. Досліджуються позиції президентів Франції та канцлерів ФРН з теоретичних засад та практичних кроків втілення французько-німецького примирення. У статті досліджується проблема Ельзасу-Лотарингії, регіону з порубіжною ідентичністю, який неодноразово ставав причиною французько-німецьких суперечок та переходив зі складу однієї держави до іншої. Виокремлюється роль особистості у подоланні суперечностей між Німеччиною та Францією. Розглянуто чинник європейської інтеграції, який не тільки сприяв узгодженню суперечностей між Німеччиною та Францією, але перетворив дві держави на лідерів об'єднаної Європи.

Проаналізовано Єлисейський договір та його реалізацію. Досліджено військове співробітництво Франції та Німеччини. Розкрито проблему історичної пам'яті та прагнення узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією.

Доведено, що досвід та особливості узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією свідчать про те, що справжнє примирення двох провідних держав скерувало їхні зусилля на більш глобальну мету – утворення спільної Європи. Підсумовано, що механізми досягнення французько-німецького порозуміння є цікавими для вивчення та запозичення з урахуванням національних особливостей у примиренні інших європейських країн та регіонів з порубіжною ідентичністю. Французько-німецький досвід цілком може бути корисним для застосування у польсько-українських відносинах.

Головний висновок із аналізу досвіду та особливостей узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією полягає у тому, що їхня реалізація призвела до неочікуваних та далекосяжних наслідків, які колись здавалися лише мрією. На початку європейської інтеграції у 50-х рр. ХХ ст. важко було уявити сучасний ЄС з його спільною валютою, Шенгенською зоною, розвиненою економікою, соціальними програмами. Французько-німецьке примирення трансформувалося у плідну роботу французько-німецького тандему, від успіху якого залежить не тільки майбутнє Франції та Німеччини, але еволюція всієї об'єднаної Європи.

Ключові слова: Франція, Німеччина, ЄС, де Голль, Аденауер.

В історичній і політологічній літературі теза щодо важливості французько-німецького тандему для досягнення позитивних зрушень в інтеграції Європи вже стала класичною. Франція і Німеччина є лідерами Євросоюзу, співпадіння позицій президента Французької Республіки та канцлера Федеративної Республіки Німеччина значним чином визначають стратегію розвитку ЄС, тоді

як французько-німецькі неузгодженості гіпотетично здатні загальмувати реформи та поглиблення європейської інтеграції. Хоча на сучасному етапі французько-німецька співпраця є показовою, історична ретроспектива доводить, що їй передувала наполеглива та кропітка робота лідерів та урядів обох країн для подолання історичних протиріч заради розбудови спільного мирного майбутнього об'єднаної Європи. Колишній президент Франції Ф. Олланд, згадуючи зокрема Україну, зазначив, що дружба між Францією та Німеччиною, які мали «відвагу примиритися, є прикладом для світу та запрошенням для тих, в кого мир під загрозою, для регіонів, де порушуються права людини та принципи міжнародного права» [1].

Дослідженню досвіду та особливостям узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією присвячені праці різних науковців і політиків. Зокрема, виокремлюються праці французького історика Фредеріка Бозо, який спеціалізується саме на дослідженні Франції часів «холодної війни». Історик Валері Росу вивчає проблеми історичної пам'яті, спробу переосмислення національних наративів та намагання влади двох держав не стирати з пам'яті події минулого, а переосмислювати реакцію на образі і ненависть. Колишній депутат Національної Асамблеї Франції та Європейського парламенту Алан Теренуар комплексно дослідив запровадження спільних французько-німецьких структур, проєктів, програм обмінів. Джерелом є Єлисейський договір про німецько-французьку співпрацю (1963 р.), наявність якого, з одного боку, спонукала політиків дотримуватись його засад, незважаючи на періодичні охолодження у французько-німецьких відносинах, а, з іншого, сприяла реалізації запланованих соціальних контактів пересічних громадян та молоді, що має не менше значення для процесу примирення, ніж співпраця політиків. Серед вітчизняних дослідників С. Кондратюк дослідив різні аспекти історії та політики об'єднаної Німеччини, зокрема взаємодію з Францією.

Метою статті є дослідження процесу примирення Франції та Німеччини, з огляду на наявність Ельзасу-Лотарингії, регіону з порубіжною ідентичністю, який неодноразово ставав причиною французько-німецьких суперечок та переходив зі складу однієї держави до іншої; та вивчення процесу подолання французько-німецьких суперечностей у міцне партнерство зі створення об'єднаної Європи.

Актуальність роботи зумовлена тим, що регіони з порубіжною ідентичністю є присутніми у багатьох державах, отже є нагальним вивчення досвіду країн, яким вдалося подолати історичні суперечки. Франція та Німеччина вже накопичили певний досвід у цій сфері, який є цікавим для його гіпотетичного застосування у польсько-українських відносинах.

Спадкові вороги ?

Колишня «імперська провінція» Німецької імперії, Ельзас-Лотарингія (нім. Elsaß-Lothringen, фр. Alsace-Lorraine) є регіоном з порубіжною ідентичністю,

який неодноразово ставав причиною французько-німецьких суперечок та переходив зі складу однієї держави до іншої.

Протягом Середньовіччя провінції Ельзас і Лотарингія ставали частинами різних королівств. У 1870-1871 рр. під час повномасштабних боїв, що розгорнулися на цих територіях під час Франко-пруської війни, Ельзас і Лотарингія стали частиною Німецької імперії. За Франкфуртською мирною угодою від 10 травня 1871 р. Франція втратила весь Ельзас (за винятком Бельфору) та частину Лотарингії (разом із Мецем) або 1,597 млн. мешканців, тобто 4,3% свого населення. До того ж, у цих областях було зосереджено 20% всіх гірничо-металургійних запасів Франції. Франція мала виплатити контрибуцію у розмірі 5 млрд. франків. Оскільки на території Ельзасу розташовуються Vogezькі гори, у Німеччині під контролем був рівнинний шлях на Францію. Німеччина виділила величезні кошти для післявоєнної відбудови регіонів, відновила роботу університету, реставрувала замки, але водночас було суворо заборонено використання французької мови. У 1879 р. Німеччина закріпила за спірними землями статус імперських і об'єднала їх в єдиний регіон Ельзас-Лотарингія.

Територіальний конфлікт між двома державами став однією з ключових причин початку Першої світової війни в 1914 р., за підсумками якої Ельзас і Лотарингія стали знову французькими регіонами.

У 1940 р. під час Другої світової війни, ці регіони були окуповані німецькими військами. І тільки в результаті завершення цієї війни і підписання мирних договорів Ельзас і Лотарингія були визнані і включені до складу Франції [2].

Відомий французький історик Марк Ферро зробив спробу проаналізувати, яким чином з'явилося у французько-німецьких відносинах сприйняття одним іншого як «спадкових ворогів». На його думку, для Німеччини участь Франції у Тридцятирічній війні (1618-1648 рр.) спричинила конфлікт традиційних суперників – Австрійського та Французького домів. Анексія теренів Ельзасу стала початком зростання ворожості на національному ґрунті. Відтоді французька монархія стала «монархією-хижаком», головною жертвою якої була Німеччина.

Для Франції довгий час спадковим ворогом була Англія. Але у 1870 р. поряд з Англією з'являється пруський король, як спадковий ворог. Цей синдром розвивався у Франції після 1871 р. Після Першої світової війни 1914-1918 рр. спадковим ворогом для Франції стають вже німці замість пруссів [3, с. 608-609].

Німеччина як основний «виклик» для французької зовнішньої політики

Фактично, Німеччина з 1945 р. є основним «викликом» французької зовнішньої політики, за характеристикою генерала де Голля «центральною проблемою всесвіту». Метою французької стратегії було унеможливлення для

Німеччини провокації нової агресії та спонукання її до участі у фінансуванні країн, постраждалих від Другої світової війни, у першу чергу, Франції [4, р. 15].

В 1945-1949 рр. Німеччина була розділена на окупаційні зони США, СРСР, Великої Британії та Франції. 23 травня 1949 р. була створена ФРН, а 7 жовтня 1949 р. – Німецька Демократична Республіка. Зі створенням ФРН у Франції з'являється можливість вибору – продовжувати дотримуватися політики недовіри щодо Німеччини або спробувати опрацювати засади нових французько-німецьких відносин з далекосяжною перспективою розбудови західноєвропейської інтеграції. Другий варіант був більш прийнятний для французьких політиків. Декілька чинників сприяли цьому вибору, серед них: занепокоєність з приводу відродження націоналістичних настроїв у Німеччині; розуміння важливості французько-німецького примирення для довготермінової стратегії зовнішньої політики; наполягання США на тому, щоб ФРН отримала належне місце серед західноєвропейських країн; врешті, перспектива зробити французько-німецькі відносини базою для західноєвропейських інтеграційних проєктів [4, р. 31].

Цікаво, що ще у вересні 1946 р. видатний британський політик У. Черчилль у Цюріху прозорливо зазначив, що «першим кроком у напрямі створення європейської родини повинно стати партнерство між Францією та Німеччиною. Тільки таким шляхом Франція може досягти морального лідерства Європи. Не може бути відродження Європи без духовно великої Франції та духовно великої Німеччини» [5, с. 71].

Політичні кола Франції ініціювали започаткування процесів європейської інтеграції. 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Р. Шуман оприлюднив ідею створення спільного ринку вугільної та металургійної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн. Ця ініціатива започаткувала процес європейської інтеграції. Підтекст цієї ініціативи полягав у нейтралізації економічних факторів, які спричиняли війни між Німеччиною та Францією. Декларація Шумана містила ідеї об'єднання країн Європи на засадах федералізму заради міцного миру, створення спільної основи для економічного розвитку та зміцнення демократичних інститутів.

Роль особистості в узгодженні суперечностей між Німеччиною та Францією

Р. Шуман, один із батьків-засновників Європейського Союзу, втілював справжній дух європейського примирення. Переконаний християнський демократ з німецькою освітою та французьким серцем і віруючий римокатолик, він зростав у прикордонній області Ельзас-Лотарингії і, таким чином, з юності мав прагнення до вільної Європи без штучних кордонів, Європи, об'єднаної співпрацею та солідарністю. Життя Шумана збігалось з одним із періодів кризи в європейській історії. На нього вплинули наслідки французько-пруської війни, двох руйнівних світових війн та «холодної війни» [6].

Невідомо, яким міг би бути перебіг європейської та всесвітньої історії, якби ідеї Р. Шумана не отримали б підтримки канцлера ФРН. 15 вересня 1949 р. К. Аденауер став канцлером ФРН. Він вважав, що канцлер має бути водночас добрим німцем та європейцем. У ті часи Німеччина зазнала окупаційний режим та становлення «холодної війни». Утім, Аденауер передбачив, що зусилля з розбудови спільного європейського проекту сприятимуть і розвитку самої Німеччини.

Травень 1950 р. став особливим місяцем в історії подолання суперечностей між Німеччиною та Францією. 8 травня 1950 р., коли К. Аденауер оприлюднив меморандум вступу ФРН у Раду Європи, він отримав лист Р. Шумана з пропозицією надати згоду на втілення Європейської спільноти з вугілля та сталі. Канцлер одразу погодився, а згодом, 10 травня 1960 р. зазначив, що «план Робера Шумана належить до рідкісних ініціатив, які після Другої світової війни дали європейській історії нове обличчя, та які надають усім впевненість у кращому майбутньому» [7]. Слова канцлера стали пророчими не тільки для Франції та Німеччини, які разом стали створювати майбутню об'єднану Європу, але й для багатьох європейських країн, які з часом стали наполегливо прагнути долучитись до грона засновників Європейської спільноти з вугілля та сталі, Європейських Співтовариств та ЄС. Краще майбутнє для свого населення асоціювалося саме з участю у спільному європейському проєкті. І хоча на сучасному етапі Велика Британія обрала протилежний шлях, підтримавши Брекзїт, деякі країни, серед яких і Україна, намагаються вибороти для себе євроінтеграційну перспективу. Отже, попри перипетії розвитку об'єднаної Європи для багатьох політиків слова канцлера не втратили актуальності і чрез 60 років.

Ймовірно, варто враховувати чинник впливу особистих поглядів лідерів держав на процес подолання суперечностей та розбудову мирних відносин. Тільки прагнення до примирення з обох боків, які втілюються у практичні заходи, сприятиме опрацюванню нових неконфліктних засад взаємодії. Зусилля лише однієї держави не призведуть до позитивного зрушення.

Європейська інтеграція: від примирення до розбудови спільної Європи

На початку європейської інтеграції перемовини французьких та німецьких політиків не були легкими: німці, усвідомлюючи посилення протистояння Заходу зі Сходом та необхідність вступу ФРН у західний табір намагалися мінімізувати обмеження для західнонімецької промисловості, тоді як французи, зі свого боку, залишалися недовірливими до німецьких амбіцій.

18 квітня 1951 р. було підписано Паризький договір про заснування Європейської спільноти з вугілля та сталі між 6-ма європейськими країнами (Франція, Італія, Німеччина, Бельгія, Люксембург, Нідерланди). Цей договір разом з декларацією Р. Шумана започаткував шлях європейської інтеграції, на якому Франція та Німеччина, узгоджуючи суперечності, вчилися разом долати

перепони та знаходити компроміси заради спільної мети – розбудови об'єднаної Європи.

Гіпотетична ремілітаризація Західної Німеччини викликала занепокоєність французьких політиків, які серед іншого вважали, що це може зменшити зацікавленість Німеччини у перемовинах стосовно плану Шумана. Прем'єр-міністр Франції Р. Плевен оприлюднив 24 жовтня 1950 р. план створення єдиної європейської армії. Європейська армія мала б комплектуватися не шляхом простого злиття національних військових сил. Кожен підрозділ такої армії повинен би був складатися з солдатів різних національностей, що дозволило б уникнути формування національних німецьких дивізій. Командувати армією мав би призначуваний урядами держав-учасниць європейський міністр оборони. Армія фінансувалася б із загального бюджету. Цей проєкт створення європейської армії був реакцією європейських країн на форсування Сполученими Штатами вирішення проблеми військової участі ФРН у західному блоці [8, с. 38].

Допомога, згідно з планом Маршалла, сприяла відбудові промисловості в західних німецьких землях. До 1955 р. зовнішня політика ФРН мала обмежені функції. У 1955 р. ФРН стала членом НАТО, що відкрило шлях до формування армії, однак викликало неабияке занепокоєння Франції.

25 березня 1957 р. у Римі було підписано Договір про заснування Європейської економічної спільноти і Договір про утворення Європейської спільноти з атомної енергії. Державами-підписантами були Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, ФРН та Франція. У 1958 р. канцлер ФРН К. Аденауер непокоївся, що прихід до влади генерала Ш. де Голля, для якого незалежність Франції була пріоритетом, загальмує розбудову спільної Європи. 14 вересня 1958 р. президент Франції та канцлер Німеччини зустрілися у приватній резиденції президента Франції у Коломбе ле дьо Егліз. Їхній перекладач Г. Кистерер зазначив, що «дві людини зустрічаються і через них дві держави» [9]. У 1962 р. під час взаємних візитів відбулася у Реймському соборі меса примирення. Під час офіційного візиту у ФРН з 4 по 9 вересня 1962 р. генерал де Голль переважно на німецькій мові закликав «великий німецький народ» розбудовувати французько-німецьку дружбу та майбутнє Європи [9]. 9 вересня 1962 р. у Людвігсбургу він вітав німецьку молодь, сподіваючись, що саме молоді люди змінять відносини Франції та Німеччини. Показово, що згодом саме програми з обміну молоді стануть важливою складовою французько-німецького примирення.

У 1963 р. канцлером ФРН став Л. Ерхард. Між Францією та Німеччиною виникли певні розбіжності щодо європейської політики: міждержавний підхід протистояв наднаціональній концепції. У 1969 р. французько-німецьке партнерство пожвавилось через схильність до взаємодії президента Франції Ж. Помпіду та канцлера В. Брандта. Утім, лише з приходом наступних керманічів: президента В. Ж. д'Естена (1974-1981 рр.) та канцлера Г. Шмідта

(1974-1982 рр.) французько-німецьке партнерство призвело у 1974 р. до початку нового етапу європейської інтеграції, який згодом, за декілька десятиліть, увінчається запровадженням євро. Колишні міністри фінансів та знайомі д'Естен та Шмідт мали спільні підходи до монетарної політики та заклали базу майбутньої європейської валюти. Створена за їхньої каденції у 1978 р. Європейська валютна система (набула чинності у квітні 1979 р.) сприяла стабілізації європейських валют [9].

Якщо період де Голля-Аденауера був часом амбіційних, проте не завжди реалізованих проєктів, то період Жискара-Шмідта був часом прагматичного поглиблення відносин, хоча все ще незакінченим.

З 1983-1984 рр. розбудова Європи на базі міцних французько-німецьких відносин стала пріоритетом політики президента Франції Франсуа Міттерана (1981-1995). 1985-1986 рр. характеризуються зближенням ФРН та Франції. Заплановане ще у 1982-1983 рр. Ф. Міттераном та Г. Шмідтом, пізніше Г. Колем, це зближення конкретизувалося у 20-у річницю Єлисейського договору, коли Ф. Міттеран наголосив на важливості французько-німецької солідарності (зображення Ф. Міттерана та Г. Коля, які тримаючись за руки, вшанували загиблих у Першій світовій війні 22 вересня 1984 р. у Вердені є символічною ілюстрацією посилення французько-німецького партнерства). Врешті, на початку 1986 р. президент Франції оголосив намір консультиватися з канцлером у випадку застосування ядерної зброї при гіпотетичному конфлікті на терені Німеччини. Хоча тоді ще залишилися неузгодженості з цього питання між двома країнами, французько-німецькі відносини спонукали керівників ФРН та Франції до більш активної взаємодії та стали каталізатором європейського прогресу у політико-стратегічній сфері [4, р. 185].

За оцінкою українського дослідника С. Кондратюка французько-німецька співпраця з 1982 по 1990 рр., незважаючи на певні розбіжності з тих чи інших питань, характеризувалася активним зближенням.

Отже, спільна німецько-французька позиція щодо майбутнього Європи була тогочасним консенсусом обох держав з основних питань європейської політики і двосторонніх відносин, але їхні мотиви та цілі були різними. Колишній президент Європарламенту К. Хенш зазначив, що «Франція постійно прагнула до сильної європейської політики, проте зі слабкими європейськими інституціями, Німеччина, навпаки, виступала за сильні наднаціональні інституції, але зі слабкою європейською політикою... Європейське єднання завжди було для Франції продовженням її національної політики за допомогою європейських засобів, для західної частини Німеччини воно заміняло національну політику на європейську...» [10, с. 44-45].

У безпековій сфері ФРН та Французька Республіка рішуче виступили проте війни в Іраку у 2002 році, проте їм важко виробити спільну позицію з поглиблення безпекового виміру ЄС через різні підходи до ролі та позиції НАТО в Європі. Утім, перебіг подій свідчить про деяке французько-німецьке

зближення у безпековій сфері. Зокрема, президент Ф. Міттеран та канцлер Г. Коль свого часу запропонували включити до Маастрихтської угоди створення Спільної зовнішньої політики та оборони. Між іншим, поступово відбувається еволюція французької політики щодо НАТО з поверненням Франції за президента Н. Саркозі до військових комітетів НАТО, крім Комітету ядерного планування.

Показово, що коли французи та німці знаходять компроміс, ЄС поступово прогресує. На думку професора Сорбонни Елен Міард-Делакруа, «французько-німецький метод» порозуміння має три складові: аналіз проблемних моментів, від яких не може відмовитись ані Франція, ні Німеччина, визначення інтересів та підходів кожної з них, а потім опрацювання практичних можливостей вирішення питання, які влаштовують обидві країни [9].

Однак французи та німці нерідко ставляться до розв'язання проблем по-різному або навіть протилежним чином. Приклади: атомна енергетика, довкілля, ставлення до грошей ... Але насправді в цьому полягає ключ до їхньої ефективності. Вони змушені вести перемовини, іноді відступати від своєї логіки та приймати підходи партнера, таким чином французи та німці досягають компромісів, а згодом залучають численні європейські країни до своїх проєктів. Утім, головний успіх угод полягає у відносинах, що склалися між народами, які підтримуються громадянським суспільством, а також розвитком постійних обмінів між молоддю, науковцями, митцями, простими громадянами і, звичайно, між бізнесменами. Французько-німецька співпраця здається очевидною сьогодні. Хоча кожному поколінню належить розвивати її надалі та поглиблювати [9].

Президент Франції Е. Макрон вважає, що протягом багатьох років Німеччина очікувала, що Франція втілить реформи, врешті Франція провадить реформи за важких умов, а Європа очікувала, що французько-німецький тандем прогресуватиме та висуне нові пропозиції. Віднині, на його думку, Франція та Німеччина готові до нового етапу [11, р. 1].

На думку канцлера ФРН Ангели Меркель «французько-німецька дружба знайшла мету, це – Європа» [12]. ФРН та Французька республіка разом налічують біля третини населення ЄС, вони є найпотужнішими економіками ЄС, вони створюють половину валового внутрішнього продукту (ВВП) бруто євросони та 40% ВВП ЄС. Отже, відповідно ФРН та Французька республіка мають значну відповідальність за майбутнє ЄС [12].

Таким чином, з одного боку, узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією у перемовинах щодо засад європейської інтеграції залишається актуальною засадою розвитку ЄС, з іншого – постає необхідність гармонізації французько-німецької позиції з іншими членами ЄС та пошук компромісу, прийняттого для всіх. Зокрема, Е. Макрон продовжує просувати ідеї реформування ЄС та посилення незалежної безпекової складової в діяльності Союзу. Утім, його проєкти знаходять лише часткову підтримку й узгоджуються

з імперативом співпраці європейських збройних сил з НАТО як з основною організацією трансатлантичного безпекового співробітництва. Становлення ролі ЄС як консолідованого суб'єкта міжнародних відносин послаблюють такі чинники: неспроможність розробити ефективну політику протидії пандемії коронавірусу, міграційна криза, посилення впливу партій та рухів «євроскептиків», послаблення функцій політичного лідерства в політичних системах європейських країн, зростання соціального невдоволення, посилення ролі субрегіональних угруповань всередині ЄС, які висловлюють окреме ставлення до низки принципових проблем внутрішньої та міжнародної політики. Суттєве вдосконалення інституціонально-управлінських аспектів функціонування ЄС є проблематичним і через посилення євроскептичних настроїв в Італії, Нідерландах, Польщі, Угорщині та ін. країнах. ФРН та Французька Республіка мають знайти належну відповідь на ці «виклики» сучасного етапу розвитку ЄС.

Військове співробітництво ФРН та Французької Республіки

Одним з результатів досвіду узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією стало французько-німецьке співробітництво у військовій сфері. Паризькі угоди (англ. Paris Agreements, Paris Pacts, or Paris Accords) підписані 23 жовтня 1954 р. Бельгією, Великою Британією, Італією, Канадою, Люксембургом, Нідерландами, Федеративною Республікою Німеччина, Сполученими Штатами Америки та Французькою республікою надали ФРН повний суверенітет, припинили її окупацію та дозволили ФРН вступ в НАТО.

ФРН розпочала фінансування французьких досліджень зі створення нових видів зброї та надання науково-технічної допомоги, у відповідь отримуючи французькі технології. Франція продавала зброю ФРН. У 1960 р. 47% усього експорту французької зброї припадало на ФРН. Французька газета «Лез еко» у 1961 р. зазначала, що Західна Німеччина була найкращим покупцем французької зброї. У 1962 р. почали проводитися спільні французько-німецькі військові навчання: у травні навчання сухопутних військ, у червні військово-морських сил. Утім, спостерігалися протиріччя між ФРН та Францією щодо гіпотетичної майбутньої інтеграції збройних сил. Французький уряд був проти військової інтеграції, тоді як політики ФРН її підтримували та наголошували, що у сучасному світі не може більше бути національної армії. Незважаючи на протиріччя, ФРН надавала фінансову підтримку французькому уряду під час війни в Алжирі [13, с. 42-45].

У грудні 1983 р. вперше після Другої світової війни танки ФРН перетнули французький кордон та взяли участь разом з французькими сухопутними військами у військових маневрах на терені Ельзасу [14, с. 185].

На сучасному етапі військова співпраця між Францією та Німеччиною є важливою складовою партнерства. Французько-німецька Рада з оборони та безпеки кожні 6 місяців збирається у складі президента Французької Республіки та канцлера ФРН, міністрів оборони та закордонних справ, керівників

Генштабів обох держав для обговорення актуальних безпекових питань. Зустрічам передуює робота 4 робочих груп: групи «стратегія та роззброєння», французько-німецької групи з військового співробітництва, групи з озброєння та групи з юридичних питань.

Метою Ради є забезпечення обсягу та якості французько-німецького партнерства у військовій сфері, яке у минулому призвело до створення французько-німецької бригади, Єврокорпусу, обміну персоналом, починаючи від рівня курсантів до рівня вищих командних посадовців. Французько-німецьку бригаду було створено у 1989 р., в її складі знаходиться біля 2 800 німецьких та 2 300 французьких солдатів. Два французьких та два німецьких полки цієї бригади базуються на Південному Заході Німеччини та на Сході Франції. Створення Французько-німецької бригади сприяло початку нового етапу у військовому співробітництві двох держав. Відбувся значний прогрес у сфері взаємосумісності, зокрема, у сфері озброєння та гармонізації методів оперативної діяльності.

Функціонують навчальні заклади з опанування управлінням військового гвинтокрила «Тигр», у м. Люк у Франції відбувається навчання пілотажу та тактиці, а у м. Фасбер у Німеччині – навчання з технічних питань. Центр з підготовки військових авіадиспетчерів у Нансі – єдиний у Європі готує авіадиспетчерів рівня «combat ready» [15].

Єлисейський договір та його реалізація

Особливого значення набуло стратегічне партнерство Німеччини з Францією, започатковане Єлисейським договором про німецько-французьку співпрацю (1963 р.). Договір передбачав проведення кожні півроку регулярних двосторонніх міжурядових та міжвідомчих консультацій з усіх важливих питань зовнішньої політики, безпеки, оборони, освіти, культурних відносин з метою взаємного узгодження державної політики у цих сферах. Договір підписано у 1963 році французьким президентом Шарлем де Голлем та канцлером Західної Німеччини К. Аденауером.

Декларація, додана до договору, закликала молодь відігравати визначальну роль у зміцненні французько-німецької дружби. Мета полягала у тому, щоб молоді покоління, не обтяжені досвідом трьох війн, започаткували б нові відносини між Німеччиною та Францією [9].

Потрібно було розробити можливості для зустрічей молоді, знайомств, спільної діяльності. Отже, було створено Французько-німецький офіс з питань молоді. Ця структура поступово опрацювала стратегію та практичні можливості для зустрічей дітей, підлітків, учнів, студентів та молодих фахівців обох країн [9]. Показово, що біля 8,5 млн. молодих німців та французів взяли участь у цих програмах з молодіжного обміну [16].

Для французького дипломата у ранзі посла Анрі Фроман-Меріса, Єлисейський договір є не лише символом французько-німецького примирення, але й Хартією співробітництва за усіма азимутами. Співпраця змінювала

відносини між народами: у Франції вже зник традиційний образливий вираз щодо німців *le «Sale Boche»*. Французи та німці стали не братніми, але дружніми народами. Їхати вчитися, працювати для французів у Німеччину, а для німців у Францію вже не значить повністю залишити Батьківщину, тому що вони вже мають спільну Батьківщину – Європейський союз, і вони пишаються бути його осердям. На думку Фроман-Меріса, на сучасному етапі французько-німецьке примирення є вже минулим, зараз зусилля двох народів сконцентровані на співпраці [17].

Зустрічі, започатковані Єлисейським договором, інтенсифікуються. Канцлер ФРН та президент Французької республіки постійно консультуються, збільшуючи кількість індивідуальних зустрічей. З 2004 р. Французько-німецька Рада міністрів проводиться двічі на рік. З 2010 р. міністри можуть брати участь, за запрошенням, у Раді міністрів країни-партнера. Нарешті, на кожному рівні відповідальності французи та німці розмовляють між собою так само достатньо безпосередньо, як і в межах власної адміністрації. За активізацію цих консультацій відповідають два генеральні секретарі французько-німецького співробітництва, один – з французького, а інший – з німецького боку. Французько-німецькі групи дружби існують у Національних зборах, Сенаті, Бундестазі та Бундесраті. Вони ведуть активну парламентську співпрацю: щорічний колоквиум, спільне засідання комітетів закордонних справ, діалог між політичними партіями, обмін помічниками парламенту. Проводять діяльність Французько-німецька рада з оборони та безпеки, Французько-німецька економічна та фінансова рада, Французько-німецька екологічна рада, Вища французько-німецька культурна рада.

У день 56 річниці підписання історичного Єлисейського договору 22 січня 2019 р. лідери Німеччини та Франції підписали новий договір про дружбу у місті Аахен. Метою нового договору є поглиблення німецько-французького співробітництва, новий рівень відносин та поліпшення життя пересічних французів та німців. У новому документі обсягом у 16 сторінок канцлер ФРН Ангела Меркель та президент Французької Республіки Емманюель Макрон визначили основні сфери, зокрема, йшлося про розширення програм обміну, посилену співпрацю з політичних та безпекових питань, і тему Європи. Передбачено посилення економічної інтеграції, координацію політики в питаннях довкілля та охорони клімату [16].

Примирення через соціальні контакти

Одним із методів досягнення французько-німецького примирення стала розбудова соціальних контактів між громадянами двох держав, а саме: між локальними громадами, асоціаціями, школами.

У 1950 р. міста Монбельяр та Людвігсбург започаткували співпрацю через побратимство міст. Наразі налічується біля 2 200 побратимств міст та місцевих громад. Практично щодня у Німеччині або Франції відбувається зустріч представників міст-побратимів або асоціацій [15].

Французько-німецьке партнерство відбувається і на рівні співпраці підприємств, профспілок працівників, сільськогосподарських організацій, торгово-промислових палат. Функціонує французько-німецький канал «Культура» (Arte). У 2006 р. було надруковано французько-німецький підручник з історії для учнів старшої школи, який становить символ французько-німецького примирення [18, р. 13].

Еволюція Французько-німецького офісу відбувається завдяки проекту створення статусу французько-німецького стажера, навчальним курсам Французької торгово-промислової палати, активізації обмінів представників різних професій [18, р. 13].

На даному етапі програми Французько-німецького офісу є доступними для молоді інших держав ЄС [18, р. 13], що є одним з прикладів того, що французько-німецьке примирення, виконавши свою мету, перейшло на якісно новий рівень. Спільні освітні програми та стажування сприяють формуванню нового світогляду у молоді, поряд із традиційними національними поглядами закладаються та розвиваються концепції сприйняття Європи як певного конфедеративного утворення. Ймовірно, ще важко дати оцінку цьому явищу, можна лише констатувати, що формується певна «європейська ідентичність», поряд із містом та країною походження для молодих французів та німців та інших європейців має значення їхня належність до ЄС, попри усі перипетії, через які проходить об'єднана Європа.

Проблема історичної пам'яті та прагнення узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією

З кінця Другої світової війни всі німецькі лідери наполягали на зобов'язанні вивчати та пригадувати найтемніші епізоди свого минулого, тоді як французькі керманічі переважно відмовлялися від цього. Утім, у 1962 р. Ш. де Голль охарактеризував Німеччину як «великий народ», нагадав французам, що вони теж «за певних обставин» завдали шкоди німецькому населенню [19].

Досвід узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією містить особливий історичний компонент, а саме: «роботу з пам'яттю». Метою є переосмислення національних наративів. Для влади двох держав йшлося не про стирання подій минулого, а про реакцію на образу і ненависть, пов'язані з ними. Однак необхідно аналізувати, чи робота з історичною пам'яттю, до якої закликають політичні лідери, є реальною.

Історик В. Росу вважає, що офіційна пам'ять – це, за визначенням, запозичена пам'ять, зовнішня пам'ять. Офіційна пам'ять, безумовно, здатна впливати на живу пам'ять. Деякі символи зі шкільних підручників або з громадських заходів, присвячених пам'ятним подіям, перетворилися на елементи, які поступово включаються в усі спогади населення. Але поширення історичної інтерпретації не можна сприймати як просте нав'язування. Громадяни, які слухають політичний дискурс про минуле, не сприймають усе автоматично. Доказом є розбіжності, які можна спостерігати, між тим, що

офіційна пам'ять може сказати про подію, та її сприйняттям у суспільствах і уявленнями. В. Росу зазначає, що аналіз французько-німецької проблеми показує, що ці розбіжності виникають, як тільки офіційне читання виявляється занадто пом'якшеним, однорідним та занадто жорстким [19].

Прикладом пом'якшеного підходу є створення розповіді про минуле, яка поступово прагне уникнути розвитку агресивних, напружених та взаємовиключних національних наративів. Колишній прем'єр-міністр Франції Ліонель Жоспен добре підсумовує цю логіку, пояснюючи, що ця форма пам'яті – це не «спосіб пробудження старих страждань, а спосіб укладення миру з минулим, не забуваючи про давні проблеми» [19]. Один з найбільш яскравих прикладів у цьому відношенні стосується трансформації пам'яті Вердена. Кількість жертв і нещадний характер боїв залишили глибокий слід по обидва береги Рейну. Вже у 1916 р. у Франції та Німеччині склалося націоналістичне уявлення стосовно бойових дій. Кілька десятиліть потому у контексті французько-німецького зближення відкривається шлях до нового трактування минулого: пам'ять про Верден стає свідченням усіх учасників бойових дій, французів та німців. Йдеться вже не про засудження та заклики до помсти, а про єдине примирене оповідання. Солдати обох таборів включені в одну данину пам'яті.

Другим типом труднощів, з якими стикаються політичні лідери, є проблемна інтеграція спогадів у теперішній час або однорідний підхід. Метою офіційних французько-німецьких виступів не є нав'язування лише одного прочитання історії. Йдеться про опрацювання умов співіснування різних досвідів. Ця мета ставить питання про спробу узгодженості різних, навіть суперечливих спогадів. Насправді, як нагадував колишній канцлер ФРН Г. Шредер, «пам'ять Франції про 6 червня 1944 р. відрізняється від пам'яті Німеччини. [...] Для Франції цей історичний день ознаменувався кінцем окупації, яку вона так довго чекала. Для багатьох німців 6 червня символізувало остаточний військовий провал» [19]. Інший приклад – суперечливі підходи до оцінки діяльності Наполеона. Те, як Ж. Помпідю посилався на Наполеона, вказуючи на його помилки перед німцями та його велич перед французами, свідчить про це. Останній приклад – Мюнхенські угоди. Як можна заперечувати, що така подія породжує особливі конотації у Німеччині та Франції? У Німеччині основним історичним посиланням залишається 1939-1945 рр. Історичним посиланням, яке позначило французів більше, залишається 1938 рік, який пов'язує катастрофу з будь-яким пацифізмом [19].

Третім типом складнощів є поступове ставлення під сумнів національних наративів, які колись були домінуючими в кожній державі або занадто жорсткими. Збільшення посилань на «обов'язок», а потім на «роботу з пам'яттю» є частиною соціологічного контексту, що відзначається важливістю спогадів про трагедії ХХ ст., сумнівом у законності державної влади, зростанні уваги до прав людини і жертв загалом. У сучасному суспільстві є тенденція

вимагати повної прозорості, що передбачає «виведення на світло всього, що знаходиться в тіні», а також «перехід від догми до досвіду», наратив, що залишає місце для особистого досвіду.

Між іншим, деякі офіційні декларації зараз стають частиною терапевтичного ракурсу і більше не є лише освітніми. Пам'ятаючи про наслідки війни, (в даному випадку це алжирська війна), державний секретар, відповідальний за справи ветеранів Ж. Флох, вважає, що «мова не йде про те, щоб утворити глухий кут у стражданнях і наслідках, залишених війною, а навпаки, сублімувати їх у республіканському ритуалі офіційного вшанування пам'яті», «вийти з-під обмеженості індивідуальних травм», щоб «забезпечити визнання цілою нацією у своїй колективній пам'яті війни». Ці заяви демонструють бажання взяти на себе відповідальність за минуле. Втім, чи можна вирішити сьогодні остаточно всі протиріччя вчорашнього дня? Чи очевидний освітній, навіть терапевтичний, характер офіційного вшанування пам'яті? Ці запитання стосуються переконання, що політичний дискурс допомагає формувати індивідуальні уявлення про минуле. Однак, треба брати до уваги супротив, який може бути реакцією на офіційну інтерпретацію минулого [19].

У процесі роботи над історичною пам'яттю перетинаються зусилля професійних істориків та політичних лідерів. З одного боку, постає необхідність спільних досліджень науковців держав, які мають конфліктне минуле, та намагання розробити історичний нарис, який би враховував підходи всіх, але водночас не замовчував би темні сторінки минулого. З іншого, перед політичними лідерами постає «виклик», визнаючи конфлікти минулого, спробувати втілити політичні проекти, прийнятні для всіх сторін, які б унеможливили такі конфлікти у майбутньому. Ймовірно, дилема буде вирішуватися по-різному у різних державах. Утім, досвід подолання неузгодженостей між Німеччиною та Францією показує, що методом може бути спроба політиків скерувати зусилля на розбудову спільного майбутнього, у даному випадку ЄС, при цьому надаючи можливість історикам працювати спільно над проектами (Німецькі історичні Інститути). Спільні проекти, які налаштовують істориків до спільної роботи і різноманітні програми обмінів та грантів, які спонукають їх до досліджень та стажувань у країні-партнері та набутті досвіду роботи у міжнародних групах, є цінними для оволодіння навичками досліджень з урахуванням позицій закордонних колег.

Підсумовуючи, необхідно підкреслити декілька чинників, які сприяли успіху в узгодженні суперечностей між Німеччиною та Францією.

По-перше, примирення відбувалося між рівними за потенціалом державами. Ядерна потуга Франції врівноважувала потужну німецьку марку. Відносини формувалися як симетричні. Обидві держави сприймалися як європейські лідери, хоча й мали відмінності у підходах до розбудови спільної Європи. По-друге, було закладено юридичну базу примирення – Єлисейський договір: ФРН та Французька Республіка десятиріччями дотримувалися його засад та

нещодавно поглибили його у новому договорі про дружбу від 2019 р. По-третє, зустрічі та консультації лідерів та політиків, започатковані Єлисейським договором, постійно інтенсифікуються. По-четверте, за задумом генерала де Голля саме молодь мала бути пріоритетною у процесі примирення Франції та Німеччини. Дві країни зуміли розробити та втілити в життя проекти з розвитку соціальних контактів громадян. Державна політика сприяла обмінам молоддю та побратимству між містами. Ймовірно, дана складова французько-німецького примирення має бути врахована при опрацюванні проектів з примиренні в інших країнах. Подолання історичних суперечностей тільки на політичному рівні без розвитку активних соціальних контактів може не надати бажаного результату. По-п'яте, сам процес подолання суперечностей між ФРН та Французькою Республікою поступово виробив певну традицію перемовин та пошуку компромісу між двома потужними європейськими країнами, які часом мають різні підходи до вирішення «викликів». Дипломати двох держав підкреслюють, що пошук та опрацювання спільних підходів французів і німців є пріоритетним.

На поточному етапі французько-німецьке примирення відходить в історію, об'єднані зусилля цих держав вже визначають політичний клімат Європи. На думку посла ФРН у Росії Гези Андреаса фон Гайра, після катастрофи, якою була Друга світова війна, Франції та Німеччині нарешті вдалося досягти примирення. Від закінчення війни ці держави перейшли до примирення, від примирення – до дружби; і нині перед французько-німецьким союзом стоять нові завдання, серед них – спільне просування європейської інтеграції. Це вже більше, ніж примирення: без німецько-французького тандему навряд чи можна говорити про інтеграцію [20, с. 6].

Нагальним постає питання майстерності французько-німецького тандему узгоджувати спільну європейську політику з іншими партнерами ЄС, які не володіють ані ядерною потугою Франції, ані економічною міццю ФРН.

Сам по собі досвід та особливості узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією показує, що його реалізація призводить до неочікуваних та далекосяжних наслідків, які колись здавалися лише мрією. Ймовірно, після Другої світової війни та на початку європейської інтеграції у 50-х рр. ХХ ст. важко було уявити сучасний ЄС з його спільною валютою, Шенгенською зоною, розвиненою економікою, соціальними програмами. Так само зараз важко спрогнозувати майбутнє ЄС. Утім, безумовно, що механізми узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією є цікавими для вивчення та запозичення з урахуванням національних особливостей у примиренні інших європейських країн та регіонів з порубіжною ідентичністю.

Таким чином, досвід та особливості узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією свідчать про те, що справжнє примирення двох провідних держав скерувало їхні зусилля на більш глобальну мету – утворення спільної Європи. Безумовно, на поточному етапі ЄС має різноманітні, часом

неочікувані та непередбачувані виклики. Утім, незаперечним є той факт, що вступ до Європейського Союзу був пріоритетним для держав Центральної Європи після розвалу СРСР та став стратегічною метою для країн Східної Європи. Французько-німецький досвід цілком може бути корисним для застосування у польсько-українських відносинах. У далекосяжній перспективі, за умов успіху польсько-українського партнерства та перетворення України на стабільну державу, польсько-український тандем міг би стати важливим чинником у розбудові спільної Європи.

Список використаних джерел та літератури

1. La réconciliation franco-allemande, un exemple pour le Proche-Orient? URL: https://www.liberation.fr/societe/2014/08/03/14-18-les-ceremonies-du-centenaire-de-la-guerre-commencent_1074851/
2. Этапы борьбы Германии и Франции за Эльзас и Лотарингию. URL: <https://rustrasbourg.ru/etapy-borby-germanii-i-frantsii-za-elzas-i-lotaringiyu/>
3. Ферро М. История Франции / Пер. с фр.; предисл. Ю.И. Рубинского. Москва: Весь мир, 2015. 832 с.
4. Bozo F. La politique étrangère de la France depuis 1945. Paris: Flammarion. 2012. 310 p.
5. Васильев Л.С. Всеобщая история. Современность и глобальные проблемы человечества: учебное пособие. Москва: КДУ. 2015. Том 6. 714 с.
6. Domingo R. Robert Schuman: Architect of the European Union. *SSRN Electronic Journal*. 2017. January. P. 1-18. URL: https://www.researchgate.net/publication/318008995_Robert_Schuman_Architect_of_the_European_Union
7. Кнеппер Г. Konrad Adenauer : l'architecte de la réconciliation franco-allemande. *Jeunes Cathos*. 12.05.2014. URL: <https://blog.jeunes-cathos.fr/2014/05/12/konrad-adenauer-larchitecte-de-la-reconciliation-franco-allemande/>
8. Лекаренко О. Г. Первые проекты военно-политической интеграции стран Западной Европы. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Випуск 101 (Частина I). С. 37-46.
9. L'Allemagne et la France. Un demi siècle d'amitié et de coopération. URL: <https://allemagneenfrance.diplo.de/blob/1409712/e78c85a059eaa6404d3d99dd6367e4f9/50ans-elysee-datei-data.pdf>
10. Кондратюк С. Європейська політика об'єднаної Німеччини. Київ: Профі. 2008. 264 с.
11. Stark H., Vaillant J. Éditorial. Des difficultés franco-allemandes. *Allemagne d'aujourd'hui*. 2018. 4 (N°226). P. 3-7.
12. Les relations franco-allemandes. Une amitié féconde au service de l'Europe. URL: <https://allemagneenfrance.diplo.de/blob/1746324/a5aad8d496e2cbad995b40bb44fc2297/rel-franco-all-publikation-data.pdf>
13. Колосков И. Внешняя политика Пятой Республики. Эволюция основных направлений и тенденций, 1958-1972. Москва: Наука. 1976. 303 с.
14. Германия. Вызовы XXI века / Под ред. В.Б. Белова Москва: Весь мир. 2009. 788 с.
15. Rosenberg M. Le processus de réconciliation franco-allemand. *Irenees.net*. 25-28.11.2009. URL: http://www.irenees.net/bdf_fiche-conference-21_en.html
16. Новий німецько-французький договір про дружбу як основа для відродження ЄС // DW. URL: <https://www.dw.com/uk/новий-німецько-французький-договір-про-дружбу-як-основа-для-відродження-ес/a-47185551>

17. Froment-Meurice H. Le chemin de la réconciliation franco-allemande. *Ouest-France*. URL : <https://www.ouest-france.fr/culture/histoire/le-chemin-de-la-reconciliation-franco-allemande-4977760>
18. Terrenoire Alain. La coopération franco-allemande au coeur du projet européen. *Journal officiel de la République Française Mandature 2010-2015 – Séance du 9 janvier 2013*. Paris. 2013. 66 p.
19. Rosoux V. La réconciliation franco-allemande: crédibilité et exemplarité d'un "couple à toute épreuve"? *Cahiers d'histoire*. 2007. № 100. URL: <https://doi.org/10.4000/chrhc.623>
20. Дудина Г. «Мы воевали веками». Послы Франции и ФРГ в России объяснили, как мириться с соседями. *Газета «Коммерсантъ»*. 2021. № 93. С. 6.

References

1. Libération. (2014). *La réconciliation franco-allemande, un exemple pour le Proche-Orient?* [Online] 3 August. Available from: https://www.liberation.fr/societe/2014/08/03/14-18-les-ceremonies-du-centenaire-de-la-guerre-commencent_1074851/ [In French].
2. Rustrasbourg. (2016). *Etapy bor'by Germanii i Frantsii za El'zas i Lotaringiyu* [Stages of the struggle of Germany and France for Alsace and Lorraine]. [Online] 30 June. Available from: <https://rustrasbourg.ru/etapy-borby-germanii-i-frantsii-za-elzas-i-lotaringiyu/> [In Russian].
3. Ferro, M. (2015). *Istoriya Frantsii* [History of France]. Moskva: Ves' Mir. [In Russian].
4. Bozo, F. (2012). *La politique étrangère de la France depuis 1945*. Paris: Flammarion. [In French].
5. Vasil'yev, L.S. (2015). *Vseobshchaya istoriya. Sovremennost' i global'nyye problemy chelovechestva : uchebnoye posobiye* [General history. Modernity and global problems of mankind: textbook]. Tom 6. Moskva: KDU. [In Russian].
6. Domingo, R. (2017). Robert Schuman: Architect of the European Union. *SSRN Electronic Journal*. [Online] January. p. 1. Available from: https://www.researchgate.net/publication/318008995_Robert_Schuman_Architect_of_the_European_Union [In English].
7. Knepper, G. (2014). Konrad Adenauer : l'architecte de la réconciliation franco-allemande. *Jeunes Cathos*. [Online] 12 th May. Available from: <https://blog.jeunes-cathos.fr/2014/05/12/konrad-adenauer-larchitecte-de-la-reconciliation-franco-allemande/> [In French].
8. Lekarenko, O.G. (2011). Pervyye proyekty voyenno-politicheskoy integratsii stran Zapadnoy Yevropy [The first projects of military-political integration of Western Europe]. *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Current issues of international relations], Vol. 101, Part I, p. 37-46. [In Russian].
9. Cidal. (2013). *L'Allemagne et la France. Un demi siècle d'a et de coop tion*. [Online] Available from: <https://allemagneenfrance.diplo.de/blob/1409712/e78c85a059eaa6404d3d99dd6367e4f9/50ans-elysee-datei-data.pdf> [In French].
10. Kondratyuk, S. (2008). *Yevropeys'ka polityky ob'yednanoyi Nimechchyny* [European policy of a united Germany]. Kyiv: Profi. [In Ukrainian].
11. Stark, H., Vaillant, J. (2018). Éditorial. Des difficultés franco-allemandes. *Allemagne d'aujourd'hui*, 4, 226, pp. 3-7. [In French].
12. Cidal. *Les relations franco-allemandes. Une a nde au service de l'Europe*. [Online] Available from: <https://allemagneenfrance.diplo.de/blob/1746324/a5aad8d496e2cbad995b40bb44fc2297/rel-franco-all-publikation-data.pdf> [In French].
13. Koloskov, I. (1976). *Vneshnyaya politika Pyatoy Respubliki. Evolyutsiya osnovnykh napravleniy i tendentsiy, 1958-1972* [Foreign policy of the Fifth Republic. Evolution of main directions and trends, 1958-1972]. Moskva: Nauka. [In Russian].
14. Belov, V. B. (eds). (2009). *Germaniya. Vyzovy XXI veka* [21st century challenges]. Moskva: Ves' Mir. [In Russian].
15. Rosenberg, M. (2009). Le processus de réconciliation franco-allemand. *Irenees.net* [Online] 25-28 November. Available from: http://www.irenees.net/bdf_fiche-conference-21_en.html [In French].

16. DW. (2019) *Novyy nimets'ko-frantsuz'kyu dohovir pro druzhbu yak osnova dlya vidrozhennya YES* [A new German-French friendship treaty as a basis for the revival of the EU]. [Online] 22 November. Available from: <https://www.dw.com/uk/новий-німецько-французький-договір-про-дружбу-як-основа-для-відродження-сс/a-47185551> [In Ukrainian].
17. Froment-Meurice, H. (2017). Le chemin de la réconciliation franco-allemande. *Ouest-France*. [Online]. 8 May. Available from: <https://www.ouest-france.fr/culture/histoire/le-chemin-de-la-reconciliation-franco-allemande-4977760> [In French].
18. Terrenoire, A. (2013). *La coopération franco-allemande au coeur du projet européen*. *Journal officiel de la République Française*. Mandature 2010-2015 – Séance du 9 janvier 2013. Paris: Les éditions des JOURNAUX OFFICIELS. [In French].
19. Rosoux, V. (2007). La réconciliation franco-allemande : crédibilité et exemplarité d'un "couple à toute épreuve"? [Online]. *Cahiers d'histoire*. No 100. Available from: <https://doi.org/10.4000/chrhc.623> [In French].
20. Dudina, G. (2021). "Мы voyevali vekami". Posly Frantsii i FRG v Rossii ob"yasnili, kak mirit'sya s sosedyami ["We have fought for centuries". The ambassadors of France and Germany in Russia explained how to put up with neighbors. *Gazeta "Kommersant"* [Kommersant newspaper], 93, P. 6. [In Russian].

Митрофанова О.А. Опыт и особенности согласования противоречий между Германией и Францией.

Статья посвящена исследованию опыта и особенностей согласования противоречий между Германией и Францией. Изучаются позиции президентов Франции и канцлеров ФРГ относительно теоретических основ и практических шагов воплощения франко-немецкого примирения. В статье исследуется проблема Эльзаса-Лотарингии, региона с пограничной идентичностью, который неоднократно становился причиной франко-германских споров и переходил из состава одного государства к другому. Выделяется роль личности в преодолении противоречий между Германией и Францией. Рассмотрен фактор европейской интеграции, который не только способствовал согласованию противоречий между Германией и Францией, но и превратил два государства в лидеров объединенной Европы.

Проанализирован Елисейский договор и его реализация. Исследовано военное сотрудничество Франции и Германии. Раскрыта проблема исторической памяти и стремление согласования противоречий между Германией и Францией.

Доказано, что опыт и особенности согласования противоречий между Германией и Францией свидетельствуют о том, что настоящее примирение двух ведущих государств направило их усилия на более глобальную цель – создание общей Европы. Подытожено, что механизмы достижения франко-германского примирения интересны для изучения и заимствования с учетом национальных особенностей в примирении других европейских стран и регионов с пограничной идентичностью. Французско-немецкий опыт вполне может быть полезным для применения в польско-украинских отношениях.

Главный вывод из анализа опыта и особенностей согласования противоречий между Германией и Францией заключается в том, что их реализация привела к неожиданным и далекоидущим последствиям, которые когда-то казались лишь мечтой. В начале европейской интеграции в 50-х гг. XX века трудно было представить современный ЕС с его общей валютой, Шенгенской зоной, развитой экономикой, социальными программами. Франко-немецкое примирение трансформировалось в плодотворную работу франко-германского тандема, от успеха которого зависит не только будущее Франции и Германии, но эволюция всей объединенной Европы.

Ключевые слова: Франция, Германия, ЕС, де Голль, Аденауэр.

Mitrofanova O. Experience and Peculiarities of Reconciliation of Contradictions between Germany and France.

The article is devoted to the study of the experience and peculiarities of reconciliation of contradictions between Germany and France. The positions of the Presidents of France and Chancellors of the Federal Republic of Germany regarding the theoretical foundations and practical steps of the implementation of French-German reconciliation are studied. This paper deals with the problem of Alsace-Lorraine, a region with a border identity, which repeatedly became the cause of Franco-German disputes and passed from one state to another. The role of the individual in overcoming the contradictions between Germany and France is highlighted. The factor of European integration is considered, which not only contributed to the reconciliation of contradictions between Germany and France, but also turned the two states into leaders of a united Europe.

The Elysee Treaty and its implementation were analyzed. The military cooperation between France and Germany is investigated. The problem of historical memory and the desire to reconcile the contradictions between Germany and France are revealed.

It is proved that the experience and peculiarities of reconciliation of contradictions between Germany and France testify to the fact that the real reconciliation of the two leading states directed their efforts towards a more global goal – the creation of a common Europe. It was concluded that the mechanisms for achieving Franco-German reconciliation are interesting for studying and borrowing, taking into account national characteristics in the reconciliation of other European countries, and regions with borderline identities. The French-German experience may be useful for application in Polish-Ukrainian relations.

The main conclusion from the analysis of the experience and the peculiarities of reconciling the contradictions between Germany and France is that their implementation led to unexpected and far-reaching consequences that once seemed just a dream. At the beginning of European integration in the 50s of the twentieth century, it was difficult to imagine the contemporary EU with its common currency, the Schengen area, developed economy, social programs. Franco-German reconciliation was transformed into the fruitful work of the Franco-German tandem, on the success of which depends not only the future of France and Germany, but the evolution of the entire united Europe.

Keywords: France, Germany, EU, de Gaulle, Adenauer.

УДК 94(477+474.5)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-6>

Візняк Я.Я.

<https://orcid.org/0000-0002-9270-507X>

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ СПІВПРАЦІ

Метою дослідження є аналіз процесу становлення і розвитку українсько-литовських міждержавних відносин у політичній сфері продовж 1990-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. як найбільш результативної та масової форми спілкування між двома країнами. Методологія дослідження ґрунтується на основоположних принципах наукового пізнання: історизму, системності та об'єктивності. Водночас, методологічна структура статті передбачає аналіз зовнішньої політики Литовської Республіки на трьох рівнях: теоретико-концептуальному (аналіз ідейно-теоретичного фундаменту зовнішньої політики в контексті нової геополітичної ситуації в Європі та нових реалій й викликів сучасної системи міжнародних відносин); доктринальному (аналіз зовнішньополітичних концепцій і нормативно-правового забезпечення зовнішньої політики); практико-політичному (аналіз реалізації пріоритетних напрямів зовнішньої політики і політико-стратегічного курсу обох держав. Наукова новизна полягає у здійсненні системного аналізу розвитку українсько-литовських відносин кінця ХХ – початку ХХІ ст., показано їх розвиток у загальноєвропейському контексті із врахуванням геополітичних пріоритетів України та Литви. Висновки. З'ясовано, що серед основних сфер співробітництва в яких Україна та Литовська Республіка здійснюють активну співпрацю та обопільно зацікавлені є політична сфера, що в свою чергу виступила імперативом налагодження відносин у галузі економіки, культури, безпеки та оборони. У цьому контексті якраз і варто брати до уваги досвід Литовської Республіки, у якій консенсус політичних сил стосовно питань зовнішньополітичної орієнтації країни був досягнутий майже одразу після проголошення незалежності.

Ключові слова: Україна, Литовська Республіка, зовнішня політика, Посольство, міжнародні відносини, Європейський Союз.

Вивчення українсько-литовських відносин є актуальним, оскільки обидві держави здобули незалежність на початку 90-х рр. ХХ ст. і аналіз такої співпраці дає можливість вивчити усі процеси становлення міждержавних взаємин, починаючи зі встановлення дипломатичних відносин, розвитку співпраці у політичній, економічній, культурній і гуманітарній сферах та, закінчуючи співробітництвом у системі загальноєвропейських відносин та в міжнародних організаціях. Завдяки спільним зовнішньополітичним діям України та Литовської Республіки сформувалися досить розвинені двосторонні міждержавні відносини на різних рівнях.

Стан наукової розробки теми можна диференціювати наступним чином: видання загального характеру про зовнішню політику України та Литви, в більшості яких українсько-литовські відносини розглядалися на фоні загальних змін, що мали місце у регіоні Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ); спеціальні дослідження з окремих аспектів українсько-литовських відносин. До

останніх можна віднести праці таких дослідників як С. Ганус і В. Шелемончак [1], М. Замікула [2], Р. Марценюк [3], Н. Кононенко та Р. Балабан [4], І. Турияниця [5-6] та ін. Відтак можна стверджувати, що існуючий інтерес до даної проблеми зосереджувався, переважно, на фрагментарному вивченні окремих аспектів українсько-литовських взаємин, а також геополітичному вимірі зовнішньої політики України та Литовської Республіки.

Зовнішньополітичну стратегію будь-якої держави в її теоретичному і практичному вимірі неможливо сконструювати без належного врахування актуальності цих питань в умовах постійної трансформації системи міжнародних відносин. Визначальними мотивами прийняття відповідальних зовнішньополітичних рішень стають всебічний аналіз внутрішньополітичної ситуації у державі в середньо – і довготерміновій перспективі, захист національних інтересів, оптимізація параметрів геополітичного розташування, рівень гарантування безпеки, єдність і цілісність країни, здатність відстояти права своїх громадян за кордоном [7, с. 19].

У березні 1990 р. Литовська Республіка першою серед країн Балтії проголосила незалежність [8, с. 140]. Конституцію Литви було ухвалено на референдумі 25 жовтня 1992 р. Відповідно з нею, державна влада в країні здійснюється Сеймом, президентом, урядом та судом. Президент є керівником держави, представляє її в міжнародних відносинах і виконує все, що ставиться йому в обов'язок конституцією і законами. 25 жовтня 1992 р. на виборах до Сейму перемогла Демократична партія праці Литви, а 14 лютого 1993 р. президентом країни став лідер цієї партії А. Бразаускас [9, с. 14].

В «Основних напрямках зовнішньої політики України» [10, с. 379] від 2 липня 1993 р. серед чотирьох окреслених векторів зовнішньої політики на першому місці було поставлено розбудову міждержавних відносин. Всі держави, відповідно до пріоритетності, поділялись на 4 групи. Звичайно, що першочерговим завданням в цій сфері позначалась співпраця з усіма прикордонними державами. Окрім того, важливе значення надавалось участі у європейському регіональному співробітництві.

Відкрито у документі не йдеться про європейську орієнтацію, оскільки це могло негативно вплинути на відносини з Росією, співпраця з якою визначаються Україною як стратегічний напрямок у системі міждержавних відносин. Саме тому, задекларована політика, що здійснюється на балансі сил між Заходом і Сходом на початковому етапі розбудови державності як для України, так і для Литовської Республіки була логічною. Однак, після розв'язання найнагальніших питань, пов'язаних із ядерною безпекою, лише в середині 1990-х рр. Україною, як і прибалтійським регіоном загалом зацікавились провідні актори світової політики. Отже, тільки з початку 1994 р. не лише Литва, а й більшість країн Заходу та США почали надавати взаєминам із Україною самостійного значення, зокрема у питаннях статусу Криму та Чорноморського флоту. Рада Безпеки ООН та США на офіційному рівні

критикували позицію Російської Федерації у кримському питанні, кваліфікуючи її як порушення міжнародних норм і угод [11, с. 24].

Якщо говорити про Литву та інші держави Балтії, доречно наголосити, що існування їх у складі СРСР розцінюється ними на даний час як період радянської окупації. Вираження такої позиції подекуди можна було зустріти в суспільних колах і ЗМІ європейських країн. Але якщо залишити осторонь дискусії щодо кваліфікацій радянського періоду в історії країн Балтії, то жоден з політиків і політологів ніколи не заперечував європейський статус країн Центрально-Східної Європа (ЦСЄ) та Литви зокрема. Йшлося лише про термін «повернення» до Європи [12, с. 75].

З початком незалежності Литовської Республіки досить популярною в політичних колах держави була ідея нейтралітету. В Литві вона підтримувалася коаліцією «За справедливу Литву», що складалася з декількох непарламентських партій. На початку 1993 р. президент Литви А. Бразаускас, розглядаючи Литву як посередника між інтересами Сходу та Заходу, задекларував принцип нейтралітету як основний у зовнішній політиці. Разом з ідеєю нейтралітету кожної балтійської країни обговорювалася концепція демілітаризованої нейтральної Балтоскандинавії. Цьому є цілком логічне пояснення. Основною проблемою в перші роки незалежності країн Балтії була присутність російських військ та військових баз на їхніх територіях, що залишилися ще з часів СРСР, а потім перейшли, відповідно, до російської юрисдикції. Тому на той час не могло йтися про інтеграцію до західних структур через ймовірність ускладнення відносин із Росією та затримки виведення російських військ з їхніх територій [13, с. 52].

Литовська Республіка стала першою державою, що підписала формальну угоду про виведення російських військ зі своєї території у вересні 1992 р. Не дивлячись на певні труднощі, пов'язані з рішенням литовського Сейму, яким уряд Литви був зобов'язаний домагатися від Росії відшкодування збитків за радянську окупацію краю, у 1993 р. територію Литви залишили останні військові частини Росії. Показовим є і той факт, що з усіх трьох балтійських країн угода про делімітацію кордону Росії на північному заході підписана тільки з Литовською Республікою ще у жовтні 1997 р. Це було зроблено за тих умов, що потенційно Росія могла «розіграти» карту Клайпеди. Як зазначив відомий російський історик Г. Кретінін, ніде, в жодному джерелі не лунало, що Мемель (Клайпеда) після Другої світової війни має бути переданий Литовській РСР. Післявоєнні домовленості союзників по антигітлерівській коаліції передбачали передачу Радянському Союзу міста Кенігсберг «і прилеглого до нього району...». В літературі стверджується, що вперше офіційна згадка про належність Клайпедського краю Литві міститься в публікації, котра відбила адміністративно-територіальний поділ СРСР станом на 1950 р. те ж саме визнав А. Бразаускас в одній зі своїх із публікацій в газеті «Советская Литва» 8 березня 1990 р. [14, с. 128,].

Зазначмо, що дипломатичні зусилля Литви були спрямовані на те, щоб увійти до числа кандидатів на вступ до НАТО, Російська Федерація здійснила низку ініціатив, щоб запобігти такому розвитку подій [15, р. 43].

Відтак незважаючи на намагання керівництва Росії помістити Литву в невизначену «нейтральну зону» між НАТО і СНД Російська Федерація зазнала розчарування, пов'язаного з її політикою щодо Балтії. Російські ініціативи були негативно сприйняті в столицях трьох прибалтійських республік і були не в змозі змінити рішення Литви й інших балтійських держав про вступ до НАТО. Однак, саме зовнішньополітична активність з боку Росії підштовхнула керівників західних держав прискорити процес зближення з країнами НАТО [16, с. 178].

Окрім того, політичні еліти балтійських держав досягли унікальної єдності у поглядах на необхідність євроатлантичної інтеграції своїх країн [17, с. 3]. Як результат, на Вашингтонському саміті НАТО в квітні 1999 р. країнам Балтії було обіцяно, що не пізніше 2002 р. буде проведено черговий саміт Альянсу, на якому буде ухвалено рішення про нову хвилю розширення НАТО. З виступів політичних лідерів країн Заходу і чиновників НАТО випливало, що «друга хвиля» розширення Альянсу стосується лише однієї прибалтійської країни – Литви [18, с. 53].

Однією з провідних ідей протягом перших років незалежності Литви було налагодження тісного інституційного співробітництва серед самих держав Балтії. Вона стала особливо актуальною після відмови від ідеї нейтралітету. Отже, тристороння співпраця Литви, Латвії та Естонії та її активізація ще з кінця 1980-х рр. минулого століття була обумовлена геополітичним, історичним, економічним факторами і, особливо, спільними цілями зовнішньої політики. З 1990 р. по осінь 1991 р. йшлося про досягнення реального суверенітету та міжнародного визнання. Для узгодження і координації кроків у цьому напрямі було створено орган міжпарламентської співпраці – Балтійську Асамблею (1991 р.), консультативний орган глав держав і урядів – Раду держав Балтійського моря (1992 р.) і Раду міністрів країн Балтії (1994 р.) [19, с. 29]. 13 вересня 1994 р. в Ризі прем'єр-міністри Литви, Латвії та Естонії уклали договір про створення Балтійського батальйону з підтримки миру (Балбат) із метою спільної участі в місіях з підтримки миру разом з миротворцями інших держав світу [20, с. 61]. У наступні роки зазначений проект було доповнено іншими військовими ініціативами: Балтрон – спільний підрозділ військово-морських сил балтійських країн; Балтнет – єдина система спостереження за повітряним простором Балтії; Балтдефкол – військовий коледж балтійських країн у Тарту, що в Естонії (де навчаються й українці) [21, с. 27]. 13 лютого 1995 р. прем'єр-міністри країн Балтії прийняли резолюцію, щодо створення Балтійського митного союзу [22].

Водночас варто нагадати, що формування договірно-правової основи розвитку українсько-литовських відносин на початку 1990-х рр. сприяло

створенню підгрунття для реального й, наскільки можливо, повноцінного співробітництва в усіх сферах, яке у подальшому підкріплювалося новими угодами. Станом на 8 липня 1994 р. між Україною та Литвою було укладено 27 документів, зокрема два міждержавних договори, 15 міжурядових та 10 міжвідомчих угод. Виняткове значення для обох сторін мають підписані під час офіційного візиту Президента України Л. Кравчука до Литовської Республіки 8 лютого 1994 р. Угода про вільну торгівлю та Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Литовською Республікою [23].

Зазначимо, що напередодні візиту політичні діячі та аналітики відзначали його важливість для обох країн, і насамперед для Литви. За словами лідера опозиції В. Ландсбергіса: «Україна шукає підтримки, і дуже важливо підтримати її, оскільки доля України надзвичайно важлива для незалежності Литви». В. Ландсбергіс зазначав, що до того українське керівництво не виявляло особливого інтересу до Литви і зміна настроїв була продиктована, перш за все, загрозою, що нависла з боку Росії. Саме тому під час зустрічі була висунута пропозиція щодо спільної заяви про недоторканність кордонів обох країн. Вже згаданий вище лідер партії Союз центру Р. Озолас, заявляв, що приїзд Л. Кравчука, очевидно, стане найпомітнішою подією в політичному житті Литви першої половини 1994 р. Деякі ж оглядачі, близькі за поглядами до ДППЛ, пропонували основну увагу зосередити на перспективі економічного співробітництва, оскільки така позиція, по-перше, відповідає проголошеному офіційним Вільнюсом принципу «економізації зовнішньої політики», і, по-друге, може бути пояснена небажанням дати підстави Росії запідозрити в обговорюваній тоді ідеї Балто-Чорноморського альянсу антиросійське спрямування [13, с. 93].

Укладення базового для обох країн Договору про дружбу і співробітництво стало значною подією у розвитку двосторонніх відносин України та Литви. Поява повноцінної міждержавної угоди позначала перехід відносин між двома країнами на якісно новий рівень, а також заклала правове підгрунття багатопланової співпраці у торговельно-економічній, правовій та культурній сферах. Пославшись на попередній досвід взаємин, що сягають корінням до договорів 1921 р., сторони висловили бажання «...розвивати дружні відносини, послідовно керуючись принципами суверенної рівності, відмови від застосування сили чи загрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності, мирного врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи одна одної, поважання прав і основних свобод людини, взаємовигідного співробітництва [24, с. 2]. Двадцять дев'ять статей договору торкаються сфер політичного співробітництва на міжнародному та регіональному рівнях. Йдеться, насамперед про спільні інтереси двох країн в: 1) економічній сфері, торгівлі, зокрема з метою розвитку спільного підприємництва і господарської діяльності; 2) в галузях транспорту і комунікацій, поштового зв'язку, енергетики; 3) галузях науки, освіти, культури, мистецтва, спорту, туризму,

інформації, охорони довкілля, охорони здоров'я; 4) в українсько-литовському договорі зазначено необхідність укладення окремих угод в галузі трудових відносин і соціального захисту населення, що вельми актуально для заробітчани з України; 5) у боротьбі із злочинністю, тероризмом, незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин, корупцією, нелегальною міграцією тощо; 6) сфері правової допомоги у цивільних, сімейних, кримінальних справах [23].

Важливим аспектом двосторонніх взаємин на рівні громадянського суспільства є забезпечення прав національних меншин. В українсько-литовському договорі було спеціально обумовлено гарантії прав української національної меншини в Литві й литовської меншини в Україні. Відповідно статті шостій даного документа, литовській національній меншині в Україні і українській національній меншині в Литві гарантуються права на вільне самовиявлення, збереження і розвиток своєї національної, культурної, мовної і релігійної самобутності без будь-якої дискримінації і на основі рівності перед законом [13, с. 96-98].

Розвиток відносин України з державами Балтії відповідає принципам основних складових західного вектора, який в інавгураційній промові 31 листопада 1999 р. Президент Л. Кучма визнав пріоритетним напрямом вітчизняної зовнішньої політики. Для країн Балтії, які проводили відверто прозахідну зовнішню політику і намагалися отримати гарантії безпеки від НАТО, багатовекторна зовнішня політика України, враховуючи її геополітичне становище, була важливим чинником їхніх зовнішньополітичних концепцій [13, с. 105-106].

Серед низки важливих і результативних заходів, які мали місце протягом 2001-2002 рр. центральною подією стала участь Президента України Л. Кучми у роботі міжнародної конференції «Діалог цивілізацій», що відбувалась 24-26 квітня 2001 р. у Вільнюсі в рамках офіційного візиту до Литви 22-24 квітня 2001 р. Варто наголосити, що запрошення взяти участь в роботі конференції були надіслані близько двом десяткам глав держав та урядів. Фактично на такому рівні була представлена лише наша держава, чому сприяло співпадіння часу проведення конференції з термінами офіційного візиту Президента України Л. Кучми до Литви, результати якого були високо оцінені обома сторонами [25, с. 3].

У зв'язку зі зміною геополітичної ситуації на європейському континенті внаслідок розширення євроатлантичних і загальноєвропейських структур на схід та наближення терміну вступу Литви до Євросоюзу, виникла необхідність перегляду формату політичного діалогу Україна-Литва, а саме першочергово з врахуванням процесу європейської інтеграції. Це мало передбачати підготовку рекомендацій щодо адаптації українсько-литовських відносин до умов членства Литви в ЄС. У зв'язку з цим, у 2003 р. з ініціативи Прем'єр-міністрів України і Литви було створено консультативний орган – українсько-литовську комісію з питань європейської інтеграції [13, с. 115].

Відтак новий формат українсько-литовських відносин, опосередкований членством Литви в ЄС і НАТО виводить на політичну авансцену вивчення і врахування литовського досвіду руху по тому шляху, пройшовши котрий країна увійшла до європейських та євроатлантичних структур. Україна, крім іншого, маючи добрі стосунки зі своїм історичним партнером може розраховувати на його сприяння у реалізації власних проєвропейських намірів.

За словами колишнього Надзвичайного і Повноважного Посла Литви в Україні А. Кумжі (2006-2009 рр.), інтеграція до НАТО та ЄС була основою зовнішньополітичного курсу держави. Як зазначав посол: «Для нас НАТО – це безпека країни, ЄС – це повернення у свій рідний дім. Перед усіма виборами наші основні політичні партії сідали за стіл і підписували меморандум про те, щоб під час виборів ці два постулати нашої політики не оспорювалися» [26].

Загалом розвиток стратегічних відносин між Україною та Литвою, активізація відносин у площині європейської та євроатлантичної інтеграції була предметом усіх двосторонніх порозумінь між представниками офіційних Києва та Вільнюса після 2004 р. Обидві країни підписали низку контрактів, угод, протоколів і конвенцій, що стосувалися різних сфер співпраці. Вступ Литви до ЄС не обмежував її діяльність на міжнародному рівні, але водночас всі свої торгово-економічні дії Литва вже змушена була підпорядковувати загальній торгово-економічній політиці ЄС. Країна повністю пов'язала себе з системою міжнародних і регіональних договорів ЄС, а це означало, що втратили чинність двосторонні і багатосторонні договори, укладені до вступу. Саме цим і було зумовлено необхідність поновити чи укласти нові договори у відповідності до європейських стандартів.

Важливими подіями у двосторонніх відносинах стали перемовини на найвищому рівні, зокрема, офіційний візит Президента України В. Ющенка до Литви 15 травня 2005 р. та робочий візит Президента Литовської Республіки В. Адамкуса до України 16-17 червня 2005 р. для участі у Міжнародному інвестиційному форумі «Позачерговий стіл» присвячений Україні. Доречно зазначити, що актом солідарності з Україною стало схвалення 24 листопада 2005 р. Сеймом Литви резолюції, у якій Голодомор 1932-1933 рр. в Україні було визнано актом геноциду українського народу [27, с. 15].

У листопаді 2006 р. Україна та Литва відзначали 15-ти річчя встановлення дипломатичних відносин. Під час державного візиту В. Адамкуса в Україну відбулося інавгураційне засідання Ради Президентів України та Литви. Цього разу Україна та Литва домовились поглиблювати подальше співробітництво у питаннях імплементації результатів інтенсифікованого діалогу України з НАТО, модернізації українського оборонного та безпекового сектору, інформування української громадськості про діяльність НАТО.

Цікавим нюансом ролі України в зовнішній політиці Литви є така статистика: у «Білій книзі» за 2006 р. США згадуються 15 раз, за ними – Україна – 13 раз, Данія та Росія – 7 раз, Польща і Білорусія по 5 раз, Латвія і

Молдавія – 4 рази, Швеція – 3 рази, а Естонія, Німеччина та Грузія – по 2 рази. І хоча, звичайно, ці цифри не відображають якісної картини, тим не менше, вони є вагомим показником політичного значення [28, р. 43].

Зазначимо, що період наприкінці 2008 – першій половині 2009 років був особливо насиченими в українсько-литовських відносинах. У грудні 2008 р. Президенти України й Литви підписали у Вільнюсі Дорожню карту розвитку стратегічного партнерства між Україною й Литовською Республікою на 2009-2010 рр. Це перший документ такого роду, що визначає напрямок і зміст двосторонніх відносин на найближчу перспективу. Дорожня карта накреслила конкретні завдання розвитку українсько-литовської співпраці в політичній, торговельно-економічній, інвестиційній і гуманітарній сферах. Зокрема, в документі йшлося про параметри енергетичної безпеки, розвиток транспортної інфраструктури, взаємодію на регіональному рівні і у сфері підтримки демократії й верховенства права [29].

Литва долучилася до процесу приєднання України до Європейського енергетичного співтовариства і до формування зони вільної торгівлі «Україна – Європейський Союз». Але найважливішою з-поміж досягнутих домовленостей є договір про поставку Україною до Литви 850 мільйонів кіловат-годин електроенергії на рік, зазначив В. Ющенко. «Україна має величезний потенціал із експорту енергії. По суті, один ядерний блок ми можемо на це виділити», – заявив В. Ющенко. І додав: «Підписано угоду про поставку, яка набере чинності з 1 січня наступного року. Це гарний предмет реалізації взаємних інтересів. Литовська сторона бажає одного: прозорі поставки енергії, без посередників» [30].

Серед інших двосторонніх документів було завізовано також міждержавну угоду про взаємне академічне визнання кваліфікацій, що надають доступ до вищої освіти та наукових ступенів, а також угоду на рівні міністерств культури про співробітництво у сфері охорони культурної спадщини [31, с. 2].

Подальший розвиток подій у сфері політичного співробітництва між Україною та Литвою певною мірою визначили події, пов'язані зі зміною політичної влади спочатку в Литві, а через рік й в Україні (обрання Президентом України В. Януковича). 17 травня 2009 р. Президентом Литви вперше в історії країни стала жінка. В першому турі президентських виборів понад 69,05% відсотків голосів (максимальний показник в Литві, за всі вибори після розпаду СРСР) громадяни Литви (явка на виборах склала 51,66% від 2,7 мільйонів зареєстрованих виборців) віддали за колишнього єврокомісара Далю Грібаускайте [32].

Стратегічне партнерство між країнами існує і у сфері військово-технічного співробітництва. Важливість цього напрямку взаємодії щорічно відбивається у так званій «Білій книзі» Литви у розділі «Двостороннє оборонне співробітництво», в якому визначено всього чотири держави світу (США,

Польща, Данія та Україна), військова співпраця з якими є пріоритетною для Литви [27, с. 15].

Загалом співпраця України з Литвою у форматі професійного обміну досвідом та підготовки військовослужбовців приносить користь всім учасникам. Її позитивні результати не є односторонніми. Литовські інструктори допомагають українським військовим в переході на стандарти євроатлантичної системи колективної безпеки, забезпечують ознайомлення з новітніми тактичними розробками. Водночас практичний досвід, якого набули Збройні сили України в рамках п'ятирічного конфлікту з Росією, становить інтерес для Вільнюса, та поглиблено вивчається. Таким чином, якщо литовці роблять внесок в забезпечення теоретичного та технічного підтягування української армії до рівня світових стандартів, то українці паралельно діляться з союзниками своїм практичним досвідом, який може стати в нагоді у випадку розширення російської агресії в регіоні [33, с. 124].

Намагаючись посилити український потенціал до протидії агресору, литовська влада докладає значні зусилля для вдосконалення матеріально-технічного забезпечення ЗСУ. Договір про військово-технічну допомогу між Литвою та Україною було підписано в листопаді 2014 р. Литовська Республіка стала першою та єдиною європейською державою, яка в умовах конфлікту постачала Україні летальне озброєння. Мова йшла про зразки легкої стрілецької зброї, які литовська армія використовувала до приєднання до Організації Північноатлантичного договору, і які зараз не відповідають уніфікованим стандартам Альянсу – наприклад, калібром набоїв. У 2016 р. Україна отримала від литовців понад 150 тон боєприпасів. У 2018 р. Литва висловила готовність продовжити постачання озброєння, зокрема – передати Україні до 7 тис. одиниць легкої стрілецької зброї, міномети, кулемети, протитанкові системи та боєприпаси, вартість яких становила до 3 млн. євро [34, р. 90]. Цікаво, що на експертному рівні висловлюються сумніви у виключно литовському походженні цього озброєння та військових матеріалів. Відтак Вільнюс виступив своєрідним посередником при передачі Україні військової допомоги, зібраної в кількох центрально- та східноєвропейських державах-членах НАТО. У такому разі значення Литви як партнера набуває нової якості – адже саме ця країна погодилась офіційно взяти на себе обов'язки та відповідальність, які засвідчують союзницьке ставлення та готовність допомогти Києву, і через це сприймаються як антиросійський демарш в Кремлі [33, с. 124]. У лютому 2019 р. прийнято рішення передати Україні додаткові боєприпаси для стрілецького озброєння – понад мільйон набоїв вартістю 255 тис. євро. Литовська сторона наголошує, що такі дії не лише відповідають двостороннім угодам та характеру відносин між державами, але й мають потужну підтримку населення республіки [12].

Практична співпраця збройних сил України та Литви не обмежується актуальною кооперацією щодо протидії російській політиці. В її основі лежить

плодотворне партнерство у форматі участі в миротворчих операціях, зокрема тих, які проводились під егідою Організації Північноатлантичного договору. Воно розвивалось з початку ХХІ ст. [33, с. 124-125].

Загалом можна стверджувати, що радянське минуле об'єднує Київ та Вільнюс – фактично, на початку 1990-х рр. обидві країни стартували з подібної точки на шляху європейського розвитку. Гальмування процесу в Україні та успіхи Литви призвели до того, що нині українська влада йде по стопах литовських колег – і це дозволяє певним чином використати їхній досвід. Його значення підкреслює й подібність геополітичного становища двох держав – на східному кордоні європейської цивілізації. Виходячи з цього, а також приймаючи до уваги продемонстровану готовність Литви надавати Україні всю необхідну допомогу, зокрема – в процесі реформ сектору безпеки та оборони, ми маємо констатувати пріоритетність україно-литовських відносин для забезпечення сталого розвитку нашої держави. Отже, геополітичний простір визначив основні параметри діяльності України та Литви на міжнародній арені. У цьому контексті якраз і варто брати до уваги досвід Литовської Республіки, у якій консенсус політичних сил стосовно питань зовнішньополітичної орієнтації країни був досягнутий майже одразу після проголошення незалежності.

Список використаних джерел та літератури

1. Ганус С., Шелемончак В. Балтійський вектор зовнішньої політики України: досвід і перспективи. *Міжнародні відносини і зовнішня політика незалежної України: (зб. науково-методичних праць на допомогу студентам та учням шкіл)*. Ужгород, 2005. С. 47-77.
2. Замікула М.О. Україно-литовські відносини у контексті євроатлантичних процесів в Східній Європі. *Вісник Наукового інформаційно-аналітичного центру НАТО Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*. 2008. Вип. 1. С. 55-60.
3. Марценюк Р. Військова співпраця України та країн Балтії (1991-2017). *Європейські історичні студії*. 2017. № 8. С. 165-220.
4. Кононенко Н., Балабан Р. Україна – Прибалтика: вектори співпраці. *Людина і політика*. 2000. № 4. С. 10-16.
5. Турянця І. Українсько-литовське міждержавне співробітництво у політичній сфері (1991-2004 рр.). *Мандрівець*. 2013. № 6. С. 41-45.
6. Турянця І. А. Балтійський фактор зовнішньої політики України (на прикладі Литовської Республіки). *Наукові праці*. 2014. Том 227, Вип. 215. С. 60-63.
7. Зленко А.М. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: підручник / за ред. В. А. Манжоли. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 379 с.
8. Гончар Б.М., Овсій О.І. Міжнародні наслідки розпаду СРСР і виникнення нових незалежних держав. *Міжнародні відносини та зовнішня політика: 1980-2000: підручник для студ. вузів*. К.: Либідь, 2001. 621 с.
9. Рудич Ф. Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії: загальне, особливе. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 3-18.
10. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України». *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 37. С. 379.
11. Дорошко М.С. Країнознавство. Країни СНД і Балтії: Навчальний посібник. Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. 308 с.
12. Федуняк С. Феномен «сірої зони» в Європі і на пострадянському просторі після завершення холодної війни. *Стратегічна панорама*. 2004. № 3. С. 73-76.

13. Туряниця І.А. Українсько-литовські взаємини у політичній та гуманітарній сферах (1991-2011 рр.): Дис... на здобуття наукового ступеня к. істор. наук. Спец. 07.00.01. – історія України. ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2012. 245 с.
14. Крестинин Г.В. Формирование территории и населения современной Литвы. *Вопросы истории*. 2011. № 10. С. 122-132.
15. Kolstoe P. Russians in the Former Soviet Republics. London. 1995. 340 p.
16. Бугайски Я. Изоляция и маргинализация: наступление России на Балтийский регион. Обзорение Литовской внешней политики. 2007. № 19. С. 173-178.
17. Соколовский М. Балтийский выбор. *Зеркало недели*. 2000. № 10. 11 марта. С. 3.
18. Палій О.А. Специфіка та наслідки інтеграції країн Балтії до євроатлантичних структур безпеки. *Наукові записки*. Том 2, Політичні науки. К.: НУ «Києво-Могилянська академія». 2002. С. 50-60.
19. Симиндей В. Латвийский внешнеполитический курс : период становления. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 6. С. 25-29.
20. Замікула М. Співпраця країн Балтії у військовій сфері. «Євроатлантична Донеччина». *Вісник Науково-інформаційного Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці ДонНУ*. № 3 (11). 2008. С. 60-65.
21. Брежнева Т. Використання досвіду країн другої «хвилі» розширення для визначення майбутньої ролі України в НАТО. *Економічний часопис – XXI*. 2005. № 7-8. С. 27-31.
22. Resolution of the Heads of Governments of Latvia, Estonia and Lithuania on the Baltic Customs Union. Riga. 1995. February 13.
23. Угода про співробітництво у військовій сфері між Міністерством оборони України та Міністерством охорони краю Литовської Республіки 1994. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>
24. Сорока М. Міст на литовському напрямі. *Урядовий кур'єр*. 1994. 10 лютого. С. 1-2.
25. Кучма Л. «Ми прагнемо в усьому відповідати європейським стандартам». *Урядовий кур'єр*. 2001. 25 квітня. № 74. С. 3.
26. Литовський євроентузіазм: [інтерв'ю з Надзвичайним і Повноважним Послом Литви в Україні А. Кумцею] / [записав М. Сірук]. *«День»*. 2007. 4 грудня. URL: <http://www.day.kiev.ua/192383/>
27. Чміль І. Як там у них. *Морська держава*. 2008. № 1. С. 15-17.
28. Rantzsch M. The German Interest towards Lithuania: a Dilemma of the Zwischenraum. *Lithuanian Foreign Policy Review*. 2008. № 20. С. 30-46.
29. Дорожня карта розвитку стратегічного партнерства між Україною й Литовською Республікою на 2009-2010 рр. URL: <http://www.minindustry.crimea-portal.gov.ua>
30. Солонина Є. Українсько-литовська співпраця : від європейської інтеграції до збільшення експорту. *Радіо свобода* 26. 11. 2009. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1888786>
31. Іванів Д. Другою країною ЄС, яка видаватиме нам безплатні шенгенські візи, стала Литва. *Україна молода*. 2009. № 222. 27 листопада URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1543/180/54323>
32. Vokietijos laikraštis WELT: Lietuvos žmonės išrinko pirmąją Prezidentę moterį. URL: http://www.president.lt/ru/dejatelnost_prezidenta/vystuplenija/vystuplenie
33. Могилянська К.О. Українсько-Литовське партнерство в сфері безпеки та оборони. *Політичне життя*. № 1. 2020. С. 122-129.
34. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2017. Analytical study. Kyiv: Foreign Policy Council “UkrainianPrism”, Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. 2018. 224 p.

References

1. Hanus, S., Shelemonchak, V. (2005). Baltiiskyi vektor zovnishnoi polityky Ukrainy: dosvid i perspektyvy [Baltic vector of foreign policy of Ukraine: experience and prospects]. *Mizhnarodni vidnosyny i zovnishnia polityka nezaleznoi Ukrainy: (zb. naukovo-metodychnykh prats na dopomohu studentam ta uchniam shkil)* [International relations and foreign policy of independent Ukraine: (collection of scientific and methodical works to help students and pupils of schools)]. Uzhhorod, pp. 47-77. [In Ukrainian].
2. Zamikula, M. O. (2008). Ukraino-lytovski vidnosyny u konteksti yevroatlantychnykh protsesiv v Skhidnii Yevropi [Ukrainian-Lithuanian relations in the context of Euro-Atlantic processes in Eastern Europe]. *Visnyk Naukovoho informatsiino-analitychnoho tsentru NATO Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. V. Stefanyka* [Bulletin of the NATO Scientific Information and Analytical Center, Precarpathian National University. V. Stefanika], 1, pp. 55-60. [In Ukrainian].
3. Martseniuk, R. (2017). Viiskova spivpratsia Ukrainy ta krain Baltii (1991-2017) [Military cooperation between Ukraine and the Baltic States (1991-2017)]. *Yevropeiski istorychni studii* [European historical studies], 8, pp. 165-220. [In Ukrainian].
4. Kononenko, N., Balaban, R. (2000). Ukraina – Prybaltyka: vektory spivpratsi [Ukraine – Baltics: vectors of cooperation]. *Liudyna i polityka* [Man and politics], 4, pp. 10-16. [In Ukrainian].
5. Turianytsia, I. (2013). Ukrainsko-lytovske mizhderzhavne spivrobotnytstvo u politychnii sferi (1991-2004 rr.) [Ukrainian-Lithuanian interstate cooperation in the political sphere (1991-2004)]. *Mandrivets* [Traveler], 6, pp. 41-45. [In Ukrainian].
6. Turianytsia, I.A. (2014). Baltiiskyi faktor zovnishnoi polityky Ukrainy (na prykladi Lytovskoi Respubliki) [The Baltic factor of Ukraine's foreign policy (on the example of the Republic of Lithuania)]. *Naukovi pratsi* [Scientific works], 215, (227), pp. 60-63. [In Ukrainian].
7. Zlenko, A.M. (2008). *Zovnishnopolitychna stratehiia i dyplomatiia Ukrainy: pidruchnyk* [Foreign policy strategy and diplomacy of Ukraine: a textbook]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiy universytet". [In Ukrainian].
8. Honchar, B.M., Ovsii, O.I. (2001). Mizhnarodni naslidky rozpadu SRSR i vynyknennia novykh nezaleznykh derzhav [International consequences of the collapse of the USSR and the emergence of new independent states]. *Mizhnarodni vidnosyny ta zovnishnia polityka: 1980-2000: pidruchnyk dlia stud. vuziv* [International Relations and Foreign Policy: 1980-2000: a textbook for university students]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
9. Rudych, F. (2006). Politychne liderstvo v krainakh SND i Baltii: zahalne, osoblyve [Political leadership in the CIS and Baltic countries: general, special]. *Politychni menedzhment* [Political management], 2, pp. 3-18. [In Ukrainian].
10. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro osnovni napriamy zovnishnoi polityky Ukrainy" [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the main directions of Ukraine's foreign policy"] (1993). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 37, p. 379. [In Ukrainian].
11. Doroshko, M.S. (2008). *Krainoznavstvo. Krainy SND i Baltii: Navchalnyi posibnyk* [Local lore. CIS and Baltic countries: A textbook]. Chernivtsi: Knyhy – XXI. [In Ukrainian].
12. Feduniak, S. (2004). Fenomen "siroi zony" v Yevropi i na postradianskomu prostori pislia zavershennia kholodnoi viiny [The phenomenon of the "gray zone" in Europe and the post-Soviet space after the end of the Cold War]. *Stratehichna panorama* [Strategic panorama], 3, pp. 73-76. [In Ukrainian].
13. Turianytsia, I.A. (2012). *Ukrainsko-lytovski vziaymyny u politychnii ta humanitarnii sferakh (1991-2011 rr.): Dys... na zdobuttia naukovoho stupenia k. istor. nauk. Spets. 07.00.01. – istoriia Ukrainy*. LNU im. I. Franka [Ukrainian-Lithuanian relations in the political and humanitarian spheres (1991-2011): Dissertation for the degree of Candidate of History. Science. Special. 07.00.01. - History of Ukraine. LNU named after I. Franko]. Lviv. [In Ukrainian].

14. Krietyryn, H.V. (2011). Formyrovanye terrytoryy y naseleniya sovremennoi Lytvy [Formation of the territory and population of modern Lithuania]. *Voprosy ystoriy* [History questions], 10, pp. 122-132. [In Russian].
15. Kolstoe, P. (1995). Russians in the Former Soviet Republics. London. [In English].
16. Buhaisky, Ya. (2007). Yzoliatsiya y marhynalyzytsiya: nastuplenye Rossyy na Baltyiskiy rehion [Isolation and Marginalization: Russia's Offensive in the Baltic Region]. *Obozrenye Lytovskoi vneshnei polityky* [Review of Lithuanian Foreign Policy], 19, pp. 173-178. [In Russian].
17. Sokolovskiy, M. (2000). Baltyiskiy vybor [Baltic choice]. *Zerkalo nedely* [Mirror of the week], 10, p. 3. [In Russian].
18. Paliy, O.A. (2002). Spetsyfika ta naslidky intehratsii krain Baltii do yevroatlantychnykh struktur bezpeky [Specifics and consequences of the integration of the Baltic States into Euro-Atlantic security structures.]. *Naukovi zapysky. Tom 2, Politychni nauky* [Proceedings. Volume 2, Political Science]. Kyiv: NU "Kyievo-Mohylianska akademiia", pp. 50-60. [In Ukrainian].
19. Symynde, V. (1999). Latvyskiy vneshnepolytycheskiy kurs: peryod stanovlennia [Latvian Foreign Policy Course: Formation Period]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya* [World economy and international relations], 6, pp. 25-29. [In Russian].
20. Zamikula, M. (2008). Spivpratsia krain Baltii u viiskovii sferi "Ievroatlantychna Donechchyna" [Cooperation of the Baltic States in the military sphere. "Euro-Atlantic Donetsk"]. *Visnyk Naukovo-informatsiinoho Tsentru mizhnarodnoi bezpeky ta yevroatlantychnoi spivpratsi DonNU* [Bulletin of the Scientific and Information Center for International Security and Euro-Atlantic Cooperation of DonNU], 3 (11), pp. 60-65. [In Ukrainian].
21. Brezhnieva, T. (2005). Vykorystannia dosvidu krain druhoi "khvyli" rozshyrennia dlia vyznachennia maibutnoi roli Ukrainy v NATO [Using the experience of the second wave of enlargement countries to determine Ukraine's future role in NATO]. *Ekonomichnyi chasopys – XXI* [Economic Journal – XXI], 7-8, pp. 27-31. [In Ukrainian].
22. Resolution of the Heads of Governments of Latvia, Estonia and Lithuania on the Baltic Customs Union. Riga. 1995. February 13. [In English].
23. Uhoda pro spivrobitnytstvo u viiskovii sferi mizh Ministerstvom oborony Ukrainy ta Ministerstvom okhorony kraiu Lytovskoi Respubliky 1994 [Agreement on Cooperation in the Military Sphere between the Ministry of Defense of Ukraine and the Ministry of Defense of the Territory of the Republic of Lithuania]. [Online]. Available from: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main> [In Ukrainian].
24. Soroka, M. (1994). Mist na lytovskomu napriami [Bridge in the Lithuanian direction]. *Uriadovyi kurier* [Government courier], Feb. 10, pp. 1-2. [In Ukrainian].
25. Kuchma, L. (2001). "My prahnemo v usomu vidpovidaty yevropeiskym standartam" ["We strive to meet European standards in everything"]. *Uriadovyi kurier* [Government courier], April. 25, p. 3. [In Ukrainian].
26. Lytovskiy yevroentuziazm (2007): [interviu z Nadzvychainym i Povnovazhnym Poslom Lytvy v Ukraini A. Kuntseiu] / [zapysav M. Siruk] Lithuanian Euro-enthusiasm: [interview with the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Lithuania to Ukraine A. Kuntsei] / [recorded by M. Siruk]. «Den» [Day]. Dec. 4. [Online]. Available from: <http://www.day.kiev.ua/192383/> [In Ukrainian].
27. Chmil, I. (2008). Yak tam u nykh [As they have]. *Morska derzhava* [Naval power], 1, pp. 15-17. [In Ukrainian].
28. Rantzsch, M. (2008). The German Interest towards Lithuania: a Dilemma of the Zwischenraum. *Lithuanian Foreign Policy Review*, 20, pp. 30-46. [In English].
29. Dorozhnia karta rozvytku stratehichnoho partnerstva mizh Ukrainoiu y Lytovskoiu Respublikoiu na 2009-2010 rr. [Roadmap for the development of strategic partnership between Ukraine and the Republic of Lithuania for 2009-2010]. [Online]. Available from: <http://www.minindustry.crimea-portal.gov.ua> [In Ukrainian].

30. Solonyna, Ye. (2009). Ukrainsko-lytovska spivpratsia: vid yevropeiskoi intehratsii do zbilshennia eksportu [Ukrainian-Lithuanian cooperation: from European integration to increased exports]. *Radio svoboda* [Radio Liberty]. Nov. 26. [Online]. Available from: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1888786>. [In Ukrainian].
31. Ivaniv, D. (2009). Druhoiu krainoiu YeS, yaka vydavatyme nam bezplatni shenhenski vizy, stala Lytva [The second EU country to issue us free Schengen visas is Lithuania]. *Ukraina moloda* [Ukraine is young], 222, Nov. 27. [Online]. Available from: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1543/180/54323>. [In Ukrainian].
32. Vokietijos laikraštis WELT: Lietuvos žmonės išrinko pirmąją Prezidentę moterį. [Online]. Available from: http://www.president.lt/ru/dejatelnost_prezidenta/vystuplenija/vystuplenie. [In Lithuanian].
33. Mohylnytska, K.O. (2020). Ukrainsko-Lyovske partnerstvo v sferi bezpeky ta oborony [Ukrainian-Lithuanian partnership in the field of security and defense]. *Politychne zhyttia* [Political life], 1, pp. 122-129. [In Ukrainian].
34. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2017. (2018). Analytical study. Kyiv: Foreign Policy Council “Ukrainian Prism”, Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. [In English].

Визняк Я.Я. Исторические предпосылки и особенности развития украинско-литовского сотрудничества.

Цель исследования – анализ процесса становления и развития украино-литовских межгосударственных отношений в политической сфере на протяжении 1990-х гг. XX – начала XXI в. как наиболее результативная и массовая форма общения между двумя странами. Методология исследования основывается на основополагающих принципах научного познания: историзма, системности и объективности. В то же время методологическая структура статьи предполагает анализ внешней политики Литовской Республики на трех уровнях: теоретико-концептуальном (анализ идейно-теоретического фундамента внешней политики в контексте новой геополитической ситуации в Европе и новых реалий и вызовов современной системы международных отношений); доктринальном (анализ внешнеполитических концепций и нормативно-правового обеспечения наружной политики); практико-политическом (анализ реализации приоритетных направлений внешней политики и политико-стратегического курса обоих государств). Научная новизна заключается в осуществлении системного анализа развития украино-литовских отношений конца XX – начала XXI в., показано их развитие в общеевропейском контексте с учетом геополитических приоритетов Украины и Литвы. Выяснено, что среди основных сфер сотрудничества в которых Украина и Литовская Республика осуществляют активное сотрудничество и обоюдно заинтересованы политическая сфера, которая в свою очередь выступила императивом налаживания отношений в области экономики, культуры, безопасности и обороны. В этом контексте как раз и следует учитывать опыт Литовской Республики, в которой консенсус политических сил по вопросам внешнеполитической ориентации страны был достигнут почти сразу после провозглашения независимости.

Ключевые слова: Украина, Литовская Республика, внешняя политика, Посольство, международные отношения, Европейский Союз.

Vizniak Ya. Historical Prerequisites and Features of the Development of Ukrainian-Lithuanian Cooperation.

The aim of the study is to analyze the process of formation and development of Ukrainian and Lithuanian interstate relations in the political sphere during the 1990s of the XX century – the beginning of the XXI century as the most effective and mass form of communication between the two countries. The research methodology is based on the fundamental principles of scientific knowledge: historicism, consistency and objectivity. At the same time, the methodological structure of the article provides for the analysis of the foreign policy of the Republic of Lithuania at three levels: theoretical

and conceptual (analysis of the ideological and theoretical foundation of foreign policy in the context of the new geopolitical situation in Europe and the new realities and challenges of the modern system of international relations); doctrinal (analysis of foreign policy concepts and regulatory support for foreign policy); practical and political (analysis of the implementation of priority areas of foreign policy and the political and strategic course of both countries). The scientific novelty lies in the implementation of a systematic analysis of the development of Ukrainian and Lithuanian relations in the late XX – early XXI centuries, showing their development in a pan-European context, taking into account the geopolitical priorities of Ukraine and Lithuania. Conclusions. It was found out that the political sphere is the main area of cooperation in which Ukraine and the Republic of Lithuania actively cooperate and are mutually interested, which in turn acted as an imperative for establishing relations in the field of economy, culture, security and defense. In this context, the experience of the Republic of Lithuania should be taken into account, in which the consensus of political forces on the country's foreign policy orientation was reached almost immediately after the declaration of independence.

Keywords: *Ukraine, Republic of Lithuania, foreign policy, Embassy, International Relations, European Union.*

УДК 94:327.5(540+549)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-7>

Швед В.О.

<https://orcid.org/0000-0001/7344-9384>

ІНДІЙСЬКО-ПАКИСТАНСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СУЧАСНІ ЗАСАДИ УЗГОДЖЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

Стаття присвячена дослідженню питання історичних витоків існуючих прикордонних конфліктів між Індією та Пакистаном та нещодавнім зусиллям обох країн і міжнародної спільноти щодо спроб їхнього розв'язання. Своїми коріннями існуючі індійсько-пакистанські прикордонні конфлікти ведуть до часів перебування Індії у складі Британської колоніальної імперії. Вирішальною мірою вони стали наслідком політики британських властей, які у намаганні послабити визвольний рух в Індії, розпалювали ворожнечу між двома найбільшими етнорелігійними групами населення – індусами і мусульманами, що врешті-решт призвело до виникнення двох окремих сусідніх країн – Індії і Пакистану, у спадок яким залишилися численні прикордонні конфлікти. Найбільший з них – кашмірський, спричинений розривом цієї території між двома країнами. Протягом декількох десятиліть штат Джамму і Кашмір, згідно 370-ї статті конституції Індії, користувався особливим статусом і широкою автономією. Однак у серпні 2019 р. індійський уряд на чолі з Н. Моді ліквідував цей особливий статус, вилучивши зазначену статтю з конституції країни.

Протягом останнього року під впливом серйозних геополітичних змін в Індо-Тихоокеанському регіоні і Південній Азії уряд Н. Моді ініціював повернення до розгляду питання статусу колишнього штату Джамму і Кашмір, а також намагається опрацювати оновлений формат його перебування у складі Індійської держави. 25 червня 2021 р. прем'єр-міністр Індії провів важливу зустріч із групою відомих політиків із Кашміру, що стало першим публічним заходом Нью-Делі після ліквідації Кашмірської автономії. Під час зустрічі було обговорено низку питань щодо підготовки проведення майбутніх виборів у регіоні. Н. Моді охарактеризував зустріч як «важливий крок у напрямку збільшення зусиль щодо розвитку і прогресу території Джамму і Кашміру».

Ключові слова: Індія, Пакистан, прикордоння, кашмірська проблема, Н. Моді, Чотиристоронній діалог з питань безпеки.

Майже три чверті століття індійсько-пакистанське прикордоння залишається ареною нескінченного конфлікту, який протягом зазначеного періоду історичного розвитку обох країн тричі переростав у прямі війни, не говорячи вже про численні збройні сутички. Така ситуація у відносинах між двома ядерними державами не лише створює пряму загрозу регіональній безпеці у Південній Азії, а й підриває стабільність у межах глобальної безпеки, створює серйозні перешкоди на шляху подальшого поглиблення інтеграційних процесів у південноазійському просторі. Також існуючі серйозні індійсько-пакистанські прикордонні проблеми має враховувати Україна у здійсненні своїх зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних завдань у зазначеному регіоні. Президент України В. Зеленський під час свого виступу 5 липня 2021 р. на Всеукраїнському форумі «Україна 30. Міжнародна політика» наголосив, що

«важливим партнером для України є Індія, яка розглядається як один з лідерів Азії» [1]. Крім того, для України, яка також має певні прикордонні проблеми із деякими сусідніми країнами і дає рішучу відсіч російській агресії на Сході та Півдні країни, вкрай важливо осмислити досвід узгодження існуючих суперечностей в індійсько-пакистанському прикордонні.

Зазначена проблема отримала достатньо вагоме висвітлення у дослідженнях закордонних, передусім американських, європейських, індійських та інших науковців. Серед найбільш відомих наукових праць потрібно виділити працю В. Шофілд «Кашмір у конфлікті» («Kashmirin Conflict: India, Pakistan and the Unending War») [2]; С. Боуз «Корені конфлікту, шлях до миру» («Kashmir Roots of Conflict, Path to Peace») [3]; Я. Хан «Велике розділення: створення Індії та Пакистану» («The Great Partition: The Making of India and Pakistan») [4] та інші. Серед українських вчених зазначену проблематику плідно розробляє О.А. Борділовська («Індія і Пакистан: інтелектуальна історія розлучення») [5] та інші.

Вище перераховані дослідники та їхні наукові розвідки, зазвичай, присвячені витокам проблем індійсько-пакистанського прикордоння, основою яких є кашмірський конфлікт. Водночас, недостатньо проаналізовано у науковій літературі останній період розвитку кашмірського конфлікту, під час якого з'явилися серйозні підстави для політичного поштовху у спробах знайти компроміс між Індією та Пакистаном під тиском деяких зовнішніх чинників. Виходячи з цього, метою статті є спроба проаналізувати історичний розвиток кашмірської проблеми у контексті нинішніх спроб обох країн знайти взаємоприйнятний формат узгодження довготривалих прикордонних суперечностей. Актуальність поставленого завдання обумовлена необхідністю прискіпливого вивчення українською стороною досвіду та уроків спроб Індії та Пакистану знайти шляхи розв'язання прикордонного конфлікту, який відволікає чимало ресурсів та відняв десятки тисяч життів їхніх громадян.

Індійський дослідник А.Н. Бангор, характеризує в цілому кашмірський конфлікт, зазначає, що «внаслідок свого багатства та геостратегічної важливості, Джамму і Кашмір продовжують залишатися точкою здійснення вогню» між Індією та Пакистаном, що призводить до нескінченних війн та відповідних соціальних, економічних та політичних втрат для обох країн. На думку експерта, кашмірський конфлікт залишається однією з найбільших загроз ХХІ ст. Якщо його не вирішити, це може призвести до ядерної війни, що посяє хаос у усьому світі [6].

Науковці, які досліджують непросту історію індійсько-пакистанських відносин, сходяться на тому, що напруження у кашмірському конфлікті живлється всеохоплюючою недовірою, що існує між двома країнами, а корені цього конфлікту сягають часів британської колонізації Індії. Британська колоніальна імперія, намагаючись зберегти Індію як найкоштовнішу перлину у своєму складі, здійснювала політику «розділяй та пануй», нацьковуючи один

проти одного дві найбільш чисельні частини Індії – індусів і мусульман. Британський уряд запровадив пряме управління на субконтиненті, починаючи з 1858 р., та контролював всі зовнішні та військові справи в регіоні. Під час цього прямого правління територія Індії була поділена на дев'ять провінцій плюс 584 князівства, серед яких були Джамму і Кашмір. Ці князівства мали більшу автономію у порівнянні з іншими частинами Індії. Після Другої світової війни питання надання незалежності Індії постало безпосередньо на порядок денний. Однак, на перший план вийшов конфлікт між двома партіями – Індійським національним конгресом та Мусульманською лігою, які представляли інтереси найбільших релігійних груп індійського населення.

Конгрес намагався зберегти індійський субконтинент як єдине ціле, водночас як Ліга, навпаки, прагнула до створення незалежної держави для мусульман і відстоювала дводержавну теорію розподілу території Індії. Зростаюче напруження та спалахи насильства між індусами та мусульманами, що розпочались при сприянні британських колоніальних властей, призвели до того, що Британія взяла за основу план Мусульманської ліги. За цим планом територія індійського субконтиненту мала поділитися на територію із переважно індіїстським населенням (Домініон Індії) та переважно із мусульманським населенням (Домініон Пакистану). Щодо князівств, було визначено, що вони мають три опції: приєднатись до Пакистану, стати частиною Індії або залишитись незалежними [7].

Водночас як більшість князівств висловились за приєднання до Індії, махараджа Джамму і Кашміру, індус Харі Сінгх вирішив обрати шлях незалежного статусу для свого князівства, не зважаючи на те, що більшість населення князівства становили мусульмани. Законодавча асамблея Джамму і Кашміру висловила повну підтримку своєму махараджі. Однак вона представляла лише 8% населення князівства, яким було дозволено обирати законодавчий орган. Більшість населення неодноразово виступала проти його жорстких методів управління. Коли 15 серпня 1947 р. Індія та Пакистан стали незалежними країнами і князівствам необхідно було зробити остаточний вибір, Харі Сінгх заявив, що сподівався на досягнення незалежного статусу князівства.

Велика Британія передала сусідній із Джамму і Кашміром Гуджаспур до Індії, населення якого також у своїй більшості складалось з мусульман. Незабаром після цього пропакистанські збройні загони вторглися на територію Джамму і Кашміру [8, р. 93-94]. Харі Сінгх звернувся за допомогою до Індії, а Індія, відповідно, погодилася надати таку допомогу, якщо махараджа погодиться на приєднання до Індії, що він і зробив. Пакистан заявив, що це приєднання незаконне і зроблено проти волевиявлення народу. Ситуація значно загострилась. Незабаром розпочалася перша індо-пакистанська війна, а Кашмір виявився розділеним між Індією та Пакистаном. На підконтрольній Індії

території з'явився штат Джамму і Кашмір, який став джерелом постійних проблем для країни [9].

Варто також зазначити, що кашмірський конфлікт для Індії та Пакистану важить значно більше ніж просто зіткнення стратегічних інтересів. Передусім, Кашмір перетворився на поле битви двох ідентичностей. Для секулярної Індії це був шлях довести, що мусульманська більшість регіону може стати її невід'ємною частиною, водночас Пакистан дотримувався теорії двох націй, кожна з яких має отримати незалежність. Для Пакистану це був шлях відновити свою мусульманську ідентичність, стаючи ісламською країною і таким чином врятувати мусульманську націю в регіоні [10, р. 47-48].

У серпні 2019 р. індійський уряд зробив серйозний крок щодо штату Джамму і Кашмір – він ухвалив рішення про ліквідацію особливого статусу штату. 6 серпня парламент Індії ухвалив рішення уряду про відміну статті 370-ї конституції країни, яка наділяла штат Джамму і Кашмір особливим статусом. Також йшлося про перетворення двох союзних територій на, власне, Джамму і Кашмір і Ладакх, окрему історичну територію. Раніше, у штаті Джамму і Кашмір будь-які закони і розпорядження федерального уряду Індії повинні були отримати схвалення місцевою законодавчою асамблеєю, звісно, за виключенням питань оборони і зовнішніх зв'язків. Також, індійська конституція містила статтю 35А, яка забороняла некашмірцям переїздити до цього штату, купувати землю і працювати в органах місцевої влади. У відповідності із цією статтею кашмірці також отримували низку пільг щодо прийняття на державну службу і при вступі в учбові заклади штату. Після скасування особливого статусу Кашміру жителі іншої частини Індії отримали право отримувати власність у Кашмірі і селитися тут назавжди [11].

Правляча в Індії Бхаратія джаната парті (Індійська народна партія), яка базується на проіндуїстських позиціях, які відомий британський фахівець з історії Індії Хр. Джаффрелом охарактеризував як «етнічну демократію» [12], протягом тривалого часу закликала до зміни статусу штату Джамму і Кашмір. Цей заклик був постійною платформою нинішнього прем'єр-міністра Індії Н. Моді і зазначений пункт був присутнім у його передвиборчому маніфесті ще у 2014 р., коли Моді вперше був обраний прем'єр-міністром. Однак протягом своєї першої каденції він ще не наважувався зробити такий радикальний крок. І лише після повторної перемоги на загальнонаціональних виборах весною 2019 р., Моді врешті-решт прийняв довгоочікуване рішення. За скасування 370-ї статті конституції проголосував 351 депутат, проти – 72. Навіть генеральний секретар опозиційної партії (Індійський національний конгрес) також підтримав це рішення [9].

Нью-Делі виправдовував своє рішення тим, що він бажає досягнути стабілізації ситуації у Джамму та Кашмірі та забезпечити його більш повну інтеграцію в Індійську державу. Уряд Н. Моді посилався також на те, що

зазначене рішення було спрямовано на підтримку місцевого управління та заохочення інвестицій в економіку штату, яких до цього бракувало [13].

Протягом періоду з кінця 2020 р. й до нині ситуація щодо пошуку оновленого формату узгодження довготривалого конфлікту в індійсько-пакистанському прикордонні отримала достатньо відчутного поштовху до активації дій у цьому напрямку. Головною рушійною силою цього зрушення стали ті зміни у геополітичному балансі сил, які відбулися за цей час в Індо-Пакистанському регіоні. Передусім це пов'язано із загостренням американо-китайського протиборства, коли адміністрація президента США Дж. Байдена розглядає Китай як свого головного суперника на глобальному рівні і намагається сформувати могутню антикитайську коаліцію як надійний засіб протистояння його натиску. У головному документі адміністрації США у сфері безпеки – «Тимчасовому стратегічному керівництві в області національної безпеки» («Interim National Security Strategic Guidance»), який було оприлюднено на початку березня 2021 р., Китай охарактеризовано як такий, що «стрімко стає більш настирним і є єдиним суперником, який має здатність поєднати свою економічну, дипломатичну, військову та технологічну могутність і кинути виклик стабільній та відкритій міжнародній системі» [14, р. 8]. Відтак, стверджується в документі, «підтримуючи і захищаючи нашу безпрецедентну мережу союзів і партнерств, ми також будемо спрямовувати агресію Китаю і протистояти загрозам нашої колективної безпеки, процвітанню і демократичному способу життя» [14, р. 20].

Особливу роль у просторі Індо-Тихоокеанського регіону США відводять створеному у листопаді 2017 р. Чотиристоронньому діалогу з питань безпеки (Quadrilateral Society або Quad), до якого увійшли США, Австралія, Індія та Японія. Загострення протистояння з Китаєм всіх зазначених країн викликало на початку 2021 р. помітну активізацію цього «квартету». 12 березня 2021 р. відбувся перший в історії саміт Чотиристороннього діалогу з безпеки в режимі онлайн за участі лідерів США, Австралії, Індії та Японії. Активна участь Індії у роботі саміту дала підстави говорити про перегляд Індією традиційного принципу «стратегічної автономності» як наслідок посилення агресивної поведінки Пекіна у регіоні, зокрема й на індійсько-китайському кордоні [15, с. 2]. Тому США надають великого значення поглибленню свого співробітництва з Індією, що носить стратегічний характер. Свідченням цього став візит до Індії держсекретаря США Е. Блінкена 27-28 липня 2021 р., його перемовини зі своїм індійським колегою, а також із прем'єр-міністром Н. Моді. Під час візиту особливо наголошувалось на важливості поглиблення співпраці обох країн у зв'язку із зростаючим впливом Китаю у форматі Quad – як безпекового альянсу, який протистоїть Китаю [16].

Разом з тим нинішній президент Дж. Байден та його команда ще під час своєї передвиборчої кампанії піддавали доволі гострій критиці дії прем'єр-міністра Індії в індо-пакистанському прикордонні після серпня 2019 р., тобто після

ліквідації особливого статусу Джамму і Кашміру та утискання, як вважають у Вашингтоні, прав мусульман. Вбачаючи у розвиткові відносин з адміністрацією Дж. Байдена надійний засіб посилення своїх позицій у регіоні, прем'єр-міністр Індії Н. Моді змушений рахуватися з американською критикою на свою адресу і шукати відповідні шляхи подолання тих причин, що її викликали. Разом з тим, і Пакистан, незважаючи на різку критику дій індійського уряду у Кашмірі, змушений рахуватися із низкою проблем, які постали перед країною. Це, по-перше, кардинальні зміни у сусідньому Афганістані, у якому рух «Талібан» знову прийшов до влади. Мало того, що це загрожує зростанню впливу у самому Пакистані такого радикального ісламістського руху як «Пакистан Талібан», так це ще й посилює серйозну стурбованість у головного союзника Пакистану – Китаю, який може зіткнутись із посиленням сепаратистських настроїв серед мусульманського населення Сінцзян-Уйгурського автономного району і, крім того, поставити під загрозу успішну реалізацію багатомільярдних проектів у Китайсько-Пакистанському економічному коридорі [17].

23 березня 2021 р. на День республіки Пакистан прем'єр-міністр Індії відправив своєму пакистанському колезі І. Хану «меседж доброї волі». У своєму листі він підкреслив, що «Індія бажає дружніх відносин з народом Пакистану» і додав, що для цього «потрібно створити атмосферу довіри, уникнення терору і ворожості» [18].

У свою чергу, прем'єр-міністр Пакистану і начальник Генерального штату генерал К. Джавед Баджа також відповіли аналогічними заявами. Вони закликали до мирного розв'язання довготривалого територіального конфлікту з Індією у Кашмірі, наголошуючи, що цей конфлікт є головним чинником двосторонньої напруги. Генерал Баджа підкреслив, що «час поховати минуле та потурбуватись про майбутнє» [19].

25 червня 2021 р. прем'єр-міністр Індії Н. Моді провів важливу зустріч із групою проіндійських політиків із Кашміру, що стало першим публічним заходом Нью-Делі після ліквідації кашмірської автономії та тих репресивних заходів щодо низки місцевих політиків і громадських активістів, які виступали проти дій центральної влади у регіоні. До цієї зустрічі індійського прем'єра спонукали не лише ті зовнішньополітичні та геополітичні чинники, які він мав враховувати, а ще й те, що заходи, які були впроваджені у Джамму та Кашмірі 5 серпня 2019 р., не принесли очікуваних результатів. Натомість у Кашмірі не вщухало невдоволення місцевого населення й наростали антиіндійські настрої.

Під час зустрічі однією з головних тем було обговорення низки заходів щодо переформатування виборних дільниць у регіоні, що відкрило б шлях до проведення виборів. Моді охарактеризував зустріч як «важливий крок у напрямку збільшення зусиль щодо розвитку і прогресу території Джамму і Кашміру». Серед 14 кашмірських політиків, які були представлені на зустрічі, були лідери місцевих партійних структур, які знаходились при владі на цій території протягом десятиліть. Декілька з них були ув'язнені після того, як було

ліквідовано спеціальний статус штату. Вони висунули низку вимог, серед яких були повернення до колишнього територіального статусу, проведення виборів у регіоні для відновлення демократії, звільнення усіх політичних в'язнів. У самому Кашмірі політичні аналітики вітали проведення такої зустрічі. Як заявив колишній професор з політології Кашмірського університету А. Баба, «початок процесу діалогу є гарним першим кроком, тому що він означає відхід від тієї негативної та нетолерантної риторики, яку ми чули з боку Нью-Делі після зміни статусу Кашміру» [20].

Аналіз досліджуваної теми дозволив зробити такі висновки:

- Проблеми та конфлікти, що й донині існують у індійсько-пакистанському прикордонні ведуть своє походження ще з часів перебування Індії у складі Британської колоніальної імперії. Саме завдяки передусім політиці британських колоніальних властей відбувалось штучне нацьковування двох найбільших етнорелігійних груп індійського населення – індусів і мусульман один проти одного. Все це в кінцевому підсумку призвело до розколу індійського національного руху і появи двох найбільших політичних партій – Індійського національного конгресу і Мусульманської ліги, кожна з яких висунула власне бачення майбутнього індійського субрегіону. Якщо Індійський національний конгрес виступав за збереження єдності Індії, то Мусульманська ліга вимагала створення ще й окремої держави для мусульман. Фактично, при підтримці британських властей перемогла позиція Мусульманської ліги і були створені дві окремі держави – Індія і Пакистан.

- Каменем спотикання та напруги у відносинах між обома новоствореними державами стала, в першу чергу, прикордонна територія Кашмір, поділена між ними, коли дві третини території відійшли до Індії, а одна третина – до Пакистану. Для максимального зниження напруги у створеному індійському штаті Джамму і Кашмір, заселеного переважно мусульманами, влада Індії ввела у конституцію країни 370-ту статтю, згідно якої штат Джамму і Кашмір отримав особливий статус і певну автономію. Однак це не зняло суперечки між Індією та Пакистаном, який вважав, що територія Кашміру має належати йому. Все це нерідко призводило до періодичного загострення відносин і навіть виникнення декількох збройних конфліктів між Індією і Пакистаном.

Врешті-решт, у серпні 2019 р. правляча в Індії Бхаратія джаната парті і її лідер, що став прем'єр-міністром країни, Н. Моді, які притримувалися платформи індіїстського націоналізму, вирішили ліквідувати особливий статус Джамму і Кашміру, виходячи при цьому з того, що у такий спосіб вдасться краще інтегрувати зазначену територію до державного тіла Індії і звести нанівець сепаратистські настрої серед мусульманської частини мешканців регіону.

- Фактичний провал цієї політики і кардинальні зміни у геополітичному балансі Індо-Тихоокеанського регіону, викликані, передусім, серйозним

загостренням американо-китайського суперництва, приходом до влади в сусідньому Афганістані радикального ісламістського руху «Талібан» тощо, змусили на початку 2021 р. як Індію, так і Пакистан зробити певні кроки у напрямку пом'якшення двосторонніх відносин та активізації спроб знаходження оновленого та більш гнучкого і досконалого формату порозуміння в індійсько-пакистанському прикордонні. Прем'єр-міністр Індії Н. Моді наприкінці червня 2021 р. провів зустріч із групою кашмірських політиків, під час якої обговорювались перші кроки щодо проведення парламентських виборів на території колишнього штату Джамму і Кашмір.

Список використаних джерел та літератури

1. Україна розвиватиме двосторонні відносини з багатьма країнами та Глава держави. 5 липня 2021 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-rozvivatime-dvostoronni-vidnosini-z-bagatma-krayina-69321>
2. Schofield V. Kashmir in Conflict: India, Pakistan and the Unending War. London, 2021. 352 p.
3. Rose S. Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace. Harvard University Press, 2005. 320 p.
4. Khan Y. The Great Partition: The Making of India and Pakistan. Yale University Press, 2008. 272 p.
5. Борділовська О.А. Індія і Пакистан: інтелектуальна історія розлучення. Київ: Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2018. 291 с.
6. Bangwar Ali Hassan. Kashmir issue revisited. June 28, 2021. *The Express Tribune*. URL: <https://tribune.com.pk/story/2307670/kashmir-issue-revisited>.
7. Malik R. The Kashmir conflict, the legacy of the British Empire and the role of the United Nations, 2019. URL: <https://www.disterrmem.eu/blog/the-kashmir-conflict-and-the-role-of-united-nations>
8. Pramanik S., Roy T.K. The Neutrosophic Game Theoretic Approach to Indo- Pak Conflict over Jammu-Kashmir. *Neutrosophic Sets and Systems*. 2014. Vol. 2. P. 82-101.
9. Пахомов Е. Месяц после 70 лет конфликта. Как Индия отменяет автономию Кашмира. 2 декабря 2019 года / Московский центр Карнеги. URL: <https://carnegie.ru/commentary/80459>
10. Cohen S.P. India, Pakistan and Kashmir. *Journal of Strategic Studies*. 2002. Vol. 25. Is. 4. P. 32-60.
11. Гостев А. Ядерные клыки старых врагов. 8 августа 2019 года / Радио свобода URL: <https://www.svoboda.org/a/30098246.html>
12. Christophe Jaffrelot on Narendra Modi and Hindu Nationalism. April 13, 2021 / Democracy Paradox. URL: <https://democracyparadox.com/2021/07/13/christophe-jaffrelot-on-narendra-modi-and-hindu-nationalism/>
13. Kartha T., Jiliani J. The Latest Kashmir Conflict Explained. August 28, 2019 / United States Institute of Peace. URL: <https://www.usip.org/publications/2019/08/latest-kashmir-conflict-explained>
14. Interim National Security Strategic Guidance. The White House. Washington, 2021. 24 p.
15. Орлик В.В. Розвиток формату Чотиристороннього діалогу з безпеки (QUAD) як чинник формування нової безпекової ситуації в Індо-Тихоокеанському регіоні. НІСД / NISS. Київ, 2021. 4 с.
16. Pasricha A. Blinken Visit to New Delhi Expands Indo-US Partnership. –July 28, 2021. VOA News. URL: <https://www.voanews.com/south-central-asia/blinken-visit-new-delhi-expands-indo-us-partnership>

17. Shah A. Afghanistan and Pakistan's Uneasy Border? – August 13, 2021 / Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2021/08/13/what-will-happen-to-afghanistan-and-pakistan-s-uneasy-border-pub-85152>
18. Gul A. Indian Prime Minister Sends «Message of Goodwill» to Pakistani Counterpart. March 23, 2021 / VOA News. URL: <https://www.voanews.com/south-central-asia/indian-prime-minister-sends-message-goodwill-pakistani-counterpart>
19. Gul A. Pakistan to India: “Time to Bury the Past” for Regional Peace. March 19, 2021 / VOA News. URL: <https://www.voanews.com/south-central-asia/pakistan-india-time-bury-past-regional-peace>
20. Paricha A. Modi Holds Out Prospect of Elections in Kashmir. – June 25, 2021 // VOA News. URL: <https://www.voanews.com/south-central-asia/modi-holds-out-prospect-elections-kashmir>

References

1. *Ukraina rozvyvatyme dvostoronni vidnosyny z bagat'ma krainamy* [Ukraine will develop bilaterian relations with many countries]. 05.07.2021. [Online]. Available from: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-rozvivatime-dvostoronni-vidnosini-z-bagatma-krayina-69321> [In Ukrainian].
2. Schofield, V. (2021). *Kashmir in Conflict: India, Pakistan and the Unending War*. London. [In English].
3. Rose, S. (2005). *Kashmir: Roots of Conflict, Paths to Peace*. Harvard University Press. [In English].
4. Khan, Y. (2008). *The Great Partition: The Making of India and Pakistan*. Yale University Press. [In English].
5. Bordilovska, O.A. (2018). *Indiya i Pakistan: intelektualna istoria rozluchennia* [India and Pakistan: Intellectual history of the divorce]. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Bangwar Ali Hassan, (2021). Kashmir issue revisited. *The Express Tribune*. 28.06.2021. [Online]. Available from: <https://tribune.com.pk/story/2307670/kashmir-issue-revisited>. [In English].
7. Malik, R. (2019). *The Kashmir conflict, the legacy of the British Empire and the role of the United Nations, 2019*. [Online]. Available from: <https://www.disterrmem.eu/blog/the-kashmir-conflict-and-the-role-of-united-nations>. [In English].
8. Pramanik, S., Roy, T.K. (2014). The Neutrosophic Game Theoretic Approach to Indo- Pak Conflict over Jammu-Kashmir. *Neutrosophic Sets and Systems*, Vol. 2, Pp. 82-101. [In English].
9. Pahomov, Ye. (2019). Miesiats poslie 70 liet konflikta. Kak Indiya otmieniayet avtonomiyu Kashmira [The month after the conflict. India cancels the Kashmir's autonomy]. *Moskovskii centr Karnegy* [Carnegie Moscow Center]. 02.12.2019. [Online]. Available from: <https://carnegie.ru/commentary/80459> [In Russian].
10. Cohen, S.P. (2002). India, Pakistan and Kashmir. *Journal of Strategic Studies*, Vol. 25. Is. 4, Pp. 32-60. [In English].
11. Gostev, A. (2019). Yadernye klyki staryh vragov [Nuclear fangs of old enemies]. *Radio Svoboda* [Radio Svoboda]. 08.08.2019. [Online]. Available from: <https://www.svoboda.org/a/30098246.html> [In Russian].
12. Christophe Jaffrelot on Narendra Modi and Hindu Nationalism. *Democracy Paradox*. 13.04.2021. [Online]. Available from: <https://democracyparadox.com/2021/07/13/christophe-jaffrelot-on-narendra-modi-and-hindu-nationalism/> [In English].
13. Kartha, T., Jiliani, J. (2019). The Latest Kashmir Conflict Explained. *United States Institute of Peace*. 28.08.2019. [Online]. Available from: <https://www.usip.org/publications/2019/08/latest-kashmir-conflict-explained> [In English].
14. Interim National Security Strategic Guidance (2021). *The White House*. Washington. [In English].

15. Orlyk, V.V. (2021). Rozvytok formatu Chotyrystoronniogo dialogu z bezpeky (QUAD) [The development of Quadrilateral Security Dialogue format (QUAD)]. *NISD / NISS* [NISS / NISS]. Kyiv. [In Ukrainian].
16. Pasricha, A. (2021). Blinken Visit to New Delhi Expands Indo-US Partnership. *VOA News*. 28.07.2021. [Online]. Available from: <https://www.voanews.com/south-central-asia/blinken-visit-new-delhi-expands-indo-us-partnership> [In English].
17. Shah, A. (2021). Afghanistan and Pakistan's Uneasy Border? *Carnegie Endowment for International Peace*. 13.08.2021. [Online]. Available from: <https://carnegieendowment.org/2021/08/13/what-will-happen-to-afghanistan-and-pakistan-s-uneasy-border-pub-85152> [In English].
18. Gul, A. (2021). Indian Prime Minister Sends "Message of Goodwill" to Pakistani Counterpart. *VOA News*. 23.03.2021. [Online]. Available from: <https://www.voanews.com/south-central-asia/indian-prime-minister-sends-message-goodwill-pakistani-counterpart> [In English].
19. Gul, A. (2021). Pakistan to India: "Time to Bury the Past" for Regional Peace. *VOA News*. 19.03.2021. [Online]. Available from: <https://www.voanews.com/south-central-asia/pakistan-india-time-bury-past-regional-peace> [In English].
20. Paricha, A. (2021). Modi Holds Out Prospect of Elections in Kashmir. *VOA News*. 25.06.2021. [Online]. Available from: <https://www.voanews.com/south-central-asia/modi-holds-out-prospect-elections-kashmir> [In English].

Швед В.А. Индийско-пакистанское пограничье: историческое развитие и современные основы согласования.

Статья посвящена исследованию вопроса исторических основ существующих приграничных конфликтов между Индией и Пакистаном и последним усилиям двух государств и международного сообщества в отношении попыток их разрешения. Своими корнями существующие индийско-пакистанские приграничные конфликты ведут во времена пребывания Индии в составе Британской колониальной империи. В решающей степени они стали следствием политики британских властей, которые в стремлении ослабить освободительное движение в Индии, разжигали вражду между самыми большими этнорелигиозными группами населения – индусами и мусульманами, что в конце концов привело к образованию двух отдельных соседних государств – Индии и Пакистана, которые получили в наследство многочисленные пограничные конфликты. Самый большой среди них – кашмирский, обусловленный разрывом этой территории между двумя странами. На протяжении нескольких десятилетий штат Джамму и Кашмир, согласно статье 370-й конституции Индии, пользовался особым статусом и широкой автономией. Однако в августе 2019 г. правительство Индии во главе с Н. Моди ликвидировало этот особый статус, удалив указанную статью из конституции страны.

В течение последнего года под влиянием серьёзных геополитических изменений в Индо-Тихоокеанском регионе и Южной Азии, правительство Н. Моди инициировало возвращение к рассмотрению статуса бывшего штата Джамму и Кашмир, а также стремится наработать обновленный формат его пребывания в составе Индийского государства. 25 июня 2021 г. премьер-министр Индии провёл важную встречу с группой известных политиков из Кашмира, что стало первым публичным мероприятием Нью-Дели после ликвидации Кашмирской автономии. Во время встречи был обговорен ряд вопросов о подготовке к проведению будущих выборов в регионе. Н. Моди охарактеризовал встречу как «важный шаг в направлении повышения усилий в деле развития и прогресса территории Джамму и Кашмир».

Ключевые слова: *Индия, Пакистан, пограничье, кашмирская проблема, Н. Моди, Четырёхсторонний диалог по вопросам безопасности.*

Shved V. Indian-Pakistani Border: Historical Development and Contemporary Principles of Reconciling Contradictions.

The article is devoted to the study of the issue of the historical foundations of the existing border conflicts between India and Pakistan and the latest efforts of these two states and the international community in relation of resolving them. The roots of the existing Indian-Pakistani border conflicts go back to the time when India was a part of British colonial empire. To a decisive extent, such conflicts were a consequence of the British authority's policy, which, in an effort to weaken the liberation movement in India, incited enmity between the largest ethno-religious groups of the population – Hindus and Muslims. This policy eventually led to the formation of two separate neighboring states – India and Pakistan, and these countries inherited numerous border conflicts. The largest among them is Kashmir, due to the gap of this territory between India and Pakistan. For several decades, the state of Jammu and Kashmir, according to Article 370 of the Indian Constitution, had a special status and broad autonomy. However, the Indian government, headed by N. Modi, eliminated this special status by removing this article from the country's constitution in August 2019.

Over the past year, under the influence of serious geopolitical changes in the Indo-Pacific region and South Asia, the government of N. Modi initiated a return to the consideration of the status of the former state of Jammu and Kashmir, and also seeks to develop an updated format for his stay in India. On June 25, 2021 the prime minister of India held an important meeting with a group of prominent politicians from Kashmir, which was the first public event by the Indian government after the liquidation of the Kashmir autonomy. During the meeting, a number of issues were discussed about the preparation for the future elections in the region. N. Modi described the meeting as “an important step towards increasing efforts in the development and progress of the territory of Jammu and Kashmir”.

Keywords: *India, Pakistan, border, Kashmir's conflict, N. Modi, Quadrilateral Security Dialogue (QUAD).*

УДК 94(569.3)«1943/2021»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-8>

Зелінський А.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-0214-4625>

ЛІВАНСЬКА РЕСПУБЛІКА: МІЖ ПОЛІТИЧНИМ КОНФЕСІОНАЛІЗМОМ І ПОЛІТИЧНИМ ПРАГМАТИЗМОМ

Одним з найцікавіших явищ, пов'язаних з функціонуванням ліванських владних структур виступає діючий у країні принцип консоціативної (Консоціальної) демократії, вираженої у формі політичного конфесіоналізму. Разом з цим, протягом майже 80-річної історії Ліванської республіки принципи функціонування її політичної системи зазнавали й надалі продовжують зазнавати істотних змін. Розуміння сутності й визначення стадіальності зазначеної еволюції дозволить скласти уяви про перспективи подальшого політичного розвитку цієї важливої у масштабах близькосхідного регіону країни.

Автор статті поділяє думку дослідників, які вважають, що Ліван поступово перетворюється з консоціативної на мажоритарну демократію. Вже на момент утворення Ліванської республіки поряд з превалюванням конфесіоналістичних засад мало місце декларативне визнання тимчасового характеру цього явища. Поправки, зроблені до ліванської конституції у 1990 р. містять положення, що створюють реальні можливості для здійснення курсу на деконфесіоналізацію. У 2005 р. на хвилі Кедрової революції сформувалася кардинально нова політична система Лівану. Вона, хоча й зберігає базовий конфесіональний аспект, проте полягає у протистоянні двох поліконфесійних політичних блоків. У нинішньому (2021) році, на хвилі масового невдоволення існуючим політичним ладом у лівані сформувався дуже нечисленний, проте реальний антиконфесіоналістичний опозиційний політичний блок, котрий планує взяти участь у парламентських виборах 2022 р. Паралельно у вищих політичних колах країни нерідко практикується використання антиконфесіоналістської риторики, що свідчить на користь зростання її популярності. Нарешті, вплив зовнішніх чинників нерідко призводить до подолання міжконфесійних бар'єрів місцевими політичними елітами.

Нині ліванське суспільство опинилося на півдорозі між традиційним політичним конфесіоналізмом і позаконфесійним політичним прагматизмом. Цей політичний *modus vivendi* можна окреслити як прагматичний конфесіоналізм.

Ключові слова: Ліванська республіка, консоціативна демократія, політичний конфесіоналізм, Національний пакт, Хартія національної згоди, Кедрова революція

Ліванська республіка, не зважаючи на свій більш, ніж скромний розмір, протягом усього часу свого існування постійно перебуває у центрі уваги політологів, економістів, соціологів та істориків. Водночас, одним з найцікавіших явищ, пов'язаних з функціонуванням ліванських владних структур безумовно виступає діючий у країні принцип консоціативної (Консоціальної) демократії¹, вираженої у формі політичного конфесіоналізму. Разом з цим, протягом майже 80-річної історії Ліванської республіки (див. нижче) принципи

---

¹ В оригіналі – «consociationaldemocrasy» [1, с. 139]. Про сильні й слабкі сторони політичних режимів, побудованих на консоціативному принципі [див. наприклад: 47; 1, с. 139-143; а також вище].

функціонування її політичної системи зазнавали й надалі продовжують зазнавати істотних змін. Розуміння сутності й визначення стадіальності зазначеної еволюції дозволить скласти уяви про перспективи подальшого політичного розвитку цієї країни, чію геополітичну вагу у масштабах близькосхідного регіону важко переоцінити.

Консоціативна (узгоджувальна) демократія, на відміну від більш поширеної орієнтованої на волевиявлення математичної більшості демократії мажоритарної, базується на засадах компромісу й апріорно гарантованих можливостей долучення до державної влади представників усіх груп населення відповідної країни. Зазвичай, подібна форма демократії притаманна державам, у яких превалююча етнічна, релігійна чи мовна група населення становить відносну або дуже незначну абсолютну більшість від загальної кількості громадян. У цьому випадку, переважно йдеться про вплив позаекономічних чинників, пов'язаних з міцно вкоріненими традиціями. Тому елементи консоціативної демократії тією чи іншою мірою присутні у політичних системах таких різних за ступенем соціально-економічного розвитку країн, як Бельгія, Бурунді, Велика Британія, Гайана, Ізраїль, Колумбія, Нігерія, Руанда, Швейцарія тощо [1, с. 139-140]. Неважко зрозуміти, що мета запровадження до суспільно-політичних відносин консоціативного принципу, неодмінно пов'язаного з частковою відмовою більшості від своїх природних, проте недостатньо безспірних переваг, полягає у збереженні територіальної цілісності того чи іншого державного утворення. Не стала винятком у цьому плані й Ліванська республіка.

Вже на момент виникнення незалежної Ліванської держави, етнічний і мовний склад півтора мільйонного населення країни кедрів [2, с. 344] носив майже гомогенний (арабський)² характер [3; 4, с. 59-60; 5, с. 113; 6]³. Проте релігійний його склад був і залишається надзвичайно строкатим. Так, у країні офіційно визнано 18 релігійних конфесій. Серед них, 12 християнських: мароніти⁴, православні Антіохійського патріархату, греко-католики (мелькіти), вірмено-григоріани (адепти вірменської апостольської церкви), вірмено-католики, сиро-католики, сирійці-яковіти, копти⁵, халдео-католики, несторіани, римо-католики, протестанти; 5 мусульманських: суніти, шіїти, друзи, алавіти, ісмаїліти⁶; а також нечисленна юдейська община [7, с. 157; 4, с. 60; 5, с. 113;

² Певний виняток становить сформована у 20-ті – 30-ті рр. XX ст. вірменська діаспора [9, р. 90-91], котра нині налічує бл. 200 тис. осіб [5, с. 113]. У цьому контексті не можна також не згадати таке квазіетнічне явище, як пов'язаний з ліванськими християнами-маронітами (див. прим. 4) політичний фінікізм [7, с. 67-70; 63].

³ Такий стан речей зберігається до нашого часу [22].

⁴ Левантійська конфесія монофелітського толку, яка визнає зверхність Папи Римського й тим самим належить до числа східних католицьких церков [7].

⁵ Відповідно, сирійські та єгипетські міафізити [64, р. 38-40].

⁶ Друзи, алавіти й ісмаїліти являють собою радикальні відгалуження шіїзму. Кожній з цих релігійних течій притаманні елементи синкретизму та гностичне забарвлення [65, с. 111-113;

8, с. 16]. Водночас, з огляду на результати перепису населення, проведеного у 1932 р. французькою колоніальною адміністрацією [9, р. 91; 7, с. 156-157; 2, с. 344]⁷, на 1943 р. у новоствореній державі мешкало бл. 51% християн і бл. 49% мусульман [7, с. 157-158; 4, с. 60]. До найбільш численних релігійних громад країни належали наступні: християни-мароніти (бл. 28,7%), мусульмани-суніти (бл. 22,4%) і мусульмани-шіїти (бл. 19,5% населення) [9, р. 269, not. 3; 7, с. 157; 4, с. 60]⁸.

За такої непевної розстановки сил під загрозою опинялася сама можливість виникнення незалежного Лівану. Християнські громади боялися, що мусульмани сприятимуть поглиненню території країни сусідньою Сирією; тоді як мусульмани очікували, що християни використовуватимуть тісні контакти з європейськими урядами задля зміцнення свого хисткого домінування у країні, навіть ціною її державного суверенітету [10, р. 6; 7, с. 160, 293-294]. Проте, значною мірою з огляду на політичну та економічну брутальність французької адміністрації [10, р. 6-23; 9, р. 93-109; 7, с. 291-293], політичні лідери державницьких течій обох релігійних груп: мароніт Б. аль-Хури та суніт Р. ас-Сольх восени 1943 р. заключили вербальну угоду, котра отримала назву Національний пакт [10, р. 23-38; 7, с. 160, 293-294]⁹. Згідно з цією домовленістю, яка безпосередньо передувала утворенню Ліванської республіки [9, р. 107-109, 255], посада президента країни резервувалася за маронітом, головою уряду обов'язково мав бути суніт, а спікером парламенту – шіїт¹⁰; місця у парламенті ділилися між християнами та мусульманами у пропорції 6 : 5¹¹. Водночас, певна окреслена кількість депутатських мандатів закріплювалася не лише за трьома провідними конфесіями, але й за представниками релігійних меншин; міністерські, силові, адміністративні та судові посади також ділилися за заздалегідь обумовленим конфесійним принципом; нарешті, Ліван визнавався невід'ємною частиною арабського

66, с. 184-187]. Визнання їхньої правовірності з боку представників сунізму і навіть шіїзму носить ситуативний характер й обумовлюється відверто прагматичними міркуваннями [див. наприклад: 7, с. 157-158; 67; 68, с. 31; 1, с. 439-440].

⁷ З часу зазначеного заходу, з огляду на вузькополітичні інтереси низки релігійних груп Лівану (див. вище) жодного офіційного перепису населення не проводилося [9, р. 91; 21; 47, р. 288, not. 4; 2, с. 344-345; 5, с. 126н, прим. 1].

⁸ При цьому, мароніти становили бл. 54% від загальної кількості християн, а Суніти й шіїти – відповідно бл. 46 і 40% від загальної кількості мусульман [21].

⁹ Про зовнішньополітичні чинники, котрі сприяли виникненню незалежного Лівану. Див. [10, р. 17-18, 37; 9, р. 105-109].

¹⁰ Проте, варто зазначити, що у 1946-1947 рр. посаду спікера займав не шіїт а православний християнин антіохійського патріархату Х. Абу Чахла [10, р. 58].

¹¹ Таку пропорцію вперше у представницькому органі Лівану було запроваджено ще у 60-ті рр. XIX століття за часів турецького панування [7, с. 288-289; пор. 9, р. 41 (з пропорцією 7 : 5)].

світу¹², проте водночас зберігав й прозахідні культурно-політичні орієнтири [10, р. 35п, not. 92, 37; 9, р. 110–112; 3; 11, с. 29-30; 7, с. 160-161, 294; 4, с. 60-61; 12, с. 56, 69-70]. Разом з цим, у межах вище згаданої домовленості зберігала свою чинність прийнята під час французького домінування ліванська конституція, щоправда, із внесенням деяких поправок [13]. Серед її положень, котрі на той момент залишалися незмінними, слід вказати на констатацію провідного значення владних повноважень президента і на визнання тимчасового характеру розподілу державної влади за конфесійною ознакою [13, р. 228, art. 17, 240-246, art. 51-60; 260, art. 95¹³; 9, р. 110-112; 11, с. 30; 7, с. 161, 290; 12, с. 52, 76].

Отже, у наслідок низки міжконфесійних компромісів, новостворена Ліванська республіка мала уникнути насильницької ісламізації та надмірної вестернізації. Водночас мусульманська меншість визнавала пріоритетне владне становище християнської більшості, тоді як остання гарантувала мусульманам неодмінну причетність до управління державою. Водночас зрозуміло, що кожна зі сторін сподівалася на реалізацію додаткових політичних можливостей, пов'язаних зі строкатістю й неоднорідністю протилежної релігійної групи. Таким чином, як вже говорилося вище, на політичній карті світу виникло нове державне утворення, чие існування значною мірою було уможливлено застосуванням консоціативних принципів. Оскільки ж в основі своєїрідної громадської угоди, прийнятої представниками провідних місцевих політичних еліт лежав розподіл влади за конфесійною ознакою, отримана державна модель слушно була окреслена саме як політичний конфесіоналізм [див. наприклад: 3, р. 63; 14, с. 384; 15, с. 34; 16, с. 25; 4, с. 60; 17, с. 103; 1, с. 147; 18; 5, с. 113; 8, с. 16].

Проте, як усі демократичні моделі, побудовані за консоціативним принципом, ліванський політичний конфесіоналізм міг повноцінно функціонувати як мінімум за двох умов: бездоганного дотримання усіма контрагентами прийнятих компромісних домовленостей і незмінного збереження демографічної ситуації, що лежала в основі необхідності прийняття відповідних компромісів. Варто визнати, що у випадку Ліванської республіки обидві вищезгадані основи, на яких базувалася місцева політична система, не витримали випробовування часом. З одного боку, маронітська соціально-економічна верхівка, у чиїх руках перебували найбільш вагомні важелі політичної влади і значний адміністративний ресурс, неодноразово використовувала своє панівне становище в інтересах власної релігійної громади [12, с. 76; 19]. Зокрема це стосувалося питань, пов'язаних зі встановленням пріоритетів у забезпеченні різних конфесійних груп водними ресурсами

---

¹² Наголос свідомо було зроблено на етнічному, ане релігійному (ісламському) чиннику [9, р. 111].

¹³ Див. редакції статей конституції, чинні до прийняття конституційного закону від 21 вересня 1990 р. (пор. вище і прим. 21).

[19, с. 1544-1545], що навіть у випадку порівняно багатого на воду Лівану [16, с. 25] призводило до виразів невдоволення, що зрештою набували відверто конфесійного забарвлення [19]. З іншого боку, внаслідок поступових демографічних зрушень як природного, так і механічного характеру¹⁴, поступово змінювалося фактичне кількісне співвідношення провідних релігійних течій Лівану. Так, факт наявності християнської більшості у країні вже у другій половині 1950-х рр., було поставлено під сумнів представниками мусульманської (на той момент – сунітської) політичної еліти [11, с. 30-33; 12, с. 174; 20, с. 203; 21; 12, с. 96-109; 19, с. 1547-1548; 2, с. 338; 8, с. 16]. Слід погодитися, що зазначене твердження було небезпідставним. Можна говорити, що починаючи з 1960 року, дійсно спостерігається поступове, проте невинне зменшення кількості християнського населення Лівану [8, с. 16; 12, с. 129, 160, 165, 199]. Зокрема, згідно з результатами неофіційних й почасти недостатньо об'єктивних підрахунків (див. прим. 7), на сьогоднішній день серед громадян Ліванської республіки, з урахуванням заробітчан, які працюють за кордоном, налічується бл. 65% мусульман і бл. 35% християн [21; 12, с. 189-190; 8, с. 16; пор. 22; 23]. Водночас, маронітська громада, зберігаючи першість серед християнського населення, у масштабах усієї країни перемістилася на третє місце. На сучасному етапі, вона поступається як сунітам, так і шиїтам, чия конфесія останнім часом, схоже, становить на території Лівану хоча й дуже відносно, однак, все ж-таки, більшість [14, с. 388; 23; пор. 6]¹⁵. Намагання маронітів за будь-яку ціну зберегти першість у політичному житті країни у сукупності із прагненнями сунітської і почасти дружньої еліт до перегляду умов Національного пакту на користь мусульман кінець кінцем призвели до розв'язання однієї з найзапекліших і найтриваліших громадянських війн ХХ ст., котра тривала у Лівані протягом 1975-1990 рр. [24; 10, р. 60-65; 9, р. 193-245; 11, 29-37; 12, с. 139-176; 5, с. 116-119].

Зрештою, цей кривавий внутрішній конфлікт вдалося залагодити шляхом прийняття нового політичного компромісу. Йдеться про Хартію національної згоди (відому також як Таїфська угода), прийняту впливовими політичними силами Лівану 22 жовтня 1989 р. за посередництва Саудівської Аравії та низки інших близькосхідних держав [9, р. 246, 248; 26, с. 133; 12, с. 172-173; 5, с. 118]. Зокрема, у межах цього компромісу передбачалися наступні зміни:

---

¹⁴ До останніх слід віднести перманентну масову еміграцію християнського населення, а також зростаючу кількість палестинських біженців, яких лідери ліванських сунітів сподівалися натуралізувати або й навіть використати як бойову силу у можливому військовому протистоянні з християнами [11, с. 30-33; 21; 12, с. 90, 110-138; 2, с. 338]; що згодом діалогу країні взнаки. До речі, слід мати на увазі, що проти натуралізації сунітів-палестинців виступали не лише християни, але й шіїтська релігійно-політична громада [14, с. 386].

¹⁵ Про поступове зростання чисельності та посилення політичного впливу ліванської шіїтської громади [див. наприклад: 68, 27-28; 52; 12, с. 129-130, 141, 158-160, 186-187, 229; 19; 23].

1) Ліван офіційно проголошувався парламентською республікою¹⁶ [26, I, C]; 2) співвідношення християн і мусульман у парламенті змінювалось з 6 : 5 на 50% : 50% з тимчасовим збереженням практики розподілу депутатських мандатів за конфесійною ознакою [26, II, A, 5, a-b, 6]¹⁷; 3) декларувався намір створення багатоконфесійної верхньої палати парламенту (сенату), уповноваженої вирішувати найважливіші питання загальнодержавного значення [26, II, A, 7]; 4) гарантувався перехід ключових важелів виконавчої влади від президента-мароніта до прем'єра-суніта [26, II, b-f]¹⁸; 5) посилювався ступінь підконтрольності уряду парламентові [26, II, F, 1, f, 3] 6) проголошувався курс на деконфесіоналізацію ліванської політичної системи [26, II, G]; 7) тимчасовим гарантом втілення у життя положень Хартії національної згоди *de facto* визнавалася мусульманська Сирія¹⁹ [26, III, D; пор. 9, р. 251-252; 11, с. 35; 27, р. 385, 387; 28, с. 254, 261; 29, р. 269-270; 12, 179-182; 14, с. 385]²⁰. Цікаво, що так і не знайшло місця підтвердження зазначеного перерозподілу влади шляхом проведення нового перепису ліванського населення. Цей захід, на якому сунітські лідери неодноразово наполягали, починаючи з кінця 1950-х рр. [12, с. 143; 2, с. 343-345], не було проведено навіть після закінчення війни (див. прим. 7). Схоже на те, що результатів перепису боялися як християни, чия загальна чисельність невблаганно наближалася до 1/3 населення країни (див. вище), так і суніти, котрі вже тоді не були упевнені, що їхня чисельність все ще перевищує кількість шиїтів (пор. прим. 15). Самі ж шиїти на той момент ще не були достатньо консолідовані [пор. 26; 12, с. 177, 181-182, 186-187, 209; 5, с. 119], щоб змусити політичних представників інших конфесій до проведення вищезгаданого заходу.

Положення, зафіксовані у Хартії національної згоди так чи інакше знайшли своє відображення у численних поправках до ліванської конституції, прийнятих у формі Конституційного закону від 21 вересня 1990 р. Відтепер, вже у

---

¹⁶ З огляду на вагомі зміни у формі державного правління, про посттаїфський Ліван нерідко говорять як про Другу Ліванську республіку [9, р. 250; 27, р. 383; 7, с. 308]. Тоді як наслідком проведення усіх передбачених Таїфською угодою реформ, теоретично мало б стати виникнення Третьої Ліванської республіки [9, р. 250], побудованої на переважних засадах мажоритарної демократії.

¹⁷ Нині конфесійний розподіл 128 депутатських мандатів виглядає наступним чином: мароніти – 34, православні Антіохійського патріархату – 14, греко-католики – 8, вірмено-григоріани – 5, вірмено-католики – 1, протестанти – 1, інші немусульманські конфесії – 1, суніти – 27, шиїти – 27, друзи – 8, алавіти – 2 [9, р. 247; 21].

¹⁸ Згідно з нещодавно висловленою думкою М. Янга, котра на мій погляд значною мірою є дискусійною, навіть після прийняття конституційних поправок 1990 р, за інститутом президента об'єктивно зберігся дуже суттєвий владний потенціал [41].

¹⁹ Зокрема, слід мати на увазі, що згідно з конституцією Сирійської Арабської республіки президентом країни може бути лише мусульманин [68, с. 31].

²⁰ Стосовно ролі Сирії у громадянській війні 1975-1990 рр. та різних оцінок сирійської військової присутності у тодішньому Лівані [див. наприклад: 9, р. 196, 199-212, 220-221, 232-235, 246, 249; 11, с. 32-35; 12, с. 139-157, 179-182; 5, с. 117-118; 69].

преамбулі до основного закону країни Ліван визначався як парламентська демократична республіка [13, р. 225, рг. 3]²¹, котра має на меті скасування політичного конфесіоналізму [13, р. 225, рг. 8]. Проте, судячи з подальшого змісту відредагованого основного закону країни, мусульманська більшість була зацікавлена не стільки у деконфесіоналізації політичної системи, скільки у як найшвидшому закріпленні домовленостей, стосовно перерозподілу державної влади, в основі якого лежав все той же принцип політичного конфесіоналізму. Так, у подальших поправках до конституції йшлося про наступні реальні зміни: значна частка виконавчих і законодавчих повноважень президента передавалася, відповідно, уряду і парламенту [13, р. 228, art. 17-18, 239-245, Art. 49, 51-58, 247-248, art. 64-65, 257, art. 86]; місця у парламенті як і міністерські портфелі порівну розподілялися між християнами і мусульманами [13, р.230, art. 24, 260, art. 95]; члени уряду з прем'єром включно несли всебічну (зокрема судову) відповідальність за свої дії винятково перед парламентом [13, р. 250, art. 69, f, art. 70]; при цьому цікаво, що можливість дострокового розпуску урядом парламенту, з огляду на складність відповідної процедури [пор. 13, р. 243, art. 55, 248, art. 65, 4], по суті, носить винятково теоретичний характер [30, р. 11].

Зі скасуванням же проявів політичного конфесіоналізму ситуація виявилася дуже розпливчастою [пор. 29, р. 268-269; 27, р. 383-384, 388]. Модифікована конституція, базована на засадах Таїфської угоди, лише відкривала усебічні можливості для легітимного проведення комплексу заходів по деконфесіоналізації усіх гілок державної влади і державно-адміністративного апарату, але водночас не визначала ні термінів проведення відповідних реформ, ні форми відповідальності за гальмування необхідних заходів [13, р. 229, art. 22, 230, art. 24, 259-260, art. 95]. У результаті, відповідні заходи або взагалі не були проведені або набували майже декоративного характеру [37]. Зокрема, не було реалізовано положення про утворення двопалатного парламенту [пор. 13, р. 229, art. 22]; усі подальші парламентські реформи обмежилися збільшенням кількості депутатів зі 108 [26, II, А, 6] до 128, що знайшло своє відображення у виборчому законі 1992 р. [25, с. 133]²²; протягом неозначеного періоду, необхідного для скасування політичного конфесіоналізму, за конфесійним принципом мають призначатися лише члени уряду і посадовці вищих ешелонів влади (наприклад, голови департаментів) [13, р. 259-260, art. 95]; тоді як призначення на інші цивільні й військові посади мають здійснюватися лише згідно з урахуванням професійних якостей претендентів [13, р. 260, art. 95.1], що до речі досить складно проконтролювати. Разом з цим, поправки 1990 р. містили декілька положень, котрі непрямим чином сприяли збереженню чи

---

²¹ Тут і далі див. варіанти статей, у яких враховано поправки від 21 вересня 1990 р.

²² Новий виборчий закон приймається у Лівані на передодні кожних парламентських виборів [15, с. 36].

навіть посиленню проявів політичного конфесіоналізму. Наприклад, у пункті 10 преамбули до конституції говориться наступне: «Жодна влада, яка протирічить угоді взаємного співіснування, не буде вважатися конституційною» [13, р. 225, рг. 10; пор. 26, I, I]. Варто погодитися з точкою зору Р. Ланди, згідно з якою під «угодою взаємного співіснування» мається на увазі ні що інше, як принцип конфесійного розподілу влади [12, с. 172], котрий у такий спосіб закріплювався в основному законі Ліванської республіки. Окрім цього, поглибленню конфесійного поділу країни сприяє ще одне важливе положення, закріплене у статті 69 нової редакції ліванської конституції; згідно з ним, у разі відставки більш, ніж 1/3 членів правлячого кабінету уряд автоматично втрачає свої повноваження [13, р. 250, art. 69, b; пор. 26, II, F, 1, b]. З огляду на це, кожна з трьох провідних конфесій за будь-яку ціну намагається здобути зазначені 1/3 + 1 міністерських портфеля у новому уряді, щоб мати можливість у разі необхідності шантажувати своїх опонентів або й зірвати небажані урядові заходи [1, с. 207; 15, с. 35-36; 41]. Зокрема цей чинник став «каменем спотикання», що протягом більш, ніж 13-ти місяців перешкоджав створенню ліванського уряду і був подоланий лише 10 вересня 2021 р. шляхом формування діючого кабінету суніта Н. Мікати [див. наприклад: 32; 33; 31; 34].

Щоправда, варто зазначити, що навіть вищезгаданого половинчастого процесу реформування ліванської політичної системи виявилось достатньо для досить відчутної її видозміни. Зазначена видозміна відбулася під час подій 2005 р., котрі отримали назву Кедрова революція [1, с. 195-197; 15, с. 34-35; 5, с. 119-120]. Саме на хвилі цих подій, ключових для сучасної ліванської історії, поляризація політичних сил у країні певною мірою вийшла за вузькоконфесійні межі. Йдеться про формування двох доволі стабільних партійних блоків, котрі визначають політичне життя Лівану й нині. Першим з них, який отримав назву Альянс 8 березня, відзначається відвертими просирійськими й проіранськими симпатіями. До нього увійшли шіїтські партії: Хезболла (Партія Аллаха) й Амаль, християнські (переважно маронітські) партії: Вільний патріотичний рух, Марата й вірменська Дашнакцутюн, а також друзька Демократична партія, сунітська партія арабських націоналістів (Насеристів) і фактичні філіали сирійських політичних сил Баас та Сирійської соціально-націоналістичної партії. Другий блок, Коаліція 14 березня, дотримується просаудівської і почасти прозахідної політичної орієнтації. До нього входять: провідний сунітський рух Мустакбаль (Майбутнє), впливові маронітські партії: Катаїб і Ліванські сили, а також найвпливовіша з друзьких політичних сил Прогресивно-соціалістична партія [1, с. 197-207; 12, с. 223; 15, с. 35; 5, с. 120].

Нині як серед істориків, так і з-поміж політологів превалює точка зору, згідно з якою, остаточна відмова від політичного конфесіоналізму виступає ключовою умовою оздоровлення суспільно-політичного та соціально-

економічного клімату Ліванської республіки²³. Водночас, у сучасній історіографії існують два погляди на подальші перспективи деконфесіоналізації ліванської політичної системи: відверто скептичний і помірковано оптимістичний. Прибічники першого погляду вказують на глибоке вкорінення конфесійного чинника у світосприйнятті переважної більшості пересічних ліванців, як на громадському, так і на побутовому рівні, а також на зацікавленість місцевих конфесійно-кланових еліт у збереженні існуючого стану речей [16; 35; 25; 36; 37]. Своєю чергою, прибічники другої точки зору наголошують на факті появи у країні паростків антиконфесіональної політичної опозиції, починаючи з середини 2010-х рр., позаконфесійному характері народних виступів 2019-2021 рр., популяризації вимог щодо відмови від конфесійного чинника при формуванні владних структур Ліванської республіки на користь підвищення їхнього професійного рівня і на наявності елементів прагматизму у світосприйнятті низки представників політико-конфесійних еліт країни [3, р. 12-14; 14; 12, с. 234; 15; 38; 5, с. 122-126; а також 39, с. 320-322, 329-330; 40].

На мою думку, у цій суперечці мають рацію помірковані оптимісти. Можна говорити про дуже поступовий й болісний, проте невпинний рух Лівану від керування принципами політичного конфесіоналізму до прийняття державної концепції, базованої на ідеях політичного прагматизму. Як ми бачили, вже на момент утворення Ліванської республіки поряд з безумовним превалюванням конфесіоналістичних засад мало місце декларативне визнання тимчасового характеру зазначеного явища. Поправки, зроблені до ліванської конституції у 1990 р. містять положення, котрі створюють реальні можливості для здійснення курсу на деконфесіоналізацію й заміну консоціативної демократії на мажоритарну (див. вище). У 2005 р. на хвилі Кедрової революції сформувалася кардинально нова політична система Лівану. Вона хоча й зберігає базовий конфесіональний аспект (протистояння шіїтів і сунітів), проте не менш вагому роль у розподілі політичних симпатій ліванців на цей раз відіграє й ставлення до сирійського (а згодом – й іранського) втручання у внутрішні справи країни [пор. 38]. В результаті, в обох таборах опинилися партії, що представляють інтереси різних християнських конфесій – у першу чергу, маронітів (Дотепні ліванці у цьому зв'язку навіть жартують з приводу появи християн-сунітів і християн-шіїтів), а також – політичні сили, котрі репрезентують дружку релігійну спільноту (див. вище)²⁴; якщо ж згадати про партію арабських

---

²³ Певним винятком може слугувати непомічена тенденційності точка зору А.В. Сараб'єва, згідно з якою нинішня політична система Лівану містить суттєвий позитивний й конструктивний потенціал, котрий регулярно зводиться нанівець шляхом втручання у внутрішні справи країни іноземних держав (звичайно, у цьому випадку не йдеться про РФ та режим її сирійського політичного союзника – Б. Асада) [1, с. 136-166; 48].

²⁴ Щоправда, у випадку друзів неостанню роль зіграло традиційне протистояння впливових у їхньому середовищі родин Джумблатів і Арсланів [5, с. 120].

націоналістів (див. вище), то можна говорити, що ця тенденція певною мірою поширюється навіть на сунітську громаду. Нарешті, у 2021 р., на хвилі масового невдоволення існуючим політичним ладом (див. вище) у Лівані сформувався дуже нечисленний, проте реальний антиконфесіоналістичний опозиційний політичний блок, котрий планує взяти участь у парламентських виборах, що мають відбутися весною 2022 р. [41].

Паралельно у вищих політичних колах країни нерідко практикується використання антиконфесіоналістської риторики [див. наприклад: 16, с. 27]. Так, діючий президент Лівану, мароніт М. Аун, у межах урочистої промови, виголошеної 30 серпня 2020 р. з нагоди сотої річниці заснування територіального утворення Великий Ліван [пор. 9, р. 80-87; 7, с. 155-156; 12, с. 32-33], вкотре закликав до перетворення республіки на світську державу [42; 8, с. 16-17]. Вказівки на переваги мажоритарної демократії містяться в актуальному на сьогодні програмному маніфесті надзвичайно впливової фундаменталістської шиїтської організації Хезболла, опублікованому 30 листопада 2009 р. [43, II, 3]. Гасло деконфесіоналізації є своєрідним фамільним брандом дружньої політичної династії Джумблатів [16, с. 27; 44]. Навіть політичні гравці з числа сунітів, котрі опинилися у найбільшому вигравші після заключення Таїфської угоди (див. вище), не забувають про деконфесіоналістські слогани. Прикладом тому може стати нинішня публіцистична й громадська активність сина і старшого брата ліванських прем'єрів, Б. Харірі [див. наприклад: 45; 46], котрий у недалекому майбутньому може стати офіційним політичним наступником батька замість свого молодшого брата С. Харірі. Звичайно, вищезгадана риторика здебільшого носить принагідний і декоративний, а у випадку Хезболли навіть відверто підривний характер, проте свідчить про існування доволі широких верств населення, для яких заклики до відмови від консоціативної форми демократії виглядають досить привабливо.

Зрештою, кілька слів треба сказати про зовнішньополітичний чинник, котрий на думку низки дослідників відіграє вагомий роль у гальмуванні процесу деконфесіоналізації політичного устрою Лівану [див. наприклад: 35; 15; 47, р. 281-284; 36, р. 12-13]. З мого погляду, твердження про винятково негативний вплив іноземних держав на теперішній внутрішньополітичний клімат Лівану виглядає занадто поверхнево. Особливо, коли йдеться про дезінтегруючу ліванське суспільство перманентну прив'язку конкретних релігійних конфесій до конкретних зовнішніх сил. Дійсно, протягом 1943-2005 рр. такий стан речей був повсякденним явищем. Якщо говорити у загальних рисах, християни (у першу чергу – мароніти) орієнтувалися на США і Францію, суніти – на арабські країни Перської затоки начолі із Саудівською Аравією, а шиїти – на Іран і Сирію. З появою Коаліцій 8 і 14 березня (див. вище) ситуація дещо ускладнилася. Хоча зовнішні гравці й не відмовилися від традиційних зв'язків з окремими ліванськими конфесіями, проте водночас ці зв'язки поширилися на

одну з вищезгаданих коаліцій [пор. 11, с. 31; 9; 25, 134-136; 12; 15; 47, р. 281-284; 48; 5; 36; 49]. Відтепер, Сирія й Іран, підтримуючи ліванських шиїтів, являються союзниками маронітських партій: Вільний патріотичний рух і Марата, а також інших нешиїтських політичних сил, що входять до коаліції 8 березня. З іншого боку, такі християнські країни як США та Франція дистанціюються від християн, що виступають союзниками шиїтів (у першу чергу – Хезболли), проте підтримують Коаліцію 14 березня, ядром якої є сунітська партія Мустакбаль (див. вище). Нарешті, сунітські країни Перської затоки, підтримуючи Мустакбаль²⁵, не можуть залишити поза увагою її християнських і дружких союзників по коаліції (див. вище).

Разом з цим, як би цинічно це не виглядало, консолідації багатоконфесійного ліванського суспільства сприяє такий зовнішній чинник, як вкрай вороже ставлення до сусіднього Ізраїлю. Якщо заходить мова про ставлення до цієї єврейської держави, ліванські шиїти, суніти, друзи і переважна більшість християн у першу чергу відчують себе арабами. Так, нинішній прем'єр-міністр Лівану, суніт Н. Мікаті (пор. вище), у день формування діючого багатоконфесійного уряду, затвердженого президентом-маронітом М. Ауном (пор. вище), заявив: «...ми будемо спілкуватися з ким завгодно, окрім Ізраїлю» [50]. До речі, й формування нового ліванського уряду ймовірно невідбулося й до сьогоднішнього дня, якби не колективний тиск на політичні еліти Лівану з боку США, Франції й ... Ірану. В наслідок цього екстраординарного заходу провідні політики країни були змушені відмовитися від претензій конфесійного характеру [50; 51; 34]; зокрема, стосовно отримання жаданої 1/3 + 1 міністерських портфеля у новому кабінеті (див. вище).

Однак, існує ще один суттєвий момент, який на перший погляд сприяє цементуванню вузькоконфесійної зовнішньої орієнтації ліванських релігійних громад, що несе у собі загрозу порушення хисткої суспільно-політичної рівноваги у країні кедрів. Йдеться про фінансування й матеріальну допомогу, що надається іноземними державами або за їхнім посередництвом і безпосередньо чи бодай опосередковано сприяє посиленню авторитету певної політично-конфесійної еліти. Класичним загальновідомим прикладом зазначеної практики є багатогранна допомога, регулярно надавана Іраном організації Хезболла, що зокрема дозволяє останній матеріально підтримувати й агітувати своїх реальних і потенційних прибічників [52, с. 49; 12, с. 186-187; 39, с. 292; 53; 54; також див. нижче]. Схожа ситуація спостерігається й у випадку сунітських держав Перської затоки на чолі з Саудівською Аравією, а також Туреччини. Вони з більшою чи меншою інтенсивністю (пор. прим. 25), проте регулярно, допомагають Ліванській Республіці, розраховуючи на

---

²⁵ Щоправда, на цей момент спостерігається тимчасова втрата інтересу до ліванських справ з боку Саудівської Аравії й Об'єднаних Арабських Еміратів з огляду на істотне посилення в країні впливу Хезболли [15, с. 39; 5, с. 126; 55, с. 143; 49, р. 13; 56; 70].

посилення у ній впливу сунітської громади [пор. 12, с. 231, 233; 15, с. 39; 55, с. 137-143; 54; 49, р. 13; 57]. Своєю чергою, США і Франція, котрі так чи інакше асоціюються з християнською спільнотою Лівану, не лише самі надають матеріальну підтримку зазначеній країні, але й активно сприяють наданню їй міжнародної фінансової допомоги [див. наприклад: 49, р. 14, 20-21; 56].

Проте, на мій погляд, у цьому випадку також не усе так просто. З одного боку, саме застосування своєрідного економічного шантажу, здійснене по відношенню до ліванської політичної еліти зовнішніми донорами (з Іраном включно), стало важливою складовою вищезгаданого тиску, що спонукав ліванських політиків до відмови від їхніх вузькоконфесійних преференцій [49, р. 20-21; 56; 50; 51; 34; пор. 58]. З іншого ж боку, приймаючи іноземну допомогу (можливо, почасти, навіть у випадку Хезболли), ліванці керуються не тільки внутрішньоконфесійними міркуваннями, але й притаманними їм прагматизмом, раціоналізмом і, так би мовити, купецькою жилкою [пор. 40; 54]. По суті, у загальних рисах вони оперують трьома потоками матеріальних надходжень, котрі зрештою працюють на загальноліванську економіку. При цьому, якщо один з таких потоків тимчасово зменшується, як це останнім часом сталося із надходженнями від сунітських країн (див. прим. 25)²⁶, то лишаяться два інші.

В результаті, складається враження, що політичні лідери різних конфесій здатні розігравати спільні комбінації, задля маніпулювання своїми іноземними політичними контрагентами. Прикладом такого маніпулювання, на мій погляд, можна вважати ситуацію, що протягом серпня-вересня 2021 р. склалася навколо забезпечення Лівану життєво необхідними енерго-паливними ресурсами. На фоні гуманітарної катастрофи, викликаній тотальною нестачею енергоносіїв, лідери Хезболли, не зважаючи на санкції США, накладені на Іран, організували надходження з цієї країни за посередництвом Сирії значної партії дизельного палива для забезпечення роботи генераторів електроенергії [див. наприклад: 59; 60]. Ліванські урядовці дистанціювалися від цієї неоднозначної ситуації. Вони лише обмежились формальним засудженням дій Ірану, що порушують суверенітет Лівану і констатували свою непричетність до зазначеної акції [61; 59]. Тоді як миттєвою реакцією США на ініціативу Хезболли стала інспірація поновлення досить складної схеми надходження до Лівану через ту ж-таки Сирію електроенергії виробленої в Йорданії з єгипетського природного газу [62]. Таким чином, *de facto* спільні дії ліванського політичного істеблїшменту так чи інакше призвели до безкарного завезення до країни іранського палива і водночас підштовхнули США і дві сунітські країни (Єгипет і Йорданію) до прояву зустрічної ініціативи щодо забезпечення Лівану електроенергією; що, до речі, дуже зіграло на руку проіранській Сирії [62].

---

²⁶ Водночас, йдеться не про повне припинення, а саме про зменшення цих прибутків, оскільки Катар певною мірою замінив Саудівську Аравію у сфері надання матеріальної підтримки ліванській армії [57; 56].

Отже, усе вище зазначене дозволяє прийти до висновку, що нині ліванське суспільство опинилося на півдорозі між першопочатковою консоціативною демократією, побудованою на базі принципів політичного конфесіоналізму і мажоритарною демократією, що має базуватися на засадах політичного прагматизму. З мого погляду, сучасний політичний *modus vivendi* ліванського суспільства, з елітою включно, підпадає під окреслення «прагматичний конфесіоналізм». Водночас темпи подальшого перетворення політичної системи ліванської республіки на мажоритарну демократію у першу чергу залежать від цілком реалістичного поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників, яке б спонукало місцеві конфесійні еліти напряму пов'язати своє політичне виживання з відмовою від орієнтації на окремі релігійні спільноти. Насамперед, до таких чинників слід віднести подальше зростання антиконфесіоналістичних настроїв у широких масах ліванського населення й одночасну зацікавленість усіх, чи бодай переважної більшості, зовнішніх гравців у політичній стабільності країни кедрів.

Список використаних джерел та літератури

1. Сарабьев А.В. Ближний Восток в поисках политического будущего. Коллективная монография. М.: Институт востоковедения РАН, 2019. 482 с.
2. Сарабьев А.В. Ливанское общество глазами маронитского патриарха Булоса II Меуши: два донесения швейцарских послов в Бейрутею. *Религия и общество на Востоке*. 2019. № 3. С. 328-353.
3. Makdisi S., Marktanner M. Trapped by consociationalism: The case of Lebanon. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*. 2009. Vol. 11. URL: <http://meea.sites.luc.edu/volume11/PDFS/Paper-by-MakdisiMarktanner.pdf>
4. Иващенко А.С. Роль конфессионального фактора в общественно-политической жизни Ливана (1943-1990 гг.). *Вестник Адыгейского государственного университета*. Сер. 1. 2015. № 3. С. 59-65.
5. Воробьев С.А. Кризисы в Ливане: история и современность. *Международная жизнь*. 2020. № 6. С. 112-127.
6. Lebanon country profile / BBC News. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-14647308>
7. Родионов М.А., Сарабьев А.В. Марониты: традиции, история, политика. М.: Институт востоковедения РАН, 2013. 500 с.
8. Белов (Юртаев) В.И., Савичева Е.М., Харитоновна Е.В. Ливан и Ближний Восток: факторы стратегического выбора (по результатам полевых исследований социальных представлений арабской молодежи). *Азия и Африка сегодня*. 2021. № 3. С. 14-23.
9. Traboulsi F. A History of Modern Lebanon. 2nd ed. London: Pluto Press, 2012. 308 p.
10. el-Khazen F. The Communal Pact of National Identities: The Making and Politics of the 1943 National Pact. Oxford: Oxonian Rewley Press Ltd, 1991. 68 p.
11. Савичева Е.М. Ливанский кризис: гражданская война и ненадежный мир. *Вестник РУДН*. Серия: Международные отношения. 2008. № 2. С. 29-39.
12. Ланда Р.Г. История Ливана. XX век. М.: Институт востоковедения РАН, 2016. 276 с.
13. The Lebanese Constitution. *Arab Law Quarterly*. 1997. № 2. P. 224-261.
14. Горбунова Н.М. Перманентный кризис в Ливане: роль этноконфессионального фактора. *Нации и национализм на мусульманском Востоке* / От. ред. В.Я. Белокрыцкий, Н.Ю. Ульченко. М.: Институт Востоковедения РАН, 2015. С. 384-390.

15. Беренкова Н.А. Президентский вакуум в Ливане в 2014-2016 гг.: кризис или следствие политической системы? *Азия и Африка сегодня*. 2018. № 1. С. 34-40.
16. Мохов Н.В. Непреодолимый конфессионализм Ливана. *Азия и Африка сегодня*. 2008. № 6. С. 25-31.
17. Дубровская К.В. Факторы формирования политики Ливана: общее и различное со странами ближневосточного региона. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*. 2019. № 6-2. С. 101-104.
18. Chehbouni Kh. Understanding Lebanese Confessionalism. *Canadians for Justice and Peace in the Middle East*. 2007. Fac. 26. URL: https://www.cjpmc.org/fs_026
19. Сарабьев А.В. Трансформация ливанской уммы в 50-60-х годах XX века: оценки западных дипломатов. Ученые записки Казанского ун-та. Сер. Гуманит.науки. 2017. № 6. С. 1541-1555.
20. Мохов Н.В., Мохова И.М. Современный ливанский конфликт: генезис, факторы, перспективы урегулирования. *Этничность и религия в современных конфликтах* / Отв. ред. В.А. Тишков, В.А. Шнирельман. М.: Наука, 2012. С. 203-259.
21. Горбунова Н.М. Ливанский кризис: трансформация общества и государства. *Восток*. 2013. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/livanskiy-krisis-transformatsiya-obschestva-i-gosudarstva>
22. Lebanon. *Joshua Project*. URL: Режим доступа: <https://www.joshuaproject.net/countries/LE>
23. Houssari N. Hezbollah, Amal Movement vying for control of Shiite religious authority in Lebanon. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/1924661/middle-east>
24. Колотуша В.И. Сколько стоит жизнь посла в тротиловом эквиваленте? Бейрутские зарисовки, 1986-1990 гг. М.: Институт востоковедения РАН, 2013. 140 с.
25. Саттиев М. Проблемы конфессионализма в Ливане. *Россия и мусульманский мир*. 2013. № 4. С. 133-136.
26. The Taif Agreement. URL: https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_taif_agreement_english_version_.pdf
27. Ghosn F., Khoury A. Lebanon after the Civil War: Peace or the Illusion of Peace? *Middle East*. 2011. № 3. P. 381-397.
28. Шевченко В. Посткризисный период развития Ливана (1990-2012). *Ближний Восток и современность*. 2012. Вып. 46. С. 250-263.
29. Seaver B.M. The Regional Sources of Power-Sharing Failure: The Case of Lebanon. *Political Science Quarterly*. 2000. № 2. P. 247-271.
30. Ahmad N., Al Maghlouth N. Lebanese Political Parties and Administrative Reform: an impossible promise? Beirut: Centre for Lebanese Studies at LAU in collaboration with Konrad Adenauer Stiftung, 2016. 40 p.
31. Young M. An Unlikely Savior. *Carnegie Middle East Center - Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/85383>
32. Chehayeb K. Lebanon's PM-designate Saad Hariri resigns as crisis escalates. *Politics News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/15/lebanon-pm-designate-saad-hariri-resigns-as-crisis-escalates>
33. Chehayeb K. Lebanon: Najib Mikati named new prime minister-designate. *Politics News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/26/mikati-appointed-lebanons-new-pm-designate>
34. Young M. Najib Mikati Has Formed a New Lebanese Government. *Carnegie Middle East Center - Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/85316>
35. Бондаренко Т.Ю. Формирование нации в условиях сегментированного общества: пример Ливана. *Политическая наука*. 2008. № 1. С. 167-177.
36. Gadzhimuradova G.I., Rabat L. Influence of Religious Identity on Lebanon's Political System. *Vostok*. 2020. № 5. P. 131-141.

37. Sfeir A.Z. The consequences of Lebanon's constitutional crisis. Middle East Institute. URL: <https://www.mei.edu/publications/consequences-lebanons-constitutional-crisis>
38. Karam J.G. Beyond Sectarianism: Understanding Lebanese Politics through a Cross Sectarian Lens. Middle East Brief, Crown Center for Middle East Studies. 2017. № 107. P. 1-10.
39. Труевцев К.М. Глобализация и арабский мир: до и после двух волн турбулентности. М.: Институтвостоковедения РАН, 2020. 370 с.
40. Bishara M. A country in freefall: What future for Lebanon? *Middle East / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/7/19/a-country-in-freefall-what-future-for-lebanon>
41. Lebanon's government opponents unite in a bid to topple traditional ruling class. Sawt Beirut International. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/lebanons-government-opponents-unite-in-a-bid-to-topple-traditional-ruling-class/>
42. Lebanon president calls for proclamation of 'secular state'. *France 24*. URL: <https://www.france24.com/en/20200830-lebanon-president-calls-for-proclamation-of-secular-state>
43. Manifest of Hizbullah. Islamic Resistance in Lebanon. URL: <http://www.moqawama.org/essaydetailsf.php?eid=16245&fid=47>
44. Taymour Jumblatt: We need a government that implements reforms, elections under a non-sectarian law. Sawt Beirut International. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/taymour-jumblatt-we-need-a-government-that-implements-reforms-elections-under-a-non-sectarian-law/>
45. Buller A. Can Lebanon's economic ruin be reversed? Bahaa Hariri is counting on it. Sawt Beirut International. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/can-lebanons-economic-ruin-be-reversed-bahaa-hariri-is-counting-on-it/>
46. Hariri B. Lebanon's crises show the worst and best of humanity. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/1913286>
47. Calfat N.N. The Frailties of Lebanese Democracy: Outcomes and Limits of the Confessional Framework. *Contex to Internacional*. 2018. № 2. P. 269-293.
48. Сарабьев А.В. Ливан: обыкновенная «консоциальная демократия» в региональном контексте. *Вестник МГИМО-Университета*. 2019. №4. С. 89-112.
49. It's Now or Never: Lebanon Policy Conference Key Takeaways. Middle East Institute. URL: <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-06/It%27s%20Now%20or%20Never%20-%20Lebanon%20Conference%20Policy%20Booklet.pdf>
50. Houssari N. Lebanon forms government after 13 months. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/1926266/middle-east>
51. Chehayeb K. Lebanon's presidency announces government formation. *Politics. News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/10/lebanons-presidency-announces-cabinet-formation>
52. Беренкова Н.А. Шиитские партии Ливана: общие и специфические черты. *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС*. 2014. № 1. С. 44-51.
53. Bassam L., Francis E. With food and fuel, Hezbollah braces for the worst in Lebanon collapse. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/middle-east/with-food-fuel-hezbollah-braces-worst-lebanon-collapse-2021-04-16/>
54. Abi-Nassif Ch. The unfolding struggle for political survival in Lebanon. Middle East Institute. URL: <https://www.mei.edu/publications/unfolding-struggle-political-survival-lebanon>
55. Иванова И.И., Горбунова Н.М. Турция и Ливан в системе региональных противоречий и конфликтов на Ближнем Востоке. *Восточная аналитика*. 2020. № 4. С. 134-153.
56. Macron criticises 'failing' Lebanon politicians at fundraiser. *France News / AlJazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/8/4/macron-criticises-failing-lebanese-politicians-at-fundraiser>

57. Qatar to provide aid for Lebanese troops as crisis deepens. *News / AlJazeera*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/7/qatar-to-provide-aid-for-lebanese-troops-amid-economic-crisis>
58. Ender D. Lebanon gets IMF funding injection. How much will it help? *Business and Economy News / AlJazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/economy/2021/9/16/lebanon-gets-imf-funding-injection-how-much-will-it-help>
59. El Dahan M., Bassam L. Lebanon government wins confidence vote as parliament hit by power cut. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/middle-east/parliament-voting-session-new-lebanon-cabinet-delayed-by-power-cut-2021-09-20/>
60. Chehayeb K. Lebanon: Hezbollah seeks to deflect anger through fuel patronage. *Hezbollah News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/28/lebanon-hezbollah-fuel-patronage-energy-crisis>
61. Lebanon's Hezbollah says Iranian fuel oil to arrive this week. *HezbollahNews / AlJazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/13/hezbollah-iranian-tanker-bringing-fuel-to-lebanon-in-syria>
62. Lebanon's power problems: serious talk but no easy fixes. *Oil and Gas News / AlJazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/economy/2021/9/8/lebanons-power-problems-serious-talk-but-no-easy-fixes>
63. Phoenician Encyclopedia: A Bequest Unearthed, Phoenicia and the Phoenicians, Punic, Canaanites - Encyclopedia Phoenicia. URL: <http://www.phoenicia.org>
64. Winkler D.W. Miaphysitism. A New Term for Use in the History of Dogma and in Ecumenical Theology. *The Harp*. 1997. № 3. P. 33-40.
65. Васильев Л.С. История религий Востока. М.: Высшая школа, 1988. 266 с.
66. Малерб М. Религии человечества. М. – СПб.: Рудомино «Университетская книга», 1997. 600 с.
67. Сарабьев А.В. Вопросы межконфессиональных отношений в Сирии, которые могли бы называться новыми, если бы в самом деле таковыми являлись. *Религия и общество на Востоке*. 2017. № 1. С. 126-180.
68. Куршаков В. Шиитский фактор во внешней политике Ирана // *Мировая экономика и международные отношения*. 2012. № 11. С. 24-32.
69. Сарабьев А.В. Сирийский контингент в Ливане: к документальной интерпретации начала. *Восток*. 2021. № 2. С. 134-147.
70. Young M. Why Beirut Beckons? Carnegie Middle East Center - Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/84404>

References

1. Sarab'yev, A.V. (Ed.) (2019). *Blizhniy Vostok v poiskakh politicheskogo budushchego. Kollektivnaya monografiya* [The Near East In searches of the political future. The collective monography]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
2. Sarab'yev, A.V. (2019). Livanskoye obshchestvo glazami maronitskogo patriarkha Bulosa II Meushi: dva doneseniya shveysarskikh poslov v Beyrute [Lebanese society through the eyes of the Maronite Patriarch Boulos II Meoushi: two reports of Swiss ambassadors to Beirut]. *Religiya i obshchestvo na Vostoke* [Religion and Society in the East], 3, pp. 328-353. [In Russian].
3. Makdisi, S., Marktanner, M. (2009). Trapped by consociationalism: The case of Lebanon. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, 11, [Online]. Available from: <http://meea.sites.luc.edu/volume11/PDFS/Paper-by-MakdisiMarktanner.pdf> [In English].
4. Ivashchenko, A.S. (2015). Rol' konfessional'nogo faktora v obshchestvenno-politicheskoy zhizni Livana (1943-1990 gg.) [Role of a confessional Factor in political life of Lebanon (1943-1990)]. *Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta* [The Bulletin of the Adyge State University], Ser. 1, 3, pp. 59-65. [In Russian].

5. Vorob'yev, S.A. (2020). Krizisy v Livane: istoriya I sovremennost' [Crises in Lebanon: history and the present]. *Mezhdunarodnaya zhizn'* [International Affairs], 6, pp. 112-127. [In Russian].
6. Lebanon country profile. *BBC News*. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-14647308> [In English].
7. Rodionov, M.A., Sarab'yev, A.V. (2013). *Maronity: traditsii, istoriya, politika* [Maronites: traditions, history, a policy]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
8. Belov (Yurtayev), V.I., Savicheva, E.M., Kharitonova, E.V. (2021). Livan i Blizhniy Vostok: factory strategicheskogo vybora (po rezul'tatam polevykh issledovaniy sotsial'nykh predstavleniy arabskoy molodezhi) [Lebanon and the Middle East: factors of strategic choice (on the results of field studies of social representations of Arab youth)]. *Aziya i Afrika segodnya* [Asia and Africa today], 3, pp. 14-23. [In Russian].
9. Traboulsi, F. (2012). *A History of Modern Lebanon*. 2nd ed. London: Pluto Press. [In English].
10. el-Khazen, F. (1991). *The Communal Pact of National Identities: The Making and Politics of the 1943 National Pact*. Oxford: Oxonian Rewley Press Ltd. [In English].
11. Savicheva, E.M. (2008). Livanskiy krizis: grazhdanskaya vojna I nenadezhnyy mir [The lebanese Crisis: Civil war and unreliable peace]. *Vestnik RUDN. Mezhdunarodnyye otnosheniya* [Bulletin of PFUR. International relations], 2, pp. 29-39. [In Russian].
12. Landa, R.G. (2016). *Istoriya Livana. XX vek* [History of Lebanon. XX century]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
13. (1997). The Lebanese Constitution // *Arab Law Quarterly*, 2, pp. 224-261. [In English].
14. Gorbunova, N.M. (2015). Permanentnyy krizis v Livane: rol' etnokonfessional'nogo faktora [The Permanent crisis in Lebanon: a role of an ethno-confessional factor] // *Natsii I natsionalizm na musul'manskom Vostoke* [the Nations and nationalism in the Muslim East], eds. V.Ya. Belokrenitskiy, N.Yu. Ul'chenko. Moskva: Institut Vostokovedeniya RAN. pp. 384-390. [In Russian].
15. Berenkova, N.A. (2018). Prezidentskiy vacuum v Livanev 2014-2016 gg.: krizis ili sledstviye politicheskoy sistemy? [Presidential void in Lebanon 2014-2016: Crisis or effect of political sistem?]. *Aziya I Afrika segodnya* [Asia and Africa today], 1, pp. 34-40. [In Russian].
16. Mokhov, N.V. (2008). Nepreodolimy konfessionalizm Livana [A Insuperable confessionism of Lebanon]. *Aziya I Afrika segodnya* [Asia and Africa today], 6, pp. 25-31. [In Russian].
17. Dubrovskaya, K.V. (2019). Faktory formirovaniya politiki Livana: obshcheye I razlichnoye so stranami blizhnevostochnogo regiona [Common and distinct factors in the policymaking of Lebanon in comparison with other countries in the Middle East]. *Mezhdunarodnyy zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk* [International Journal of Humanities and Natural Sciences], 6-2, pp. 101-104. [In Russian].
18. Chehbouni, Kh. (2007). Understanding Lebanese Confessionism // *Canadians for Justice and Peace in the Middle East*, 26, [Online]. Available from: https://www.cjpme.org/fs_026 [In English].
19. Sarab'yev, A.V. (2017). Transformatsiya livanskoy ummyv 50-60-kh godakh XX veka: otsenki zapadnykh diplomatov [Changes of the Lebanese Muslim ummah in the 1950s-1960s: Assessments of Western diplomats]. *Uchenyye zapiski Kazanskogo un-ta. Ser. Gumanit. Nauki* [Proceedings of Kazan University. Humanities Series], 6, pp. 1541-1555. [In Russian].
20. Mokhov, N.V., Mokhova, I.M. (2012). Sovremennyy livanskiy konflikt: genezis, faktory, perspektivy uregulirovaniya [The modern Lebanese conflict: genesis, factors, prospects of settlement]. *Etnichnost' I religiya v sovremennykh konfliktakh* [Ethnicity and religion in modern conflicts], eds. V.A. Tishkov, V.A. Shnirel'man. Moskva: Nauka. pp. 203-259. [In Russian].
21. Gorbunova, N.M. (2013). Livanskiy krizis: transformatsiya obshchestva I gosudarstva [The Lebanese crisis: transformation of a society and the state]. *Vostok* [Orient], 4, [Online]. Available from: <https://cyberleninka.ru/article/n/livanskiy-krizis-transformatsiya-obshchestva-i-gosudarstva> [In Russian].

22. Lebanon. *Joshua Project*. [Online]. Available from: <https://www.joshuaproject.net/countries/LE> [In English].
23. Houssari, N. Hezbollah, Amal Movement vying for control of Shiite religious authority in Lebanon. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/1924661/middle-east> [In English].
24. Kolotusha, V.I. (2013). *Skol'ko stoit zhizn' posla v trotilovom ekvivalente? Beyrutskiy zarisovki, 1986-1990 gg.* [How many there is a life of the ambassador in a trotyl equivalent? The Beirut sketches, 1986-1990]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
25. Sattiyev, M. (2013). Problemy konfessionalizma v Livane [The problems of the confessionalism in Lebanon]. *Rossiya I musul'manskiy mir* [Russia and the Moslem World], 4, pp. 133-136. [In Russian].
26. *The Taif Agreement*. [Online]. Available from: https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_taif_agreement_english_version_.pdf [In English].
27. Ghosn, F., Houry, A. (2011). Lebanon after the Civil War: Peace or the Illusion of Peace? *Middle East*, 3, pp. 381-397. [In English].
28. Shevchenko, V. (2012). Post krizisnyy period razvitiya Livana (1990-2012) [The post crisis period of development of Lebanon (1990-2012)]. *Blizhniy Vostok I sovremennost'* [Near East and the present], 46, pp. 250-263. [In Russian].
29. Seaver, B.M. (2000). The Regional Sources of Power-Sharing Failure: The Case of Lebanon. *Political Science Quarterly*, 2, pp. 247-271. [In English].
30. Ahmad, N., Al Maghlouth, N. (2016). *Lebanese Political Parties and Administrative Reform: an impossible promise?* Beirut: Centre for Lebanese Studies at LAU in collaboration with Konrad Adenauer Stiftung. [In English].
31. Young, M. An Unlikely Savior. *Carnegie Middle East Center - Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/85383> [In English].
32. Chehayeb, K. Lebanon's PM-designate Saad Hariri resigns as crisis escalates. *Politics News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/15/lebanon-pm-designate-saad-hariri-resigns-as-crisis-escalates> [In English].
33. Chehayeb, K. Lebanon: Najib Mikati named new prime minister-designate. *Politics News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/26/mikati-appointed-lebanons-new-pm-designate> [In English].
34. Young, M. Najib Mikati Has Formed a New Lebanese Government // *Carnegie Middle East Center - Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/85316> [In English].
35. Bondarenko, T.Yu. (2008). Formirovaniye natsii v usloviyakh segmentirovannogo obshchestva: primer Livana [Formation of the nation in conditions of the segmented society: an example of Lebanon]. *Politicheskaya nauka* [Political Science], 1, pp. 167-177. [In Russian].
36. Gadzhimuradova, G.I., Rabat, L. (2020). Influence of Religious Identity on Lebanon's Political System. *Vostok [Orient]*, 5, pp. 131-141. [In English].
37. Sfeir, A.Z. The consequences of Lebanon's constitutional crisis. Middle East Institute. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/consequences-lebanons-constitutional-crisis> [In English].
38. Karam, J.G. (2017). Beyond Sectarianism: Understanding Lebanese Politics through a Cross Sectarian Lens. *Middle East Brief, Crown Center for Middle East Studies*, 107, pp. 1-10. [In English].
39. Truyevtsev, K.M. (2020). *Globalizatsiya I arabskiy mir: do i posle dvukh voln turbulentnosti* [Globalization and the Arabian world: before and after two waves of turbulence]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].

40. Bishara, M. A country in freefall: What future for Lebanon? *Middle East / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/7/19/a-country-in-freefall-what-future-for-lebanon> [In English].
41. Lebanon's government opponents unite in a bid to topple traditional ruling class // *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/lebanons-government-opponents-unite-in-a-bid-to-topple-traditional-ruling-class/> [In English].
42. Lebanon president calls for proclamation of 'secular state'. *France 24*. [Online]. Available from: <https://www.france24.com/en/20200830-lebanon-president-calls-for-proclamation-of-secular-state> [In English].
43. Manifest of Hizbullah // *Islamic Resistance in Lebanon*. [Online]. Available from: <http://www.moqawama.org/essaydetailsf.php?eid=16245&fid=47> [In Arabian].
44. Taymour Jumblatt: Weneed a government that implements reforms, elections under a non-sectarian law. *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/taymour-jumblatt-we-need-a-government-that-implements-reforms-elections-under-a-non-sectarian-law/> [In English].
45. Buller, A. Can Lebanon's economic ruin bereversed? Bahaa Hariri is counting on it. *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/can-lebanons-economic-ruin-be-reversed-bahaa-hariri-is-counting-on-it/> [In English].
46. Hariri, B. Lebanon's crises show the worst and best of humanity. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/1913286> [In English].
47. Calfat, N.N. (2018). The Frailties of Lebanese Democracy: Outcomes and Limits of the Confessional Framework. *Contex to Internacional*, 2, pp. 269-293. [In English].
48. Sarab'yev, A.V. (2019). Livan: obyknovennaya "konsotsional'naya demokratiya" v regional'nom kontekste [Lebanon: An Ordinary "Consociational Democracy" in the Regional Context]. *Vestnik MGIMO-Universiteta* [MGIMO Review of International Relations], 4, pp. 89-112. [In Russian].
49. It's Now or Never: Lebanon Policy Conference Key Takeaways. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-06/It%27s%20Now%20or%20Never%20-%20Lebanon%20Conference%20Policy%20Booklet.pdf> [In English].
50. Houssari, N. Lebanon forms government after 13 months. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/1926266/middle-east> [In English].
51. Chehayeb, K. Lebanon's presidency announces government formation. *Politics News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/10/lebanons-presidency-announces-cabinet-formation> [In English].
52. Berenkova, N.A. (2016). Shiitskiye partii Livana: obshchiye i spetsificheskiye cherty [Shiite parties in Lebanon: general and specific features]. *Politicheskaya ekspertiza: POLITEKS* [Political Expertise: POLITEKS], 1, pp. 44-51. [In Russian].
53. Bassam, L., Francis, E. With food and fuel, Hezbollah braces for the worst in Lebanon collapse. *Reuters*. [Online]. Available from: <https://www.reuters.com/world/middle-east/with-food-fuel-hezbollah-braces-worst-lebanon-collapse-2021-04-16/> [In English].
54. Abi-Nassif, Ch. The unfolding struggle for political survival in Lebanon. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/unfolding-struggle-political-survival-lebanon> [In English].
55. Ivanova, I.I., Gorbunova, N.M. (2020). Turtsiya i Livan v sisteme regional'nykh protivorechiy i konfliktov na Blizhnem Vostoke [Turkey and Lebanon in the system of regional contradictions and conflict in the Middle East]. *Vostochnaya analitika* [Eastern Analytcs], 4, pp. 134-153. [In Russian].
56. Macroncriticises 'failing' Lebanonpoliticiansatfundraiser. *France News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/8/4/macron-criticises-failing-lebanese-politicians-at-fundraiser> [In English].

57. Qatar to provide aid for Lebanese troops as crisis deepens // *News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/7/7/qatar-to-provide-aid-for-lebanese-troops-amid-economic-crisis> [In English].
58. Ender, D. Lebanon gets IMF funding injection. How much will it help? *Business and Economy News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/economy/2021/9/16/lebanon-gets-imf-funding-injection-how-much-will-it-help> [In English].
59. El Dahan, M., Bassam, L. Lebanon government wins confidence vote as parliament hit by power cut // *Reuters*. [Online]. Available from: <https://www.reuters.com/world/middle-east/parliament-voting-session-new-lebanon-cabinet-delayed-by-power-cut-2021-09-20/> [In English].
60. Chehayeb, K. Lebanon: Hezbollah seeks to deflect anger through fuel patronage. *Hezbollah News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/28/lebanon-hezbollah-fuel-patronage-energy-crisis> [In English].
61. Lebanon's Hezbollah says Iranian fuel oil to arrive this week. *Hezbollah News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/13/hezbollah-iranian-tanker-bringing-fuel-to-lebanon-in-syria> [In English].
62. Lebanon's power problems: serious talk but no easy fixes. *Oil and Gas News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/economy/2021/9/8/lebanons-power-problems-serious-talk-but-no-easy-fixes> [In English].
63. *Phoenician Encyclopedia: A Bequest Unearthed, Phoenicia and the Phoenicians, Punic, Canaanites - Encyclopedia Phoenicia*. [Online]. Available from: <http://www.phoenicia.org> [In English].
64. Winkler, D.W. (1997). Miaphysitism. A New Term for Use in the History of Dogma and in Ecumenical Theology. *The Harp*, 3, pp. 33-40. [In English].
65. Vasil'yev, L.S. (1988). *Istoriya religiy Vostoka* [History of religions of the east]. Moskva: Vysshaya shkola. [In Russian].
66. Malerb, M. (1996). *Religii chelovechestva* [The Religions of the mankind]. Moskva; Sankt-Peterburg: Rudomino "Universitetskaya kniga". [In Russian].
67. Sarab'yev, A.V. (2017). Voprosy mezhhkonnessional'nykh otnosheniy v Sirii, kotoryye mogli by nazyvat'sya novymi, esliby vsamom dele takovymi yavlyalis' [Interfaith relation issues in Syria] // *Religiya i obshchestvo na Vostoke* [Religion and Society in the East], 1, pp. 126-180. [In Russian].
68. Kurshakov, G.V. (2012). Shiitskiy faktor vovneshey politike Irana [Shia Factor in Current Policies of Islamic Republic of Iran]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya* [World Economy and International Relations], 11, pp. 24-32. [In Russian].
69. Sarab'yev, A.V. (2021). Siriyskiy kontingent v Livane: k dokumental'noy interpretatsii nachala [Syrian Military Contingent in Lebanon: to the Documentary Interpretation of the Beginning]. *Vostok* [Orient], 2, pp. 134-147. [In Russian].
70. Young, M. Why Beirut Beckons. *Carnegie Middle East Center - Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/84404> [In English].

Зелинский А.Л. Ливанская Республика: между политическим конфессионализмом и политическим прагматизмом.

Одним из наиболее интересных явлений, связанных с функционированием ливанских властных структур выступает действующий в стране принцип консоциативной (Консоциональной) демократии, выраженной в форме политического конфессионализма. Вместе с тем, в течение почти 80-летней истории Ливанской республики принципы функционирования ее политической системы испытывали и продолжают испытывать существенные изменения. Понимание сущности и определения стадийности указанной эволюции позволит получить представление о перспективах дальнейшего политического развития этой важной в масштабах ближневосточного региона страны.

Автор статті розділяє мнение дослідників, вважаючи, що Ліван поступово перетворюється з консоціативної в мажоритарну демократію. Уже на момент формування Ліванської республіки, наряду з превалюванням конфесійної складової, мав місце декларативне визнання тимчасового характеру цього явища. Поправки, зроблені в ліванській конституції в 1990 г. містять положення, які створюють реальні можливості для виконання курсу на деконфесіоналізацію. В 2005 г. на хвилі Кедрової революції сформувалась кардинально нова політична система Лівана. Вона, хоча і зберігає базовий конфесійний аспект, однак, при цьому представляє собою протилежність двох поліконфесійних політичних блоків. В даний час (2021) року, на хвилі масового невдоволення існуючим політичним строем в Лівані сформувалась дуже нечисленна, однак реальна антиконфесіоналістська опозиційна політична група, яка планує взяти участь в парламентських виборах 2022 г. Паралельно в вищих політичних колах країни нерідко практикується використання антиконфесіоналістської риторики, що свідчить на користь зростання її популярності. Нарешті, вплив зовнішніх факторів нерідко призводить до подолання міжконфесійних бар'єрів місцевими політичними елітами.

Сьогодні ліванське суспільство опинилося на полум'язі між традиційним політичним конфесіоналізмом і внеконфесійним політичним прагматизмом. Цей політичний *modus vivendi* можна визначити як прагматичний конфесіоналізм.

Ключові слова: Ліванська Республіка, консоціативна демократія, політичний конфесіоналізм, Національний пакт, Хартія національного згоди, Кедрова революція

Zelinskiy A. Lebanese Republic: between Political Confessionalism and Political Pragmatism.

One of the most interesting phenomena, that were associated with the functioning of the Lebanese power structures, is the principle of consociative (consociational) democracy in the country. It is expressed in the form of political confessionalism. At the same time, the principles of the functioning of political system of Lebanon have experienced and continue to experience significant changes during the almost 80 years of the history of Lebanese Republic. The understanding of the nature and the definition of the stages of this evolution will allow us to get the understanding of the prospects for further political development of this country, which is important for a Middle East region.

The author of the articles shares the opinion of the researchers who believe that Lebanon is gradually transforming from a consociational to a majority democracy. Already at the time of the formation of the Lebanese Republic on the basis of a confessional principle, a declarative recognition of the temporary nature of the using of this principle was announced. In 1990, the amendments made to the Lebanese constitution contained provisions that are creating real opportunities for the implementation of the course of the deconfessionalization. In 2005, a radically new political system of Lebanon was formed on the wave of the Cedar Revolution. Although in the basis, it retains a confessional aspect, however, at the same time it represents a confrontation between wopoly-confessional political blocs. This (2021) year, a very small, but real, anti-confessional opposition political bloc has formed on the wave of mass dissatisfaction with the existing political system in Lebanon. This block plans to take part in the parliamentary elections in 2022. At the same time, the use of a anti-confessional rhetoric is often practiced in the highest political circles of the country. This phenomenon testifies to the growth of the popularity of a above-stated rhetoric. Finally, the influence of the external factors often promotes the overcoming the interfaith barriers by local political elites.

Today, a Lebanese society finds itself half way between a traditional political confessionalism and a non-confessional political pragmatism. This political modus vivendi can be defined as a pragmatic confessionalism.

Keywords: Lebanese Republic, consociational democracy, political confessionalism, National Pact, National accord charter, Cedar Revolution

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94(32.019.5)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-9>

Амиров Э.Г.

<https://orcid.org/0000-0001-6294-5534>

МЕСТО ПОЛИТИКИ В СУННЕ ПРОРОКА МУХАММАДА: ИСТОРИЯ ВОПРОСА ОТ АЛЬ-КАРАФИ ДО ИДЕОЛОГОВ ИСЛАМСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В ИРАНЕ

В статье анализируется один из принципиальных вопросов исламской политической мысли – происхождение военно-политических действий пророка Мухаммада. Данный вопрос, который на протяжении многих веков является предметом серьезных дискуссий и расхождений среди мусульманских мыслителей. Автор сопоставляет две противоположные по этому вопросу точки зрения мусульманских ученых различных эпох.

Согласно первой – политические решения пророка Мухаммада необходимо воспринимать как плод откровения, согласно второй – они все же есть результат яркого политического таланта. Автор определившись с доводами каждой из сторон и в качестве арбитра, обращается к священному Корану. Различные примеры из священного писания мусульман позволяют прийти к такому выводу, что политические и военные решения, принятые как следствие откровения занимают значительное место в сунне пророка Мухаммада. Однако, автором приводятся в пример случаи, когда пророк Мухаммад принимал важные военно-политические решения по собственному усмотрению или по результатам совещания со своими сподвижниками.

Обобщив примеры с учетом уроков исламской истории и современных политических процессов, автор приходит к выводу, что основополагающие принципы исламского правления, установленные пророком Мухаммадом, имеют кораническое происхождение, и они носят для мусульманских лидеров обязательный характер. Руководствуясь этими принципами, мусульманские лидеры вольны принимать решения в той или иной форме зависимо от сложившихся обстоятельств. В Коране и сунне пророка Мухаммада отражены принципы и сущность исламской политики. Внешние формы рассматриваются в качестве переменчивого явления и в традиционном исламском дискурсе интерес к их осмыслению, как правило, не так уж велик.

Ключевые слова: Ислам, политика, Коран, откровение, сунна, пророк Мухаммад, лидерство, умма.

Введение

Исламская модель общественного развития придает чрезвычайно большое значение вопросам политического устройства, прав человека, интеллектуального и социально-экономического развития общества. В этом отношении ислам вовсе не приемлет известную новозаветную формулу «Кесарю, кесарево, а Божие Богу», разграничивающую сферы деятельности духовной и светской власти. Ислам категорически против того, чтобы ограничивать верующих обрядовой и духовной стороной веры, изолировав их от мирской, общественно-политической деятельности.

Мусульманские ученые, признавая неизбежность единства политики и власти в Исламе, в одной немаловажной детали все же расходятся. Речь идет об источнике, то есть происхождении политических установлений и действий пророка Мухаммада. Дискутирующие стороны пытаются прояснить место политики в сунне, то есть ответить на вопрос получал ли пророк Ислама откровение относительно вопросов, касающихся власти, или все же решения, принятые им на этот счет, отражали его собственную волю и проницательность? С первого взгляда данный спор может показаться бессмысленным, ведь в любом случае, как первые, так и вторые признают наличие и важность политического фактора в сунне. Однако если отнестись к этому с точки зрения законов и правил Ислама, то характер вопроса меняется коренным образом и проблема источника политических решений и установлений, обретает весьма принципиальный характер. Ибо, каждый правоверный мусульманин обязан следовать установлениям и решениям пророка, ниспосланным ему путем откровения, и должен брать их за основу своих действий по соответствующему вопросу. Сунна – совокупность решений и методов пророка Ислама Мухаммада является вторым после священного писания, надежным путеводителем которым мусульмане должны руководствоваться во всем, начиная от личных и бытовых вопросов заканчивая задачами общественного масштаба: *«А потому берите то, что вам дает пророк, и воздержитесь от того, в чем он откажет; страшитесь Господа – ведь в наказании Он строг!»* [1, с. 59; 7]. *«Но нет! Клянусь твоим Владыкой, они дотолы не уверуют, пока тебя не примут как судью во всем, что спорно между ними; тогда в себе они уж не найдут сопротивления (разумности) твоих решений, и подчиняться им покорно»* [1; 4, с. 65]. *«И кто посланнику послушен, послушен Богу Самому. А кто уйдет, отворотившись, (что ж...) Тебя не посылали Мы хранителем благочестья»* [1; 4, с. 80].

Совсем иначе начинает обстоять дела, когда, то или иное решение, принятое в свое время пророком по конкретному случаю носит индивидуальный характер и исходит от него самого. В таких случаях действия и решения пророка имеют рекомендательный характер, и мусульманин волен принять по тому или иному вопросу свое собственное решение, руководствуясь сложившимися обстоятельствами. Проще говоря, если признать политические действия пророка результатом откровения, то мусульмане – нарушающие соответствующие принципы сунны, тем самым нарушают заповеди веры.

Если нет, то невозможен и никакой спрос с мусульманских правителей прошлого и настоящего на счет соответствия их действий с принципами шариата. Именно поэтому, этот весьма непринципиальный внешне вопрос вот уже которое столетие продолжает оставаться предметом жарких споров и дискуссий среди мусульманских интеллектуалов и реформаторов.

Доводы сторонников «откровения»

Начнем с той группы мусульманских мыслителей и просветителей, которые рассматривали политику и Ислам как единое целое, считая, что в божественных откровениях, которые Мухаммад передавал человечеству вопросы управления, войны, дипломатии и экономики занимали значимое место, соответственно и в сунне пророка они играли ключевую роль. Именно эту точку зрения проповедовали и аргументировали такие известные ученые и идеологи XX века, как аятолла Рухолла Мусави Хомейни (1902-1989), его последователи и соратники аятолла Али Хаменеи (р. 1939), аятолла Мухаммад Али Тасхири (1944-2020), просветитель и государственный деятель Абу-л-Ала Маудуди (1903-1979), египетский философ, литератор и богослов Сайид Ибрагим ал-Кутб (1906-1966) и др.

Лидер Иранской исламской революции 1979 г. аятолла Р. Хомейни в вопросе неразрывности политики и веры занимал весьма непримиримую и резкую позицию. В произнесенных им многочисленных хутбах и написанных трудах, Хомейни беспощадно бичевал и обличал тех, кто пытался представить ислам исключительно в качестве системы обрядов, нравочений и аскетического мировоззрения, обвиняя их в незнании основ и истинной миссии шариата. Либо еще хуже – они, по убеждению вождя Исламской революции, преднамеренно искажают ее основы, преследуя явные политические и идеологические цели. Аятолла Хомейни в своем «Религиозном и политическом завещании» характеризует проповедников данной точки зрения как недоброжелателей ислама и проводников неприятеля, стремящихся полностью выжить веру из общественного сознания, и исказить первоначальную сущность шариата: *«Более изоциренная группа противников ислама считает, что религия стоит отдельно от управления государством и от политики. Следует сказать этим невеждам, что в священном “Коране” и Сунне говорится больше о политике и управлении государством, нежели о других проблемах. И даже большая часть исламских заповедей, касающихся богослужения и поклонения Богу, имеет политический характер, и небрежение ими приносит многие беды. Пророк Ислама создал государство наподобие других государств мира, однако, целью его было развитие социальной справедливости»* [4, с. 315].

Убеждениям Хомейни привержен и нынешний верховный лидер Ирана, соратник и последователь вождя революции 1979 г. аятолла Али Хаменеи, по мнению которого, представить существование исламского религиозного учения вне политического контекста невозможно даже на теоретическом уровне. Попытки изолировать веру от общественно-политического процесса, уверен Хаменеи, рассчитаны на расчленение ислама и его полную деградацию как активного социального фактора. Али Хаменеи напоминает, что после переселения пророка Мухаммада из Мекки в Медину основная часть его деятельности непосредственно соприкасалась с политикой – он строил исламское государство, формировал армию, писал письма главам великих

держав той епохи. Даліє верховний лідер Ірану задається питанням – розумно ли, знаю все ці факти, не залишати спроб представити ісламське учення без політичного компонента? [6, с. 21].

Продовжуючи екскурс в історію Ісламу, Хаменеї нагадує, що основа політики відділення релігії від суспільно-політичного процесу була закладена ще в період халіфату Омейядов (661-750), захопивших владу в Арабському державстві після загибелі четвертого праведного халіфа Алі (656-661), і вона знашла своє продовження в період халіфату Аббасидов (750-1258). Правленню обох династій були властиві такі риси як абсолютизм і монархічний характер влади, виключаючі будь-які прояви інакомисля і колегіальності і які не мали нічого загального ні з принципами Корану, ні з сунною пророка Мухаммада. Іменно тому вони були сильно зацікавлені в іспотворенні початкових завдань і духу Ісламу, і робили все, щоб передати забувенню суспільно-політичну складову віри [6, с. 8-9]. Таке поведіння більшості правителів із династій Омейядов і Аббасидов наталкивалось на спротивлення потомків пророка Мухаммада і відомих мусульманських учених, основоположників провідних правових шкіл, які розглядали узурпацію влади з боку конкретних осіб і відмова від методів правління пророка Мухаммада і його спадкоємців як явного веротупництва.

Ці протиріччя переросли в відкрите протистояння. Першим претензії на збереження політичної влади в роді пророка висунув внук пророка Мухаммада – Хусейн ібн Алі ал-Хашімі, відмовившись присягнути другому Омейядському халіфу – Йазиду ібн Муавіє. В 680 г. поблизу міста Кербела в сучасному Іраку Хусейн ібн Алі з своїми нечисленними сторонниками був оточений і вбитий військами халіфа. Після цієї різни представники родини потомків пророка для уникнення загибелі і на ім'я стабільності відмовилися від відкритих конфліктів з владою, однак поряд з цим, вони як в часи Омейядов, так і Аббасидов завжди знаходилися в ідейно-політичній опозиції.

Після каральної акції, здійсненої проти Хусейна ібн Алі, Омейяди взяли за іншого опонента і критика влади – інтелектуальну еліту. Жорстокі дії влади для придушення навіть найменш значущих проявів інакомисля в кінці кінців привели до знищення інтелектуальної еліти і свободи слова. Ці події, як справедливо зауважив саудівський інтелектуал Абд ал-Хамід Абу Сулайман, без найменшого преувеличення можна назвати початком суспільно-політичного розпаду мусульманської умми: *«Нове політичне керівництво намагалося обуздати релігійних діячів, підкорити їх власним інтересам і придушити опірні пункти їх спротивлення. Великі учені, в тому числі чотири імама-основателя релігійно-правових шкіл, зазнали тортур і покарання. Імам Абу Ханіфа (ум. в 767 г.) загинув в тюрмі*

после того, как отказался занять пост кади при несправедливом правителе. Имама Малика (ум. 790), который открыто заявил о недействительности развода под принуждением (эта фетва имела политическое значение и могла пошатнуть власть действующего тогда политического режима) били так жестоко, что у него была парализована рука. Имам Ахмад (ум. в 855 г.) был подвергнут многочисленным пыткам и истязаниям, за то, что не поддерживал политику властей. Имам аш-Шафии (ум. в 820 г.) был вынужден покинуть Багдад, куда он был доставлен в кандалах из Йемена, потому, что власти опасались его идей и его политической активности. В поисках спасения и спокойной жизни он укрылся в Египте, вдали от политического центра Халифата. Разрыв между религиозными лидерами и политическими руководителями ознаменовал начало заката мусульманского могущества, привел к расколу в мусульманском обществе, к системному и идеологическому кризису. Путь перед коррумпированными силами, ведущими умму к упадку и разложению, был свободен» [8, с. 41].

Следует признать, что при анализе вышеизложенных доводов мусульманских мыслителей сталкиваешься с весьма серьезным аргументом в пользу неразрывности политики и веры в Исламе, и того, что, все-таки действия пророка Мухаммада в вопросах политического и военного характера были продиктованы откровением, отражая волю Всевышнего Аллаха. Ведь, если бы политика действительно не относилась к категории вопросов, как это утверждают некоторые мусульманские историки, – по которым пророк Мухаммад получал откровение, у Омейядов и Аббасидов не должны были иметься серьезные причины для опасения. Потому что, согласно шариату, соблюдение положений сунны, не относящихся к разряду откровений, не является для мусульманина обязательным и такого рода вопросы должны регулироваться с учетом конкретных обстоятельств. Имея в своем распоряжении столь веский аргумент, Омейядам и Аббасидам не составило бы труда заставить замолчать всех своих критиков, в том числе и непримиримых мусульманских ученых.

Но, по свидетельствам средневековых источников, халифы из этих двух династий, как правило избегали дискуссий на данную тему и предпочли силовой, репрессивный путь решения всевозможных возмущений и протестов на этой почве, что конечно же, наряду с другими факторами свидетельствовало об отсутствии серьезных аргументов, позволяющих властям оправдать свои действия. Как Омейяды, так и Аббасиды пытались в первую очередь в зародыше прекратить всевозможные вопросы о легитимности их власти. Даже само упоминание о методах правления пророка Мухаммада и его постановлениях относительно важнейших общественно-политических вопросов, пронизанных духом Корана и основанных на его положениях, ставили представителей правящих династий в неудобное положение и напоминали мусульманам об их угнетенности и поработченности. Именно

поэтому представителями рода Омейядов и Аббасидов предпринимались целенаправленные и последовательные действия по отделению светской власти от религиозной и превращению Ислама в религию обрядов и ритуалов, лишённую активной общественно-политической составляющей. Таким образом, они лишали Ислам практического применения и предотвращали всевозможное политическое пробуждение уммы. Авторитетный последователь идей Хомейни, известный шиитский богослов и государственный деятель аятолла Мухаммад Али Тасхири (1944-2020) утверждал, что отделение Ислама от политики равносильно его лишению практических механизмов самореализации. В таком случае процесс реализации норм и правил Ислама пойдет ошибочным и вредным путем: *«Ислам зиждется на единстве религиозной и политической власти и не допускает коренного разделения между ними, а если где-либо отмечается разделение религиозной и политической власти, то это отражает неправильную реализацию положений Ислама»* [13, с. 125-126].

Идея неразрывности Ислама с общественно-политическим процессом, в частности с политикой красной нитью проходит через творчество другого видного мусульманского мыслителя Абу-л-Ала Маудуди. Он, как метко подметил известный французский арабист Жиль Кепель, рассматривал политику в качестве органической, неотъемлемой части Ислама, а «исламское государство», создания которого мусульмане добиваются через политическую деятельность, – панацеей от всех их проблем. Присутствие политического элемента по убеждению французского исследователя во взглядах Маудуди настолько сильно и очевидно, что под его пером религия напоминает скорее идеологию политической борьбы [12, с. 39]. По словам признанного российского исламоведа М.Ф. Муртазина, Маудуди, даже близко не подпускавший мысль о разделении Ислама и политики, видел в этом самое настоящее бедствие для мусульманского мира. Маудуди, как отмечает М.Ф. Муртазин, подобно большинству видных мусульманских ученых считал Омейядов главными зачинщиками этого разрушительного для дальнейшей судьбы уммы процесса: *«Оно, (разделение – Э.А.) по мысли ал-Маудуди, ведет к вражде и противоборству между властью политической и властью религиозной. Мы до сих пор наблюдаем, как процветает это чуждое явление в современной истории Ислама, начавшееся со времен Омейядов»* [13, с. 125].

Комментируя и сопоставляя взгляды Маудуди и других известных мусульманских ученых XX в. о соотношении веры и политики в эпоху пророка Ислама, М.Ф. Муртазин высказывает на этот счет свою собственную точку зрения, согласно которой вопросы власти и войны входят в число тех, по которым Мухаммаду было ниспослано откровение. Стоит признать, что аргументы автора звучат в унисон с исторической действительностью и положениями «Корана», что делает их убедительными: *«Аллах избрал Мухаммада своим Посланником, и благодаря этому последний стал*

вероучителем, руководителем мусульманской общины и ее политическим лидером. Его власть, и политическая и религиозная, была неотчуждаема благодаря богоданности. Принимая решения (в том числе политические) Мухаммад обосновывал их прежде всего с позиции религии. В своей общественно значимой деятельности он также руководствовался откровениями, которые относились к самым различным сторонам религиозной и светской жизни. Именно поэтому в откровениях содержались не только общие нормативные установки, но и такие в которых имелись конкретные указания по отношению к действиям самого пророка Мухаммада, а иногда указывались пути устранения последствий, совершенных им ранее действий» [13, с. 123].

Сайид Ибрагим ал-Кутб – выдающийся представитель исламского движения в XX ст., также не представлял веру вне политики и считал невозможным воплощение в жизнь идеалов Ислама без активного участия политической составляющей. Египетский мыслитель был убежденным сторонником того, что реализация стратегических задач Ислама возможна только посредством подключения верующих к общественно-политическому процессу. В подтверждения своих слов он приводил пример самого пророка Мухаммада. С. ал-Кутб напоминал, что переселившись в Медину и заложив основу первого исламского государства в истории, пророк Мухаммад начал проводить конкретный военно-политический, экономический и идеологический курс, нацеленный на сохранение и укрепление своих начинаний. Другого пути у него просто не было. Эта линия требовала организации эффективной и гибкой дипломатии, боеспособной армии, готовой в любой момент дать отпор многочисленным противникам, и справедливой налоговой, хозяйственной и торговой политики, способной обеспечить материальное благополучие мусульман. Следовательно, все войны, дипломатический трафик, экономические реформы, относящиеся к последним 10 годам жизни пророка Мухаммада, по сути, можно оценивать, как политические действия со всеми вытекающими из них последствиями. Его действия регулировались и диктовались через ниспосланные аяты, что можно считать очередным доводом в пользу органической неразрывности политики и ислама со времен пророка: *«Стал Пророком, Мухаммад в течение десяти лет только проповедовал, не сражаясь и не взимая откупа. Ему было велено избегать конфликта и проявлять терпение. Аллах тогда разрешил ему переселиться из Мекки в Медину и дать бой. Потом Он повелел ему сражаться с теми, кто сражался с ним, но щадить тех, кто не последовал за ним, с ним не сражался. После этого Он повелел ему сражаться с многобожниками до тех пор, пока вся религия не будет принадлежать Аллаху. Получив повеление вести джихад, он столкнулся с тремя категориями неверных – теми, с кем можно договариваться о перемирии, теми, с кем ведется война, и теми, кто платит откуп. Ему было велено заключить договор с первыми и соблюдать его до тех пор, пока они*

тоже будут его соблюдать. В случае опасности измены с их стороны, ему следовало приостановить действие договора, но не сражаться с ними – до тех пор, пока у него не будет уверенности в том, что они нарушили соглашение. И с теми, кто так поступал ему было велено сражаться. Когда была ниспослана сура Бараа («Покаяние»), в ней было сказано, как поступать с каждой из категорией неверных: ему, было велено сражаться с его врагами из числа людей Писания до тех пор, пока они не заплатят откупа или не примут ислам, и вести беспощадный джихад против неверных и лицемеров. Джихад против неверных он вел мечом и копьем, а против лицемеров – доводом и словом» [12, с. 439-440].

С. ал-Кутб, согласно выводам известного арабиста А.А. Игнатенко, считал исламское правление, которое обозначал в своих трудах особым термином – хакимийя, основанное на принципах Корана и практических примерах сунны пророка Мухаммада, наилучшим путем решения важнейших социально-экономических и политических проблем не только мусульманского мира, но и всего человечества: «Панацея от бед всего человечества виделась Сайиду Кутбу в установлении истинно исламской власти, которую он называл хакимийя. Хакимийю он основывал на шихаде – исламском символе веры («Нет божества, кроме Аллаха, и Мухаммад пророк Его»). «Когда шихадой, - писал он, - утверждается божественностью одного Аллаха, ею утверждается, что хакимийя в человеческой жизни принадлежит только ему, т.е. другими словами, ни у кого, кроме Бога, нет над человеком власти, никто кроме Бога не умерщвляет и не оживляет его, никто кроме Бога не приносит ему вреда или пользы, никто, кроме Бога, не дает ему пропитания на земле и на небе... И если это так, если Бог один, то едино поклонение ему, все к нему направляются, нет поклонения никому, кроме него, нет хакимийи ни у кого, кроме него, и не должны люди брать себе в господа никого из своей среды, а только Бога. ...У Ислама, - утверждал он, - есть оригинальная и завершенная концепция (социальной жизни), истинные основы которой содержатся в «Коране», хадисах, житии пророка и его практических установлениях» [11, с. 133].

Основные доводы первой группы мусульманских ученых, относящих политику к разряду вопросов, по которым пророк Мухаммад получал откровение и действовал по воле Всевышнего Аллаха, и считающих ее неотъемлемой частью Ислама понятны. Действительно, покинув в 622 г. Мекку под угрозой смерти и поселившись в Медине, пророк Мухаммад продолжил свою борьбу за утверждение и распространение Ислама, на сей раз уже в качестве главы первого мусульманского государства истории. В период своего пребывания в Медине он руководил военными действиями, проводил дипломатические переговоры и налаживал отношения, назначал военачальников и послов. Другими словами, последние 22 года жизни пророка Мухаммада прошли под знаком политической борьбы, войны и дипломатии. Именно в эти годы были заложены основы первого в истории исламского

государства, одержаны исторические победы, обеспечившие будущее молодой религии, завоевана Мекка, духовная и торговая столица Аравийского полуострова, и ликвидированы все символы и оплоты идолопоклонничества. Первое исламское государство с центром в Медине также стала первым централизованным государством в истории арабских племен.

Аргументы, тех, кто различает пророка Мухаммада и политического лидера Мухаммада

Следует отметить, что в мусульманской научно-правовой мысли традиция классифицировать сунну пророка Мухаммада началась еще в средние века. Наиболее системно свои соображения на этот счет удалось изложить видному египетскому правоведу и богослову XIII в. Шихаб ад-Дину ал-Карафи (ум. 1285 г.), который в трактате «ал-Фурук» («Различия») высказался относительно нескольких функций, которые пророк Ислама осуществлял одновременно. Он был передатчиком божественного откровения, возглавлял мусульманское государство, и выступал в роли верховного судьи, разбирая различного рода тяжбы мусульман [10, с. 140]. Именно поэтому, считал ал-Карафи, между пророком Мухаммадом и главой мусульманского государства Мухаммадом существует серьезные различия. Поэтому, отождествлять характер их действий было бы ошибочно: *«Существует разница между действиями пророка как Божьего Посланника или судьи и как лидера общины. Все, что он говорил и делал как посланник, несущий Божие откровение, - это всеобщий и вечный закон. Но когда он отдавал приказы войскам, расходовал средства из байт аль-мала, назначал кого-нибудь судьей или правителем, заключал договора или делил военную добычу, он поступал как имам (глава, руководитель общины)»* [10, с. 140].

Сторонников такой классификации немало и среди современных исламских ученых. Их главный аргумент заключается в том, что Мухаммад в политических вопросах никогда не получал откровения от Аллаха, соответственно, его решения, касающиеся войны и дипломатии являются итогом исключительно его управленческого таланта и результатом совместных обсуждений со своими сподвижниками. Эта группа ученых считает, что между пророком Мухаммадом и главой исламского государства Мухаммадом существует очевидное различие, которое мусульмане должны уметь понимать. Задачей первого, являлось духовно-нравственное преобразование человечества, задачей же второго – создание и укрепление исламского государства, - считают сторонники данного взгляда. Нижеследующая формулировка известного египетского богослова и философа Мухаммада Амары (р. 1931) передает суть мыслей тех, кто отрицает наличие вопросов политического управления в священном писании мусульман: *«В вопросах государственного управления и государственной политики он (пророк) не получал никакого откровенья свыше, поэтому действовал как муджтахид (Муджтахид – ученый-богослов, имеющий право выносить самостоятельные решения по важным вопросам*

фикха – исламского права. По традиции, муджтахидами считаются все сподвижники Мухаммада и их ближайшие последователи – автор) принимал решения как обычный смертный. По поводу мирских дел он постоянно советовался со своими сподвижниками, узнавал их мнения. Сражения при Бадре и Ухуде, решения принятые связи с судьбой военнопленных и исторические сведения о других событиях есть тому подтверждение. Очень известны его слова адресованные Абу Бакру и Умару: «Я присоединюсь к вашему решению, принятому советательно». В книгах посвященных биографии пророка Мухаммада и в других исторических источниках мы находим на этот счет подробную информацию и многочисленные примеры. Нам в свою очередь остается следовать примеру посланника Аллаха, и идти по проложенному им пути» [16, с. 171-172].

Что говорит священный Коран о религиозном и политическом лидерстве?

Чтобы привнести ясность в этот спор между исламскими учеными и понять источник происхождения политического компонента в Исламе существует лишь один путь – ответить на вопросы о непосредственной взаимосвязи священного «Корана» с политической и военной деятельностью пророка Мухаммада. Принимал ли Мухаммад конкретные политические, военные или экономические решения, непосредственно в результате полученного божественного откровения по тому или иному случаю? Имеет ли военно-политическая составляющая ислама божественное происхождение, и можно ли рассматривать ее как один из аспектов пророческой миссии Мухаммада? Анализ Корана показывает, что священное писание Ислама изобилует примерами, дающими утвердительные ответы на поставленные выше вопросы. Чтобы не быть голословным в столь принципиальном и спорном вопросе, необходимо вкратце рассмотреть некоторые из них.

После переселения Мухаммада и его сторонников из Мекки в Медину, мекканцы начали незаконно грабить оставшиеся в отчем крае имущество мусульман, присваивать себе их дома, земельные участки, скот и т.д. что вызвало справедливое недоумение и протест. В ответ на это, пророк разрешил мусульманам задерживать торговые караваны, принадлежащие мекканцам, и в качестве компенсации за нанесенный материальный урон конфисковать их содержимое.

С этой целью мусульманами были организованы несколько рейдов, один из которых во главе с Абдуллахом ибн Джахшом увенчался успехом. Эта группа, подкараулив в местности Батн Нахл караван Курайшитов, нагруженной изюмом, вином, кожей и прочими товарами, выждала удобный момент для его захвата. Абдулла ибн Джахш, отдал приказ конфисковать содержимое каравана, а в случае сопротивления расправиться с проводниками, ибо на следующей день, когда наступит запретный месяц, это уже нельзя будет сделать. Убив одного из сопровождающих – Амра ибн ал-Хадрамии, и пленив двух

остальных, Абдулла ибн Джахш с богатой добычей возвратился в Медину. По прибытии выяснилось, что отряд мусульман допустил непростительную оплошность в календарном расчете. Оказалось, что на самом деле мусульмане вступили в бой с мекканцами в первый день запретного месяца Раджаба, ошибочно приняв его за последний день предыдущего месяца – Джумады а-ахира. Такое, как по канонам Ислама, так и по старым арабским порядкам, расценивалось в качестве большого греха, проступка, заслуживающего всеобщее порицание. Вскоре вся Аравия начала обвинять мусульман в том, что они осквернили священный месяц, пролив кровь и ограбив караван [15, с. 240]. В результате мусульмане стали объектом порицания для иноверцев. Случай глубоко расстроил и самого пророка, который обратился к мусульманским воинам со следующими словами: *«Клянусь Аллахом! Я не приказывал вам сражаться в один из священных месяцев!»* [15, с. 240].

Разочарование и волнение, возникшие среди мусульман в связи с захватом каравана многобожников, день ото дня начал углубляться и обретать черты психологического кризиса. И лишь вмешательство Всевышнего, вернуло умме уверенность и взбодрило их духом. Ниспосланный пророку 217 аят суры ал-Бакара, подтвердил правильность, а главное своевременность действий, предпринятых мусульманскими воинами в отношении мекканского каравана: *«Они тебя о месяце запретном вопрошают и задают вопрос тебе: «Можно ли вести войну в сей месяц?» Ответ: «Вести войну в сей месяц – грех великий, но еще больший грех в глазах Аллаха – сойти с Господнего пути, ни в Господа, ни в Запретную Мечеть не верить, и изгонять из стен ее живущих там людей – ведь гнет и смута хуже смерти. Да и они не перестанут с вами воевать, пока от вашей веры вас не отвратят»* [1; 2, с. 217].

В самом раннем биографическом источнике о посланнике Аллаха «Жизнеописании пророка Мухаммада», Ибн Хишам (VIII век), более подробно останавливался на этом походе и по праву характеризует его последствия как знаковое событие для военной истории молодого исламского государства. Ведь, именно тогда мусульмане впервые овладели военной добычей, конфисковав имущество неприятеля, впервые взяли в плен многобожников, за который получили первый выкуп. Также в ходе похода Абдаллаха ибн Джахша между мусульманами и многобожниками произошло первое вооруженное столкновение, в результате которого исламскими воинами был убит первый воин из вражеского стана: *«Когда был ниспослан «Коран» с этим повелением и Аллах освободил мусульман от боязни в том, что они совершили грех, пророк взял караван и двух пленников. Курайшиты предложили ему выкуп за Усмана ибн Абдаллаха и ал-Хакама ибн Кайсана. Пророк ответил: «Мы не отдадим их вам за выкуп, пока не придут к нам два наших сподвижника», имея в виду Саада ибн Абу Ваккаса и Утбу ибн Газвана, «мы боимся за них, если вы убьете их, то мы убьем этих двух ваших родственников». Саад и Утба пришли: их выкупил у них пророк. А ал-Хакам ибн Кайсан принял Ислам и был хорошим*

мусульманином, находился при пророке, пока не был убит в бою при колодце Мауна. Усман ибн Абдаллах вернулся в Мекку и умер в ней, будучи неверным. ...Некоторые члены семьи Абдаллаха ибн Джахиша упомянули, что Аллах, Всевышний и Всемилоостивый, разделил ту добычу, когда сделал ее разрешенной, выделив тому, кто ее добыл, - четыре пятых, а пятую часть – Аллаху и Его Посланнику, узаконив то, что сделал Абдаллах ибн Джахиш с тем караваном. Ибн Хишам разъясняет: «Это была первая добыча мусульман, а Амр ибн ал-Хардами – первый убитый мусульманами, Осман ибн Абдуллах и ал-Хакам ибн Кайсан – первые пленники в руках мусульман» [3, с. 280-281].

Думаю, что тесную связь этого откровения с политикой, войной и экономикой не станет оспаривать никто. Ибо, развеяв сомнения мусульман относительно дозволенности военных действий в запретный месяц, в случае агрессии со стороны неприятеля, Всевышний велел мусульманам в обязательном порядке ответить врагу, завязавшему против исламского государства экономическую войну, тем более, если при этом в ход были запущены незаконные и насильственные способы. Коран, в данном случае, указал Мухаммаду путь разрешения политического и экономического вопроса, имеющего на тот момент для молодого мусульманского государства жизненно важный характер, как с точки зрения престижа, так и благосостояния.

Аяты суры ал-Фатх («Победа»), ниспосланные в связи с расхождениями между членами уммы, возникшими по поводу подписания с мекканцами Худайбийского мирного договора в 628 г., также можно причислить к откровениям, касающихся политического процесса. Согласно исламской исторической традиции, в этом году Мухаммад в сопровождении 1600 спутников направился в Мекку совершить традиционное паломничество – хадж. Однако мекканцы, испугавшись столь большого наплыва мусульман, решили, что Мухаммад прибег к военной хитрости и под предлогом паломничества он намеревается взять город. В спешке собрав войска, мекканцы перегадили мусульманам путь в город. После некоторых споров и обсуждений стороны пришли к общему знаменателю и между ними начались переговоры: *«Подписанный, в конце концов, договор устанавливал десятилетнее перемирие между мекканцами и мусульманами. Мусульмане получили разрешение на следующий год посетить Мекку, имея при себе только мечи. Арабским племенам, связанным прежде соглашениями с Меккой, было предоставлено право вступить в союз с Меккой или Мухаммадом. Беглецы из Мекки, не получившие разрешение патрона, должны были быть возвращены, а беглецы от Мухаммада оставались в Мекке»* [5, с. 281].

Во время переговоров мекканцы выставляли неравноправные условия, задевали своими издевками самолюбие мусульман и лично самого пророка. Известно, что при письменном оформлении условий договора, мекканцы отказались добавить к имени Мухаммада слова «Посланник Аллаха», объяснив это тем, что они не признают его пророчества, иначе не воевали бы с ним.

Несмотря на возмущение мусульман, пророк принял эти условия и в тексте договора он проходил под собственным именем – Мухаммад ибн Абдаллах. Также сдержанно и спокойно, пророк отреагировал на отказ многобожников использовать в преамбуле слова, восхваляющие Всевышнего – «Именем Аллаха, милостивого и милосердного». Мухаммад сказал, секретарю мусульман Али ибн Абу Талибу: «Пиши просто: «Во имя твое, о Боже» [3, с. 438].

Естественно, многие сподвижники резко высказались против такого порядка составления договора, сочтя его унижительным для уммы, однако столкнувшись с непоколебимостью пророка в своем решении, были вынуждены принять все это. На тот момент многим даже в голову не приходило, что пророк, заключая мир с Меккой на почти равных условиях, фактически оформляет величайший дипломатический успех ислама. Лишь после ниспослания соответствующих аятов и прояснения всей картины, на обратном пути в Медину мусульмане осознали, что их эмоциональные возражения были напрасны. Ведь Мухаммаду без кровопролития удалось легализовать положение мусульманского государства как равноправного участника международных отношений в тогдашней Аравии. Как известно, до этого Мекка и ее союзники, наотрез отказывались признавать исламское государство и не допускали возможности подписания с ним какого-либо документа.

Теперь изменилась постановка вопроса – сила мусульман была признана неприятелем, дипломатический и психологический триумф мусульман над противником был обеспечен сполна. Комментируя суру ал-Фатх, выдающийся мусульманский богослов и просветитель XX в., египетский ученый Шейх Мухаммад ал-Газали (1917-1996) особо подчеркивает историческое значение Худайбийского мира: *«Заключив с мекканцами в 628 г. Худайбийский мир, мусульмане под руководством пророка Мухаммада вернулись в Медину в полном разочаровании. Они надеялись совершить молитву у священной Каабы и исполнить ритуалы паломничества в долинах Сафа и Марва, но их планы не осуществились. Переговоры с мекканцами протекали очень тяжело, временами доходя до взаимных оскорблений, и могли легко перейти в вооруженный конфликт, если бы не проницательность и дальновидность пророка. Эта сура (имеется в виду сура ал-Фатх – Э.А.) была ниспослана пророку Мухаммаду на обратном пути в Медину, и в ней содержалось много обещаний и благих вестей: «Воистину, Мы даровали тебе явную победу, чтобы Аллах простил тебе грехи, которые были прежде и которые будут впоследствии, чтобы Он довел до конца Свою милость к тебе и провел тебя прямым путем и чтобы Аллах оказал великую помощь».*

Заключение Худайбийского договора ознаменовало начало побед Ислама. После этого события все препятствия были устранены, и мусульмане получили возможность распространять новую религию. Пророк был вынужден согласиться с выдвинутыми мекканцами условиями договора, и хотя

мусульмане неохотно приняли эти условия, история показала, что заключение данного соглашения явилось поворотным пунктом в жизни мусульман. Весть о заключенном договоре распространилась по всей Аравии, и мусульмане обрели еще большее уважение и признание и превратились в сильную и сплоченную общину, ясно осознавшую свою цель. Менее чем через два года, Мекка была покорена мусульманами, и десять тысяч верующих вошли в священный город, уничтожив языческих идолов и подняв знамя Ислама» [2, с. 97-98].

Одобрив тактику действий и выдержку пророка Мухаммада в процессе переговоров, Коран тем самым дает мусульманам понять, что не всегда в качестве залога победы выступает фактор силы, не менее значительный успех зависит от дипломатического таланта, правильной оценки ситуации, глубокого понимания и прогнозирования последствий дальнейших процессов. Этим «Коран» пытается донести до мусульман также и то, что настоящий победой является не временный или эпизодический успех, а дальновидные решения, нацеленные на стратегический результат. Политика и дипломатия, воспринимаются Кораном как сферы глубокого мышления, требующего от лидера чутья, проницательности, и твердой воли, позволяющей пресечь импульсивные протесты и эмоциональное сопротивление окружающих, вызванное недопониманием, в том числе и ближайших соратников, которые в конечном итоге и могут помешать успеху. Излишне говорить, что и в этом случае, как и в предыдущем, аяты неразрывно связаны с политикой.

Поход пророка Мухаммада против одного из богатейших и могущественных кланов доисламской Аравии – Бану ал-Мусталик также относится к числу значимых военных успехов раннего ислама. После победы, одержанной над Бану ал-Мусталик, пророк женился на представительнице этого клана – женщине по имени Джувайрия, которая также была пленена мусульманами. По ее просьбе и ходатайству Посланник Аллаха отдал приказ отпустить военнопленных из Бану ал-Мусталик. Пораженные добротой и гуманным обращением пророка, представители этого клана заявили ему о принятии ими ислама. Они согласились выплачивать закат, для получения которого пророк отправил к ним ал-Валида ибн Укбу. Но внезапно между сторонами произошел довольно неприятный инцидент. Ибн Хишам пишет: *«Когда люди из Бану ал-Мусталик узнали об этом, они верхом отправились к нему навстречу. А ал-Валид испугался их, вернулся к пророку и сообщил, что люди Бану ал-Мусталик хотели его убить и не дали ему возложенную на них садаку. Среди мусульман начались разговоры о необходимости напасть на них. Пророк даже собирался пойти на них войной. Когда мусульмане находились в таком состоянии, к пророку от них пришла делегация. Люди из Бану ал-Мусталик сказали: «О посланник Аллаха! Мы, услышав о том, что ты направил к нам своего посланца, выехали к нему навстречу, чтобы с почетом принять его и уплатить ему положенную садаку. А он убежал назад. Мы узнали, что он утверждал*

пророку, как, будто мы пошли к нему навстречу, чтобы убить его. Ей-богу, мы пошли не для этого» [3, с. 423].

В дни, когда, пророк и представители Бану ал-Мусталик разбирались с данным происшествием, были ниспосланы 6-й и 7-й аяты суры ал-Худжурат («Покои»), рассеявшие все сомнения мусульман: *«О вы, кто верует! Коль человек злонравный с вестью к вам придет, то постарайтесь истинность сей вести уточнить, чтобы по неведению своему невинным людям зла не причинить, а после не раскаиваться в том, что сделал. И знайте, что среди вас посланник Бога, и если бы в делах мирских он часто следовал советам вашим, вы б претерпели много бед» [1, с. 49; 6-7].*

Политический подтекст приведенных аятов также очевиден и неоспорим. Посредством данных строк, Коран призывает мусульман более осторожно обращаться с информацией, четко проверять ее достоверность, учитывать ее источник и не торопиться с выводами, ибо поспешность и необдуманность могут повлечь за собой непоправимые последствия. В контексте одной из самых актуальных проблем современных международных отношений – вопроса информационной безопасности эти коранические аяты обретают значимую актуальность. Они, еще 14 столетий тому назад, призывали мусульман не доверять провокационным слухам, тем более, если их распространяют люди с сомнительной репутацией, к каковым относился ал-Валид ибн Укба. Несмотря на принятие им ислама, его неоднозначный характер, склонность к интригам снижали к нему доверие со стороны уммы. События, которые далее имели место в жизни упомянутого человека, еще раз убедили многих в правоте и в небесном происхождении Корана, охарактеризовавшего ал-Валида ибн Укбу как злонравного человека.

В этом конкретном случае Коран не только предупреждает мусульман, но и дает понять, что не всегда советы сподвижников оказываются правильными и полезными. И лишь вмешательство Аллаха может защитить их от вероятных ошибок и проступков. Конечно, этим Всевышний ни в коем случае не закрывает двери совещанию, обсуждению, ибо это есть важнейший аспект политической культуры истинных мусульман. Однако факт остается фактом. В практике пророка были случаи, когда сподвижники по неведению давали ошибочные советы, приходили к неверным заключениям, что делало вмешательство Аллаха неизбежным. То есть, тем самым, Коран дает исчерпывающий ответ и четкое пояснение тем, кто отрицает наличие откровений на политические темы.

Откровение, ниспосланное в случае с иудейским племенем Бану Кайнука тоже можно отнести к данной категории. Речь идет о том, что подписав с мусульманами соглашения о мирном сосуществовании после переселения Мухаммада в Медину, Бану Кайнука, подобно другим еврейским общинам города взяли на себя определенные обязательства, которые они вскоре начали нарушать. Нарастающее напряжение постепенно перешло в военное

противостояние, после того как на одном из рынков города иудеями был убит мусульманин, заступившийся за мусульманку. В эти напряженные для уммы дни, очередной ниспосланный аят подсказал мусульманам путь выхода из сложившейся ситуации. Коран объявил беспокойство мусульман в связи с расторжением соглашения напрасным и тщетным: *«И если ты предательства боишься от людей, отбрось все обязательства свои перед ними, чтоб с ними быть на равном основанье. Господь, по истине, предателей не любит»* [1; 8, с. 58].

Фактор внезапности, обеспеченный молниеносными действиями мусульманских воинов, не дал иудеям возможности выстроить эффективную оборону. Попав в окружение и оказавшись отрезанными от всех источников питания, иудеи были вынуждены сдаться и принять условия Мухаммада. В свою очередь посланник Аллаха, после многочисленных просьб разрешил иудеям покинуть Медину с условием сдачи оружия и конфискации имущества [7, с. 27].

Разрешая мусульманам нанести по затевающему провокацию неприятелю удар на опережение, Коран в очередной раз высказывается о политических событиях. Он призывает мусульман в случае выявления серьезной угрозы опережать неприятеля, стараться застать его врасплох, при этом действовать молниеносно и решительно, не дать возможность бессмысленным раздумьям и опасениям отнимать у них время, что, безусловно, сыграет на руку противнику. Излишне говорить о том, что к таким действиям Коран призывает мусульман не только в военной сфере, но и во всех остальных направлениях – экономике, науке и т.д. Разве это положение не имеет отношение к политике?

Заключение

Приведенные примеры ясно дают понять, что священный Коран не дает никаких конкретных инструкций на счет того, какой конкретной форме управления должно отдаваться предпочтение. Соответственно, этого не мог сделать, и пророк Мухаммад. Ислам определяет для политики принципы и задачи, а не ставит перед ней ограничительные форменные рамки, которые больше связаны с конкретными историческими условиями и общественным развитием, нежели с твердыми идеологическими или нравственными принципами. Философия ислама в целом не сводит жизненные или общественно-политические процессы к определению каких-либо изменчивых по своему характеру и уязвимых перед внешними факторами форм. Его больше волнуют сущность, ядро, и принципы в той или иной сфере практической деятельности. Эту важнейшую деталь посчитал нужным отметить в своей работе «Новый взгляд на Ислам» Мухаммад Шариф Ахмад – иракский ученый, видный специалист по исламскому праву, анализируя место и роль политики в исламе: *«В широком понимании политика – сфера светской, мирской деятельности. Мирские вопросы же согласно шариату подвержены постоянным переменам. Ислам не обозначил для политического понятия*

какой-либо железный формат, наоборот он ограничился некоторыми общими принципами. Эти принципы нашли свое отражение в законодательной системе почти всех народов. Законодатели, правители и руководители на основе данных принципов устанавливали определенные правила созвучные с эпохой и местом. Ислам предоставляет людям право самим определиться и принять решение относительно конкретных вопросов, связанных с политической системой. Согласно Исламу, общество, которое является носителем традиций, характерных каждой эпохи, историческому периоду само способно решить конкретные вопросы» [17, с. 89].

Размышляя обо всем этом, необходимо понимать и то, что грань между действиями Мухаммада как пророка и предводителя относительная и весьма тонкая. Прибегая к политическим и дипломатическим приемам, пророк прежде всего заботился о четком исполнении своей пророческой миссии и руководствовался исключительно интересами ислама и уммы. Он поставил политику и дипломатию на службу своей миссии. Сама по себе, данная миссия была полностью далека от политических целей, однако эти цели ни в коем случае нельзя характеризовать с точки зрения традиционного макиавеллистического восприятия задач политики. Мухаммад исполнял пророческую миссию, когда сообщал мусульманам об очередном откровении и комментировал его, и оставался таким же посланником, когда руководил войском в битве против неприятеля. Одновременно он был пророком и предводителем уммы, когда отправлял дипломатические письма главам зарубежных государств, устанавливал налоги, наказывал и миловал согласно священному Корану [9].

Поэтому, сильно заблуждаются те, кто пытаются представить ислам в качестве религии, преследующей исключительно политические цели в традиционном понимании, а Мухаммада – как лидера, добивающегося всеми возможными способами неограниченной власти, несметных богатств и славы. Он не был рассадником агрессии и насилия, пророком войны как пытаются изобразить его некоторые западные авторы. В общей сложности в годы своего политического лидерства Мухаммад лично возглавил и координировал 9 крупных сражений, против армий мекканской олигархии и других племен Аравии, а также византийских войск, в ходе которых общие потери мусульман составили 138 человек. Если добавить сюда еще и 44 мусульманских дипломатов – посланников Мухаммада вероломно убитых за это время приказом вождей различных арабских племен, то в целом потери мусульман достигнут цифры 182. В общей сложности, включая мелкие стычки и локальные столкновения, количество сражений, имевших место при жизни пророка равно 38. М. Хамидуллах допускает, что и в этих сражениях, мусульмане могли понести небольшие потери, однако даже с их учетом, количество убитых исключительно в ходе боевых действий не должно

превысить 150 человек. За это время мусульманами были убиты 250 воинов противника [18, с. 12-13].

В вопросах политического управления исламский пророк, как в Медине, так и после завоевания Мекки всячески избегал насилия, террора и преследований на почве возмездия. Известно, что после взятия Мекки он помиловал своих заклятых врагов, вождей мекканской олигархии во главе с Абу Суфьяном и его супругой Хинд, на совести которой было зверское убийство любимого дяди Мухаммада, первого командующего исламской армии – Хамзы. То есть, у Мухаммада, кроме всего прочего, были и личные причины для возмездия. Однако он вновь сделал выбор в пользу мира и гуманности. Не подверглись преследованиям и все остальные, кто на протяжении долгих 8 лет в руках с мечом воевал против мусульман и проливал их кровь.

Мухаммад, одержавший полную победу над прежним общественным строем и образом жизни арабов, всеми силами взялся за воспитание нового поколения людей. Он создал совет, состоящий из наиболее компетентных и опытных сподвижников. Путем консенсуса совет принимал наиболее важные, судьбоносные для мусульманского общества решения, касающиеся общественно-политических, экономических и военных вопросов. Совещательный орган, сформированный пророком, внес значимую лепту в укрепление демократического духа молодого мусульманского общества и культуры дискуссий и консенсуса, и на долгие годы обеспечил ему важнейший компонент либерализма – открытость и соблюдение общественного интереса в процессе решения проблем: *«Перед принятием почти всех решений государственного значения пророк Мухаммад созывал заседания шуры и внимательно изучал и мнения, и предложения участников. А это, в свою очередь, вдохновляло всех сподвижников на мобилизацию сил и энергии для развития мусульманского государства. Они, радуясь своему личному участию в государственных делах, как бы состязались между собой в этом вопросе. Такая искренняя обстановка позволяла им и между заседаниями шуры без стеснения подходить к посланнику Аллаха и свободно высказывать свое мнение. И это служило только большему уважению, росту авторитета главы государства, сплочению народа, всему благу»* [14, с. 257-258].

Рассмотренные факты, позволяют нам прийти к такому выводу, что немало было случаев, когда пророк Мухаммад получал откровенья при принятии жизненно важных политических и военных решений. Однако известны случаи, когда такого рода решения принимались им в результате совещания со своими сподвижниками как итог оценки конкретной сложившейся ситуации. Но в таких случаях, пророк, вне всякого сомнения, руководствовался основополагающими принципами Корана и, ни одно его действие военно-политического характера не противоречило основополагающим принципам Ислама. В коранических откровеньях касающихся вопросов управления и войны, определялись принципы, рамки и задачи, а не формы и методы. Выбор

последних Коран предоставляет лидерам уммы. В контексте сказанного подход Корана к сущности и принципам политики и полное безразличие к внешним формам весьма рационален и дальновиден.

Список использованных источников и литературы

1. Коран. Перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой. Москва: Рипол Классик, 2019. 800 с.
2. ал-Газали М. Тематические комментарии к Корану. (В 3 частях). Часть третья. Перевод: Э.Н. Кулиев. Редактор: Е.И. Кононенко. Баку: CBS, 2014. 344 с.
3. Ибн Хишам. Жизнеописание пророка Мухаммада. Перевод с арабского Н.А. Гайнуллина. Москва: УММА, 2007. 656 с.
4. Хомейни Р.М. Религиозное и политическое завещание. *Имам Хомейни. Путь к свободе. Речи и завещание*. Второе издание. Москва: Палея, 1999. 420 с. Серия «Вожди народов – XX век».
5. Ислам: Энциклопедический словарь. Ответственный редактор: С.М. Прозоров. Москва: Наука. ГРВЛ, 1991. 315 с.
6. Ayətullahul-üzma Seyid Əli Xamenei. 250 yaşlı insan. 14 məsumun siyasi həyat və mübarizəsinə dair çıxışlardan seçmələr. Tərcümə edən: T. Abbasov. Bakı: Nurlar, 2016. 368 s.
7. İbn Sa'd. Kitabüt-Tabakatil-Kebir. II cilt. (Resulullahın Gazve ve Seriyeleri). Çeviri: M.Polat. İstanbul: Siyer Yayınları, 2014. 395 s.
8. Абд ал-Хамид Абу Сулайман. Кризис мусульманского разума. Перевод с арабского, примечания к хадисам и послесловие: Э. Кулиев. Баку: CBS, 2011. 304 с.
9. Амиров Э.Г. Размышления о политическом наследии пророка Мухаммада: Факты против стереотипов и домыслов. URL: <https://1news.az/news/20171229030858380-Razмышleniya-opoliticheskom-nasledii-proroka-Mukhammad-a-s-a-Fakty-protiv-steretipov-i-domyslov>
10. Джассер А. Цели шариата (Макасид аш-шариа). Перевод, примечания и введение К. Гасымова. Москва: Изд. дом Марджани, 2015. 192 с.
11. Игнатенко А.А. Халифы без Халифата. Исламские неправительственные религиозно-политические организации на Ближнем Востоке: история, идеология, деятельность. Москва, Наука, ГРВЛ, 1989. 352 с.
12. Кепель Ж. Джihad. Экспансия и закат Исламизма. Перевод с французского В.Ф. Денисова. Москва: Ладомир, 2004. 468 с.
13. Муртазин М.Ф. Соотношение религии и политики в учении Ислама и практике мусульманских стран на примере Исламской республики Иран. *Тридцать лет исламской революции в Иране (Сборник статей российских и иранских ученых)*. Москва: Дрофа, 2009. С. 119-131.
14. Мухаммад Садик Мухаммад Йусуф. Права человека в Исламе. Санкт-Петербург: Диля, 2008 288 с.
15. Шауки Абу Халил. Атлас Корана. Перевод с английского. Санкт-Петербург: Диля, 2010. 400 с.
16. Əmragə, Məhəmməd. İslam metodologiyasının xüsusiyyətləri. Tərcümə və redaktor: E.Məmmədov. Bakı: CBS, 2011. 328 s.
17. Əhməd, Məhəmməd Şərif. İslama yeni baxış. Ərəb dilindən tərcümə və redaktor: E.Məmmədov. Bakı: CBS, 2011. 255 s.
18. Hamidullah M. Hz. Peygamberin savaşları. Çeviren: N.E.Yurter. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002. 176 s.

References

1. The Quran. (2019). Moskva: Ripol Klassik, 2019 [In Russian].
2. Al-Ghazali (2014). *Tematicheskie kommentarii k Koranu (V 3 chastyakh). Chast' tret'ya* [Thematic commentaries on the Qur'an. (In 3 parts). Part three.]. Baku: CBS. [In Russian].
3. İbn Hisam (2007). *Jizneopisaniye Proroka Muhammada* [Biography of the Prophet Muhammad]. Moskva: Umma. [In Russian].
4. Khomeyni, R.M. (1999). *Religioznoe i politicheskoe zaveshanie* [Religious and political testament]. *Put k svobode. Rechi i zaveshanie* [Path to freedom. Speeches and testaments]. Moskva: Paleya. [In Russian].
5. Prozorov, S.M. (1991). (eds). *İslam: Ensiklopedicheskiy slovar* [Islam: Encyclopedic Dictionary]. Moskva: İzd-vo Vostochnoy literaturi. [In Russian].
6. Ayatullah Seyid Ali Khamanei (2016). *250 yashl insan. 14 masumun siyasi hayat ve mubarizesine dair chixislardan shecmeler. Tarcuma T.Abbasov*. Baki, Nurlar. [In Azeri].
7. İbn Saad (2014). *Kitabul – Tabakatul Khabir. II cilt.* (Rasulullahın Gazve ve Seriyyeleri). Cheviri: M.Polat. İstanbul: Siyar Yayınları. [In Turkish].
8. Abd-al Hamid Abu Suleyman (2011). *Krizhis musulmanskoqo razuma* [The crisis of the Muslim mind]. Baku: CBS. [In Russian].
9. Amirov, E.G. *Razmishleniya o politiceskov nasledii proroka Muhammada: fakti protiv domislov i stereotipov* [Reflections on the Political Legacy of the Prophet Muhammad: Facts Against Stereotypes and Conjectures]. [Online.]. Available from: <https://1news.az/news/20171229030858380-Razmyshleniya-o-politicheskom-nasledii-proroka-Mukhammadada-s-a-s-Fakty-protiv-stereotipov-i-domyslov> [In Russian].
10. Djasser, A. (2015). *Tseli shariata (Makasid –as-Sharia)* [Objectives of Sharia (Makasid Ash-Sharia)]. Moskva: İzd. dom Marjani. [In Russian].
11. İgnatenko, A.A. (1989). *Khalifi bez khalifata. İslamskie Nepravitelstvennie religiozno-politiceskie organizacii na Blishnem Vostoke: istoriya, idelogiya, deyatelnost* [Caliphs without a Caliphate. Islamic non-governmental religious and political organizations in the Middle East: history, ideology, activities]. Moskva: İzd-vo Nauka. [In Russian].
12. Kepel, J. (2004). *Cihad. Ekspansiya i zakat islamizma* [Jihad. Expansion and decline of Islamism]. Moskva: Ladomir. [In Russian].
13. Murtazin, M.F. (2009). *Sootnoshenie religii i politiki v ucenii İslama i praktike musulmanskih stran na primere İslamskoy Respubliki İran* [The relationship between religion and politics in the teachings of Islam and the practice of Muslim countries on the example of the Islamic Republic of Iran]. *Tritsatsat let İslamskoy revolyucii v İrane (Sbornik statey rossiyskikh i iranskikh uchenykh)* [Thirty years of the Islamic revolution in Iran (Collection of articles by Russian and Iranian scientists)]. Moskva: Drofa. [In Russian].
14. Muhammad Sadik Muhammad Yusuf. (2008). *Prava cheloveka v İslame* [Human rights in Islam]. Sankt-Peterburg: Dilya. [In Russian].
15. Shauki Abu Khalil. (2010). *Atlas Korana* [Atlas of the Quran]. Sankt-Peterburg: Dilya. [In Russian].
16. Amara Muhammed (2011). *İslam metodologiyasının hususiyetleri*. Bakı: CBS. [In Azeri].
17. Ahmad Muhammad Sharif (2011). *İslama yeni bakhis*. Bakı: CBS. [In Azeri].
18. Hamidullah, M. (2002). *Peygamberin shavaslari*. İstanbul: Beyan Yayınları. [In Turkish].

Аміров Е.Г. Місце політики в суні пророка Мухаммада: історія питання від аль-Карафі до ідеологів ісламської революції в Ірані.

У статті аналізується одне з важливих питань ісламської політичної думки – походження військово-політичних дій пророка Мухаммада. Це питання протягом багатьох століть є предметом серйозних дискусій та розбіжностей серед мусульманських мислителів. Автор зіставляє дві протилежні з цього питання погляди мусульманських вчених різних епох.

Згідно з першою – політичні рішення пророка Мухаммада необхідно сприймати як плід одкровення, згідно з другою – вони все ж таки є результатом яскравого політичного таланту. Автор визначившись із доводами кожної із сторін і як арбітр, звертається до священного Корану. Різні приклади зі священного писання мусульман дозволяють дійти такого висновку, що політичні та військові рішення, прийняті як наслідок одкровення, займають значне місце в сунні пророка Мухаммада. Проте, автором наводяться приклад випадки, коли пророк Мухаммад приймав важливі військово-політичні рішення на власний розсуд або за результатами наради зі своїми сподвижниками.

Узагальнивши приклади з урахуванням уроків ісламської історії та сучасних політичних процесів, автор приходять до висновку, що основоположні принципи ісламського правління, встановлені пророком Мухаммадом, мають коранічне походження, і вони мають для мусульманських лідерів обов'язковий характер. Керуючись цими принципами, мусульманські лідери вільні приймати рішення в тій чи іншій формі залежно від обставин, що склалися. У Корані та сунні пророка Мухаммада відображено принципи та сутність ісламської політики. Зовнішні форми розглядаються у якості мінливого явища й у традиційному ісламському дискурсі інтерес до їх осмислення, зазвичай, не такий великий.

Ключові слова: Іслам, політика, Коран, одкровення, сунна, пророк Мухаммад, лідерство, умма.

Amirov E.G. The Place of Politics in the Sunnah of the Prophet Muhammad: the History of the Issue from al-Karafi to the Ideologists of the Islamic revolution in Iran.

The article analyzes one of the fundamental issues of Islamic political thought - the origin of the military-political actions of the Prophet Muhammad. This is an issue that has been the subject of serious debate and controversy among Muslim thinkers for many centuries. The author compares two opposing points of view of Muslim scholars of different eras on this issue.

According to the first – the political decisions of the Prophet Muhammad must be perceived as the fruit of revelation, according to the second – they are still the result of a bright political talent. Having decided on the arguments of each of the parties and as an arbiter, the author turns to the Holy Quran. Various examples from the scriptures of Muslims lead to the conclusion that political and military decisions made as a result of revelation occupy a significant place in the Sunnah of the Prophet Muhammad. However, the author cites the example of a case when the Prophet Muhammad made important military-political decisions at his own discretion or as a result of a meeting with his companions.

Summarizing the examples, taking into account the lessons of Islamic history and the modern political process, the author comes to the conclusion that the fundamental principles of Islamic rule established by the Prophet Muhammad are of Quranic origin, and they are mandatory for Muslim leaders. Guided by these principles, Muslim leaders are free to make decisions in one form or another, depending on the prevailing circumstances. The Quran and Sunnah of the Prophet Muhammad reflect the principles and essence of Islamic politics. External forms are seen as a changeable phenomenon, and in traditional Islamic discourse, the interest in understanding them is usually not so great.

Keywords: Islam, politics, Koran, revelation, sunnah, prophet Muhammad, leadership, ummah.

УДК 94(94):327“19/20”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-15-10>

Орлова Т.В.

<https://orcid.org/0000-0002-4079-0049>

РОЗВИТОК ПУБЛІЧНОЇ ІСТОРІЇ В АВСТРАЛІЇ

Пропонована до уваги розвідка має на меті продемонструвати важливість нового для української історіографії напрямку публічної історії для розвитку країни і для зміцнення її позицій на міжнародній арені. В якості прикладу обрано Австралію, яка перетворилася із колись віддаленої Terra Incognita на одну з провідних держав сучасного світу. Акцентовано на тому, що попри досягнуті успіхи, проблема ідентичності стоїть так само гостро, як і перед іншими країнами в умовах глобальної кризи. З'ясовуються витоки тренду публічної історії, пояснюються фактори, що сприяли його поширенню планетою, звертається увага, що цей тренд став закономірним результатом розвитку історичної науки західної цивілізації, яка обіймає країни Європи, Америки, Австралії. Остання, є відгалуженням західної цивілізаційної гілки, сприйняла орієнтири, накреслені американськими науковцями, здійснені на прагматичних засадах.

Визначено кроки в інституціоналізації названого напрямку, характеризується діяльність Австралійського центру публічної історії при Сіднейському технологічному університеті, часопису «Огляд публічної історії», а також особливості їхньої роботи у діджитальну еру під гаслом: «Історія для публіки, про публіку, разом із публікою». Під цим же гаслом публічні історики працюють з локальною і сімейною історією, співробітничать з державою у сенсі колекції, для якої важливі музеї, меморіали, пам'ятники. При розгляді національних свят, особлива увага приділена Національному дню вибачень, що є відзеркаленням складності австралійської історії. Подібно до американської публічної історії, австралійська також велику увагу стала приділяти тим групам населення, які раніше не входили до кола інтересів дослідників, а саме аборигенам.

Робиться висновок щодо значення історії в цілому і публічної історії зокрема для здійснення політики національної ідентичності – важливої запоруки стабільного і успішного розвитку держави.

Ключові слова: Австралія, історична пам'ять, ідентичність, публічна історія, колекції, локальна історія, сімейна історія, історична реконструкція.

На сучасному етапі розвитку для всіх країн світу гостро стоїть проблема ідентичності. Однією з головних опор ідентичності політичних спільнот є загально визнані уявлення про минуле. Суттєвий вплив на формування уявлень про «нас» і мобілізацію групової солідарності має історія, до того ж на відміну від академічної все більшого значення набуває історія публічна – репрезентація та інтерпретація минулого, адресовані широкому загалу. Публічна історія крім усього іншого є також інструментом вибудовування ідентичності, що є важливим для будь-якої держави. Австралійці – молода і вельми успішна нація. Держава впевнено розвивається, її успіх має визнання: вона входить до Великої двадцятки, тобто найрозвиненіших економік світу. Економісти, політологи, історики продовжують вивчати особливості поступу Зеленого континенту і його досвід на зовсім непростому шляху. Українські історики також беруть

участь у цих розвідках [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Особливу активність останнім часом виявляють співробітники Інституту всесвітньої історії НАН України під керівництвом професора О. Зернецької [9; 10; 11; 12; 13; 14]. Проте публікації, присвячені публічній історії, в українській історіографії поки що носять епізодичний характер [15; 16; 17; 18]. В комбінації із австралійським досвідом взагалі відсутні. Необхідно констатувати, що осягання значення публічної історії як сфери діяльності приходить до українських реалій із суттєвим запізненням, хоча публічна історія має велике значення у широкому спектрі: від так званої «м'якої сили» до креативних індустрій. Усвідомлення цього сприяло завоюванню нею міцних позицій в багатьох країнах світу – від Сполучених Штатів Америки до Австралійського Союзу. Окім того активний розвиток публічної історії на віддаленому континенті не був випадковим. Публічну історію інколи називають практичною історією. Такий напрямок закономірно з'явився на Заході, чия культура однією з провідних характеристик має прагматизм. Нова Австралія, як відомо, була започаткована переселенцями з Європи, тобто носіями західної культури, яка поширилася через океани на інші континенти.

Найбільш прагматичною серед культур Заходу є культура США. Саме там у 1978 р. було започатковано публічну історію (Public History – PH), коли виникла потреба знайти нові ніші на ринку праці для професійних істориків у зв'язку з кризою зростання університетів. Ініціатива виросла з дискусій двох істориків з Санта-Барбари (Каліфорнія) – Роберта Келлі і Веслі Джонсона. У 1978 р. перший у заснованому часописі «The Public Historian» визначив: «Публічна історія відноситься до задіяння істориків та історичного методу за межами академії: в уряді, приватних корпораціях, медіа, історичних товариствах і музеях, навіть в приватній практиці. Публічні історики працюють всюди, де у своїй професійній якості є частиною публічного процесу. Якщо виникає потреба вирішити проблему, сформувані політику, розпланувати ресурс або напрям діяльності – викликається історик, аби визначити вимір часу: це є публічна історія» [16, р. 16]. Також позиція названих фахівців віддзеркалила прагнення деяких колег встановити тісніший зв'язок між репрезентацією минулого у професійній історіографії і його сприйняттям пересічними громадянами [20, р. XI]. Замість апріорного ствердження важливості соціально-економічних і політичних процесів, інститутів, подій було запропоновано говорити про минуле, зрозуміле і близьке простим людям. Історики прислухалися до голосів своєї публіки і виявили, що її більше цікавить насамперед минуле повсякдення: те, як раніше жили і працювали люди, як вели свої родини, відносини із сусідами та іншими мешканцями країни [21, р. 5]. Тому публічні історики в центр своєї уваги поставили таку собі «історію знизу». Крім усього іншого місія публічної історії полягає у демократизації історичного знання, у тому, аби зробити його привабливим для широких мас. Демократичність, притаманна цьому історичному напрямку, зумовила увагу до

меншин, які тривалий час такою увагою не користувалися, зокрема, до індіанців та афроамериканців, а також жінок, дітей, бідняків та ін.

У 1979 р. було створено Національну раду із публічної історії (National Council on Public History). Широко розгорнулася підготовка фахівців такого профілю: нині відповідні освітні програми пропонують понад 130 університетів США. Їх функціонування не одне десятиріччя свідчить про популярність одержання фаху, оскільки ті, хто його одержує, знаходять можливості для самореалізації на широкому практичному полі. Це – музеї, заповідники і пам'ятні місця, архіви різних рівнів і відомств, всі рівні влади, управління культурною спадщиною та її інтерпретацією, охороною пам'яток історії і культури, теорією колективної пам'яті, суспільними організаціями і рухами історичного та історико-патріотичного спрямування, а також відображення історії у сучасній популярній культурі (історична белетристика, історична реконструкція як хобі, масові публічні культурно-історичні акції, науково-популярні й просвітницькі медіа-проекти, позакласна і позааудиторна робота з молоддю, кінематограф тощо [15, с. 53.]. Мета – сприяння корисності історичного знання в суспільстві через професійну практику [15, с. 54]. Ось чому публічну історію інколи називають практичною. У США, а потім і в інших країнах їй надається підтримка з боку державних і приватних установ, вона стала захопленням багатьох людей за межами університетів і академій. Поступово публічна історія через кабельне телебачення, популярні журнали і нові медіа, пов'язані із інтернетом, захопила практично увесь світ. Від 2010 р. діє Міжнародна федерація публічної історії (International Federation for Public History). Видаються такі часописи: «The Public Historian», «Public History Weekly», «Public History News», «Public History Review», «Oral History». Функціонують освітні програми і присуджуються наукові ступені з публічної історії.

В Австралії у певному розумінні публічна історія бере свої витoki від 1916 р., коли журналіста С.Е.У. Біна, було призначено написати Офіційну історію Австралії у Великій війні (Official History of Australia in the Great War) [22, р. 52]. Хоча він не був академічно підготовленим істориком, проте вивчав право в Оксфордському університеті, пізніше став журналістом і взявся за написання національної історії. Також його шанують за велику роль у заснуванні і подальшій діяльності Австралійського військового меморіалу (Australian War Memorial) – головного музею і національного архіву історії участі країни у війнах. Австралійці, історично пов'язані з Великою Британією, мали брати участь у всіх війнах, у яких брала участь вона. Британська історикня Дж. Ліддінгтон, аналізуючи процес становлення публічної історії в Австралії, вказала на схожість з аналогічним процесом у США: у середині 1970-х рр. на ринку праці Зеленого континенту, так само як і за океаном, позначилася криза, яка загострила проблему самореалізації для професійних істориків. В обох країнах раптом з'явилися історики-фрілансери, які почали

активно обслуговувати приватний сектор водночас, коли постіндустріальна трансформація міст, у чому історики брали активну участь, наклалася на постколоніальне переосмислення власного минулого і пошуки нових конструктів національної ідентичності [23, р. 87].

Взагалі, публічна історія на Зеленому континенті формувалася в особливих місцевих умовах, які різнилися від штату до штату, від регіону до регіону під сильними впливами з боку Великої Британії та Америки. У першому випадку – британського руху народної історії, у другому – моделі, яка виникла у США. Перші курси публічної або прикладної (applied) історії почали працювати в Технологічному університеті Сіднея і в Університеті Монаша у 1988 р. [24, р. 10]. Наприкінці 1998 р. на базі Сіднейського технологічного університету створено Австралійський центр публічної історії (Australian Centre for Public History). Центр здійснює різноманітну викладацьку і дослідницьку роботу. На чолі центру впродовж років – Пол Ештон і Паула Гамільтон, які ведуть активну публікаційну діяльність [24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33 etc.]. Подібно до центрів Америки або Канади австралійський центр визначає шляхи розвитку публічної історії в країні – перебуває у діалозі з урядом і громадськістю, проводить теоретичні дослідження, друкує книжки, видає періодику, проводить комунікативні заходи, розробляє програмні і методичні матеріали, сприяє підготовці фахівців і популяризації публічної історії. Студенти можуть опановувати ці знання у магістратурі і докторантурі.

З 1992 р. видається австралійський часопис «Огляд публічної історії» («Public History Review»), з 2006 р. – в електронному вигляді. Як заявлено у першому електронному випуску журналу «Public History Review» (PHR): «За роки, що ми видаємо PHR, у комунікації історичної роботи з'явилися нові технології. Ми вирішили приєднатися до діджитальної революції у цьому форматі аби сприяти глобальному обміну ідеями. В останні десятиріччя двадцятого століття історія стала більш демократичною, і це відбилося на публічній історії і водночас підтримало її рух» [34]. Серед інших статей часопис приміщує спеціальні розвідки стосовно можливостей публічної історії та істориків у часи діджитальності. В одній із статей М. Фостер, зокрема, наголошує: «Історики повинні не просто поширювати знання серед публіки, але й працювати разом із простими людьми» [35]. Вона наводить приклад неординарного проекту «Селфі дня у музеї» («Museum Selfie Day»), здійсненого у січні 2014 р, і в якому взяли участь понад 10 тис. осіб. Ідея полягала у тому, щоби зробити селфі у музеї і поділитися ним у соціальних мережах під хештегом #MuseumSelfie. Мета ініціаторів – залучити людей до музеїв, привабити до минулого новими і захоплюючими способами. У цьому міжнародному проекті тисячі людей від Великої Британії до Катару, від Росії до Австралії постили свої фото, значно збільшуючи статистику відвідань. Попри різні оцінки, не можна заперечувати, що в такий спосіб відбувалася промоція публічної історії. Наразі варто також згадати про найголовніший на теперішній

час сервіс в мережі – Historypin – цифровий, створений користувачами архів історичних фотографій, відео, аудіозаписів і особистих спогадів. Він перетворює весь світ у грандіозний інтерактивний музей історії, відкритий для всіх відвідувачів цілодобово і без вихідних. Кожен користувач Historypin як і тисячі історичних і культурних організацій усього світу може зробити свій внесок у створення загального вигляду епохи. Для цього достатньо додати свої старі світлини на загальну карту Google і розповісти свою історію. Але очевидно, що бажаючі розмістити свої матеріали роблять це, не чекаючи порад з боку істориків і не орієнтуючись на їхні професійні стандарти. Як зазначає австралійська історикиня М. Фостер, у відповідь на цей виклик (challenge), публічні історики не стоять осторонь, а шукають нові можливості участі, власне місце у «світі, що генерує юзер» і доводять, що вони все ще потрібні. У випадку із Historypin чимало професійних істориків беруть активну участь на сайті і додають власні пости до тих, що розмістила публіка. Ті з них, хто діє від імені інституцій, таких як музеї і архіви, є особливо «плодовитими вкладниками», оскільки мають безмежність джерел із своїх колекцій, які можна додати до сайту. Хоча цей сайт немає авторитетної ролі для публічних істориків, все одно вони вирішили вийти на діджитальну арену. Їхня лінгвістична майстерність допомагає окреслити минуле, а їхня інформація може вважатися частиною діалогу з публікою [35, р. 10-11]. Йорма Калела з Австралії – серед тих, хто вважає, що роль істориків вже не є центральною в історичних проектах, і визначає, що їхня «головна роль полягає у здійсненні експертних рекомендацій» [36, р. 39].

Віддаючи належне мережевим технологіям, при Австралійському центрі публічної історії діє Історична лабораторія Технологічного університету Сіднея (UTS History Lab). Це – місце, де історики та заклади культури можуть експериментувати з методами використання цифрових технологій для аналізу і викладення історій про минуле. Під гаслом «Вивчення розриву між минулим і нами» зазначається: «В History Lab у нас є, що розповісти. Але нас цікавить набагато більше, ніж просто історія. Замість того, аби казати вам, про що думати, академік або інший експерт History Lab прагне залучити вас у процес розслідування. Ми хочемо, аби ви пішли з нами...» [37].

Звичайно, в Австралії публічні історики працюють не тільки у названому Центрі. Багато уваги цій сфері приділяє Австралійська історична асоціація. Прикладом може бути Грем Девісон, який певний час її очолював. Коло інтересів науковця – історична урбаністика, публічна історія, сімейна історія, національна ідентичність. Показовою є його монографія під промовистою назвою «Використання і насильство австралійської історії» [38], у якій автор пише про героїв, монументи, історичні пам'ятки, документи, національні святкування, сімейну історію, живу історію, локальну історію. Кожна позиція являє собою окремий напрямок, і кожен напрямок в Австралії має багате наповнення. І в кожному – свої проблеми і непрості питання. Часом вони

резонують із тими, що виникають в інших країнах. Серед тих, що постали останнім часом – так звана «війна пам'ятників». В Україні вона виявилася у демонтажі пам'яток радянських часів («ленінопад») і у внутрішньо- і зовнішньополітичній реакції. У США – розгром місцевих монументів в контексті руху Black Lives Matter. Австралійські публічні історики не залишили ці проблеми поза своєю увагою. 28-й випуск часопису *PHR* за 2021 р. був саме присвячений «війні за статуї» [39].

Дослідники здійснюють різноманітні проекти, наприклад, «Австралійці і минуле», коли на підставі інтерв'ю сотень співгромадян вивчалася і аналізувалася їхня історична свідомість і шукалася відповідь на питання: «Чи має національна історія якесь значення для пересічних австралійців?» В проекті «Приватне життя, публічна історія», аналізуючи повсякденну історичну свідомість, науковці намагалися зрозуміти місце і роль історії в австралійському суспільстві. У своєму аналізі названих проектів Анна Кларк визначила: сенс полягав в «осяганні історичної свідомості як продукту як особистого, так і суспільного історичного контексту» [40].

У 2010 р. чотири професори запустили проект під назвою «Австралійська політика та історія». Було задекларовано неупереджений характер і мету залучити стейкхолдерів з усіх регіонів країни до співробітництва і розв'язання проблем, а також сприяти конструктивній участі істориків у публічних політичних дискусіях. З часом цей проект став частиною Міжнародної мережі політики та історії (International Net work for Policy and History– INHAP), оформленої у Лондоні у 2018 р. Ця організація охоплює групи академічних істориків з різних країн, які вважають: якості прийняття рішень у теперішньому часі, а також стосовно майбутнього сприяє глибше знання минулого. Участь істориків у політичних дебатах можна розглядати як прояв публічної історії. Активність австралійських публічних істориків виявилася у проведенні загальнонаціонального усноїсторичного дослідження «Зростаючи у 1930-і» («Growing Up in the 1930s»). Також слід зазначити, що функціонує консалтінгова компанія *Public History Australia*, яка працює над широким спектром проектів, пов'язаних з історією. До них відносяться замовна історія, історія спільнот, дослідження спадщини, музейні виставки, екскурсії та усна історія.

Можна навести приклади проектів, які мали не загальнонаціональні масштаби, а виконувалися у сенсі локальної історії. Наприклад, за рахунок федеральних коштів досліджувалися зміни довкілля Ботанічної бухти (*Botany Bay*) східного узбережжя Австралії під впливом порту і нафтоочисного заводу (подібно до історії *Плімут Рок* в Америці). Група істориків писала історію найбільшої австралійської компанії *Broken Hill Pty*, яка є конгломератом видобувної, сталеливарної та суднобудівельної індустрій. Найбільші австралійські банківські корпорації мають на службі істориків (здебільшого економічних).

В цілому, РН прагне впливати на масову історичну свідомість, містить ті чи інші механізми і способи формування масових історичних уявлень та історичної пам'яті, яка є вельми актуальною проблемою в усіх країнах, в Австралії також. Історична пам'ять – один із наріжних каменів формування ідентичності. Держави, які здійснюють історичну політику, зацікавлені у формуванні соціокультурних «місце ідентичностей» (place-identities), у чому використовуються ті чи інші елементи минулого. Інструментом формування історичної пам'яті та історичної політики є комеморація: меморіали, монументи, музеї, публічні свята, ювілеї тощо. Пам'ятники і об'єкти культурного значення уособлюють ідентичність, цінності і спільність, що є дуже важливим для нації. Стан справ на Зеленому континенті аналізують як місцеві, так і закордонні історики [10; 31; 41]. Під назвою «Місця Серця» (Places of the Heart) існує база даних австралійських меморіалів, у створенні і подальшому функціонуванні котрих брали безпосередню участь публічні історики.

Іншим інструментом політики пам'яті є такий суспільний інститут, як музей. Він є важливим чинником у зміцненні національної ідентичності, а також в плані підняття «м'якої сили» на міжнародній арені [42]. Музеї мають унікальну можливість представляти об'єкти та експозиції для одержання відвідувачами духовного досвіду, що навчає і надихає досліджувати власну культуру, історію та ідентичність. Разом із тим музеї беруть участь у міжнародному співробітництві, що сприяє покращенню іміджу тієї чи іншої країни серед інших. Провідними музеями є Австралійський музей у Сіднеї, музей культурної історії Вікторії (заснований ще у 1854 р.), Національний музей Австралії у Канберрі, Західноавстралійський музей (Перт, Олбані), Південноавстралійський музей в Аделаїді. Кожен веде дослідницькі проекти, організує конференції та семінари, на сайтах є віртуальні експозиції.

Подібно до інших країн, все більшої популярності набуває локальна історія. Цей тренд виявляється у поширенні місцевих музеїв, чому присвячена спеціальна розвідка Джаніс Вілтон у *Public History Review* [43]. Зрозуміло, що саме у здійсненні проектів локальної історії відбувається активна взаємодія публічних істориків та ентузіастів, які спеціальної історичної освіти не мають. Наразі фахівці мають допомагати людям описувати, створювати і розуміти свою власну історію. Однак, як помітив Моріс Френч, коли в Австралії влада міста, містечка або місцевої громади замовляє написання своєї історії, то вона частіше звертається до журналіста, оскільки вважає, що його письменницькі таланти нададуть «продукту» привабливішого «пакування», ніж це може зробити «традиційний академіст» [22, р. 54-55]. У такому підході виявляється розуміння того, що у сучасному світі чи не найціннішим ресурсом є людська увага та інтерес. До того ж зростають обсяги вільного часу, і за цей ресурс різні види бізнесу ведуть конкурентну боротьбу.

Добре відомо, який розвиток одержав у сучасному світі туризм. Колись далека Terra Incognita перетворилася на привабливий об'єкт цікавості мільйонів відвідувачів. До ковідної кризи, у 2019 р. до Австралії приїхали 9,5 млн. туристів [44]. Зайве говорити про економічні вигоди країни від розвитку туристичного бізнесу, а також про те, що цей бізнес спонукає до ребрендингу територій, що водночас, підвищує їх туристичну привабливість і спричиняє економічне піднесення. Історія забезпечує не тільки ресурси для «культурного туризму», що само по собі являє велику індустрію, але й в ширшому сенсі виступає базою для інфраструктурних об'єктів з багатьох сфер економічної діяльності іншого, вищого порядку. Туристична діяльність як соціальна практика тісно пов'язана з музеями та іншими комемораціями.

У ХХ-ХХІ ст. в багатьох країнах великої популярності набули історичні реконструкції, які є хорошим прикладом того, як історія може бути ближчою до людей. В контексті цього питання Австралійський Союз має свою специфіку, оскільки наймасштабніші історичні фестивалі та реконструкції присвячені не історії самої держави, а періоду Середньовіччя в Європі. Зокрема, від 1981 р. Австралія є членом Товариства Творчого Анахронізму (Society for Creative Anachronism). Організація поділяється на 20 адміністративних регіонів, які називаються «королівствами», і одним з них є королівство Lochas, яке обіймає Австралію та Нову Зеландію. Головне призначення – організація Rowanby Festival – тижневого середньовічного фестивалю, який зазвичай проводиться на Пасху і за час свого існування змінив п'ять локацій. Він був започаткований у квітні 1983 р., і щорічно його відвідують декілька тисяч людей. Іншим масштабним фестивалем історичної реконструкції є Abbey Medieval Festival, який відбувається у липні і є важливим засобом збору коштів для Музею мистецтва і археології Абатства в Кабултурі. Разом із тим в країні функціонують організації, створені вже у в останні два десятиліття, які теж проводять історичні реконструкції європейського Середньовіччя, такі як група The Company of the Wolf. Австралія відчула на собі світове захоплення медієвізмом, особливо поширене серед людей західної культури. До цього часу переважна більшість місцевого населення має європейське коріння. Цими обставинами пояснюється захоплення саме цим періодом всесвітньої історії.

Колись австралійці соромилися визнавати родинні зв'язки із переселенцями з Великої Британії, які спочатку здебільшого являли собою криміналітет, вивезений з метрополії через брак місць у в'язницях. Американці жартували, буцімто місцеве населення соромиться знімати шкарпетки, аби сторонні не побачили сліди кайданів. Часи змінилися, і люди зацікавилися своєю генеалогією, визнаючи мужність тих, хто освоював величезний континент. Як зазначила одна студентка: «... в наші дні всі вихваляються осудженими. Оскільки у мене були предки, які прибули з Першим флотом, так я, ймовірно, австралійка у дев'ятому поколінні, і я відчуваю себе дуже австралійською. Отже, є дуже сильне почуття, і я просто хочу знати все, що можу, про

австралійську історію» [40, р. 6]. В країні стимулюється суспільний інтерес до генеалогії (яка входить до сфери публічної історії). Людям у цьому допомагає Товариство спеціалістів з генеалогії, деякі з яких пройшли підготовку в університеті Монаша. Разом із тим зростає популярність особистої історичної творчості, яка тісно пов'язана із сімейною історією. Дослідження публічних істориків виявляють у сімейних історіях те, що громадські і приватні дискурси про минуле дійсно перетинаються у повсякденні мешканців всієї країни. Цікавим втілення цього напрямку стали так звані історичні докудрами, які засновані на сімейних історіях і втілюються у телевізійних проектах, таких як «Назад вчасно до вечері» (Back in Time For Dinner – 2018) і «Як ти думаєш, хто ти є?» (Who Do You Think You Are? – 2019). Дебра Доннеллі, яка аналізує названі проекти у своїй статті із промовистою назвою «Докудрама як “істотейнмент”: переформатування сімейної історії у час діджиталізації» [45], показує синтез освіти і розважання у феномені «histotainment», а також робить спробу пояснити поєднання історії і діджитальних медіа.

Як і повсюдно, велике значення мають офіційні церемонії і державні свята. Вони – це те, що пов'язує країну з історією, реконструює якийсь історичний досвід, звернено до тих чи інших пам'ятних дат. В Австралії особливо шанується День АНЗАК – Австралійсько-новозеландського армійського корпусу, що відзначається щорічно 25 квітня від 1916 р. Тоді у 1915 р. вояки цього корпусу, які брали участь у Першій світовій війні на боці Великої Британії, висадилися на турецькому півострові Галліполі. У боях вони понесли значні втрати, проте здобули звитягу хоробрих і стійких воїнів. Як вважають історики, подія стала ключовою компонентою формування національного характеру і становлення австралійської нації. В той день народилася легенда, яка має неабияке значення для формування ідентичності австралійського народу [10, с. 206]. Пізніше цей день став Днем захисника Батьківщини і шанування пам'яти чоловіків і жінок, які загинули у всіх війнах.

В Австралії особливе місце займає 26 травня – Національний день вибачень (National Sorry Day), який відзначається всією країною від 1998 р. і присвячений визнанню провини перед аборигенним населенням континенту. В традиціях західного колоніалізму автохтонне населення всіляко дискримінувалося. Зокрема, у першій половині минулого століття з санкції федерального уряду дітей австралійських аборигенів масово примусово вилучали з їхніх родин і віддавали на виховання до сімей «білих», монастирів і спеціально створених державних закладів. Дітям, вік більшості з яких не перевищував 5 років, заборонялося розмовляти рідною мовою, давалася початкова освіта, достатня для роботи по господарству і на фермах. Батькам заборонялося спілкуватися із своїми дітьми. За приблизними підрахунками, постраждало понад 100 тис. осіб, яких назвали «вкраденим поколінням». Фактично проводилася політика «відбілювання» корінного населення, насильницького нищення його мов, традицій, звичаїв і культури. Все це

призвело до скорочення його чисельності, деградації і десоціалізації. Закінченням акції вважається 1969 р., хоча і після того ще кілька років подібна практика здійснювалася. Від 1997 р. прем'єр-міністри штатів почали приносити вибачення аборигенам за політику примусового переміщення дітей. У 2008 р. прем'єр-міністр Австралії Кевін Радд приніс публічні вибачення представникам вкраденого покоління і аборигенного населення країни в цілому. Після тривалого періоду невизнання їх за повноправних громадян нині робляться деякі кроки із виправлення ситуації. Культурні традиції автохтонів визнані безцінним національним надбанням країни. З'являються дослідження їхньої історії [45; 46]. Вийшли на екрани документальні і художні фільми про життя аборигенів. Серед художніх стрічок особливий резонанс мали «Джедда» (1955), «Пісня Джиммі Блексмита» (1978), «Манганінія» (1980), «Клітка для кроликів» (2002), «Самсон і Даліла» (2009), «Солодка країна» (2017) та інші. Звичайно, без консультування з істориками такі стрічки не могли б бути створені. З іншого боку, беручи до уваги і Національний день вибачень, і появу наукових студій, і створення фільмів, виникає питання: чи не втілюється в життя одна з функцій історії – «задоволення психологічних потреб окремої людини і суспільства в цілому таким чином, аби зручне минуле стримувало хвилююче передчуття майбутнього, не дозволяючи колективній амнезії привести до соціальної дезорієнтації» [47, с. 154].

Австралійці називають свою країну не інакше як «Щаслива Австралія». Дійсно, понад двісті років наполегливої роботи вивели державу на рівень найрозвиненіших країн з високим рівнем життя громадян. Тривалий період здійснення політики Білої Австралії змінився на політику мультикультуралізму, успіхами у якій керівництво пишалось. Однак останніми роками спокій був порушений різними факторами – від посилення ісламського фактору до COVID-19. Віддаленість від інших континентів не захистила Зелений від світової кризи, яка поширюється останніми роками. Хоча австралійський національний характер відрізняється своєю витримкою і вмінням долати труднощі, проте на сучасному етапі соціокультурної кризи історична свідомість має виступати в якості одного з факторів соціальної стабільності, що виконує функції інтеграції, консолідації різних поколінь, соціальних груп та індивідів. Неабияку роль у цьому відіграє історія, публічна історія, яка працює у різних напрямках, на різних рівнях, у різних формах, враховуючи потреби як окремої особи, так і усього суспільства в цілому, маючи на меті загальне гараздвання.

Список використаних джерел та літератури

1. Чорновол І. Історіографія Австралії у світлі тези Тернера. *Регіональна історія України: збірник наукових статей* / Інститут історії України НАН України. 2010. Вип. 4. С. 239-248.
2. Ковтун О.Ю. Інтеграційні процеси та міждержавні об'єднання Австралії та Океанії. *Гілея: науковий вісник: історичні науки, філософські науки, політичні науки*. 2011. Вип. 45 (№ 3). С. 685-692.
3. Стоян П. Австралійські дескриптивні стандарти в системі австралійських архівних ресурсів. *Студії з архівної справи та документознавства* / Державна архівна служба

- України, Український н.-д. ін-т архівної справи та документознавства. 2012. Т. 20. С. 36-43.
4. Ігнат'єв П. Австралія: повертаючись обличчям до Азії. *Зовнішні справи: науковий журнал*. 2014. № 1 (Історичні науки) С. 30-33; № 2. С. 20-23.
  5. Галаджій О. Значення AUSFTA у австралійсько-американських відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. *Американська історія та політика: науковий журнал*. 2016. № 1. С. 162-167.
  6. Галаджій О. Сузір'я Південних морів: австралійський шлях успішної середньої державності. *Зовнішні справи: науковий журнал*. 2017. № 6 (Історичні науки). С. 10-15.
  7. Вітер І. Державний патерналізм та його зародження в Австралії на початку ХХ ст. *Україна: аспекти праці: науково-економічний та суспільно-політичний журнал*. 2020. № 4. С. 43-51.
  8. Романенко О. Родина як цінність в Австралії (від перших поселенців до початку ХХ століття). *Народна творчість та етнологія*. № 1 (389), січень – березень. Київ, 2021. С. 79-87.
  9. Зернецька О.В. Розвиток культури в Австралії протягом ХХ ст.: кіноіндустрія. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 2. С. 174-200.
  10. Зернецька О.В., Мирончук О.А. Історична пам'ять та практики монументальної комеморації Першої світової війни в Австралії (частина 1). *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 2. С. 204-217.
  11. Перга Т.Ю. Політика Австралії щодо корінного населення (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.). *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 2. С. 174-200.
  12. Ветринський І.М. Історичні, соціокультурні та міжнародно-політичні передумови виникнення і становлення Австралійського Союзу. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 3. С. 64-86.
  13. Романенко О.В. Стратегії міграційної політики Австралії: етапи, становлення, нові виклики та відповіді на сучасні загрози. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 3. С. 152-167.
  14. Хижняк І.А. Австралія у пошуку власної багатопартійної системи (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 3. С. 87-99.
  15. Голубчик Г. «Публічна історія» як сфера державно-управлінської діяльності: зарубіжний досвід. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 1 (20). С. 51-59.
  16. Брайлян Є. Публічна історія в Україні: в пошуках консенсусу. *Дзеркало тижня: інформаційно-аналітичний тижневик*. 2018. № 31. 23-31 серпня. С. 15.
  17. Орлова Т.В. Публічна історія – нове поле міждисциплінарності. *Знання. Освіта. Освіченість. Збірник матеріалів V міжнародної наук.-практ. конф.*, м. Вінниця, 1-2 жовтня 2020 р. Вінниця: ВНТУ, 2020. С. 108-113.
  18. Орлова Т.В. Актуальність курсу публічної історії для університетської освіти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2020. № 146. С. 54-59.
  19. Kelly R. Public History: Its Origins, Nature and Prospects. *The Public Historian*. 1978. Vol. 1, № 1. P. 16-128.
  20. Benson S.H., Brief S., Rosenzweig R. Preface. Presenting the Past: Essays on History and the Public. Philadelphia: Temple University Press, 1986. P. XI-XII.
  21. Glassberg D. Sense of History: The Place of the Past in American Life. Amherst (MA): University of Massachusetts Press, 2001. 288 p.
  22. French M. Public History, Publishing, and the Community: An Australian College Experience. *The Public Historian*. 1981. Vol. 3, № 4. P. 51-60.
  23. Liddington J. What Is Public History? Publics and Their Past, Meanings and Practices. *Oral History*. 2002. № 1 (30). P. 83-93.

24. Ashton P. Introduction: Going Public. *Public History Review*. 2010. Vol. 17. P. 1-15.
25. Ashton P., Fitzgerald Sh. Public History in Australia. *Public History News*. 1994. Vol. 14, № 3, Spring. P. 1-8.
26. Anderson M., Ashton P. Australia's Heritage in Profile. South Melbourne: Macmillan Education Australia, 1995. 114 p.
27. Ashton P., Hamilton P. "Streetwise": Public History in New South Wales. *Public History Review*. 1997. Vols 5-6. P. 1-8.
28. Ashton P., Gamilton P. Blood Money? Race and Nation in Australian Public History. *Radical History Review*. 2000. Vol. 76. P. 188-207.
29. Hamilton P., Ashton P. Out of Place: On not belonging. *Public History Review*. 2000. Vol. 10. P. 37-42.
30. Ashton P., Gamilton P. At Home with the Past: Background and Initial Findings from the National Survey. *Australian Cultural History*. 2003. № 22. P. 5-30.
31. People and Their Past: Public History Today / Ed. by P. Ashton, P. Hamilton. London: Palgrave Macmillan, 2009. 304 p.
32. Ashton P., Hamilton P., Searby R. Places of the Heart: Memorials in Australia. North Melbourne: Australian Scholarly, 2012. 123 p.
33. What is Public History Globally? Working with the Past in the Present / Ed. by P. Ashton, A. Trapeznik. London, New York: Bloomsbury Academic, 2019. 392 p.
34. Ashton P., Hamilton P. Editorial Welcome. *Public History Review*. 2006. Vol. 12. URL: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/16>
35. Foster M. Online and Plugged In? Public History and Historians in the Digital Age. *Public History Review*. 2006. Vol. 12. P. 1-19. URL: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/304>
36. Kalela J. History Making: The Historian as Consultant. *Public History Review*. 2013. Vol. 20. P. 24-41. URL: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/287>
37. HistoryLab [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//https://historylab.net](https://historylab.net)
38. Davison G. The Use and Abuse of Australian History. St. Leonards, N.S.W.: Allen & Unwin. 2000. 236 p.
39. (2021). Status Wars: Protest, Public Histories and Problematic Plinths. *Public History Review*. Vol. 28. 156 p. URL: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/489>
40. Clark A. Private Lives, Public History: Navigating Historical Consciousness in Australia. *History Compass*. 2016. January. Vol. 14. Issue 1. P. 1-8. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/hic3.12296>
41. Beaumont J. Commemoration in Australia: A Memory Orgy? *Australian Journal of Political Science*. Vol. 50. № 3. P. 536-544. URL: <https://www.tandfonline.com/toc/cajp20/50/3?nav=toeList>
42. Lord G.D., Blankenberg N. Cities, Museums, and Soft Power. New York: AAM Press, 2015. 272 p.
43. Wilton J. Museums and Memories: Remembering the Past in Local and Community Museums. *Public History Review*. 2006. Vol. 12. P. -79. URL: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/16>
44. Австралия – Международный туризм, число прибытий 9 466 000 (количество) в 2019. URL: <https://knoema.ru/atlas/>
45. Attwood B. Telling the Truth about Aboriginal History. URL: <https://kooriweb.org/foley/resources/history/2005attwoodlecture.html>
46. Read P. Reanimating Lost Landscapes: Bringing Visualisation to Aboriginal History. *Public History Review*. 2010. Vol. 17. P. 77-88. URL: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/117>
47. Эшворт Г. Дж. От истории к наследию – от наследия к идентичности: в поисках понятий и моделей. *Неприкосновенный запас*. 2017. № 4. С. 154-171.

References

1. Chornovol, I. (2010). Istoriohafiya Avstraliyi u svitli tezy Ternera [Australian Historiography in the light of Turner's theses]. *Rehional'na istoriya Ukrayiny: zbirnyk naukovykh statej* / Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny [Regional History of Ukraine: research articles digest / Institute of History, National Academy of Sciences, Ukraine], 4, pp. 239-248. [In Ukrainian].
2. Kovtun, O. (2011). Intehracijni procesy ta mizhderzhavni ob'yednannya Avstraliyi ta Okeaniyi [Integrational processes and international unions in Australia and Oceania]. *Hileya: naukovyy visnyk: istorychni nauky, filosof's'ki nauky, politychni nauky* [Hileya: research almanac: historical, philosophical, political sciences], 3, (45), pp. 685-692. [In Ukrainian].
3. Stoyan, P. (2012). Avstralijs'ki deskryptyvni standarty v systemi avstralijs'kykh arkhivnykh resursiv [Australian descriptive standards in the system of Australian archive resources]. *Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva* / Derzhavna arxivna sluzhba Ukrayiny, Ukrayins'kyj n.-d. in-t arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva. [Studies in archive management and documentation / State archive service of Ukraine, Ukrainian research institute of archive management and documentation], 20, pp. 36-43. [In Ukrainian].
4. Ihnat'yev, P. (2014). Avstraliya: povertayuchys' oblychchiam do Aziyi [Australia: facing Asia]. *Zovnishni spravy: naukovyy zhurnal* [Foreign affairs: scientific journal], 1, pp. 30-33; 2, pp. 20-23. [In Ukrainian].
5. Haladzhij, O. (2016). Znachennya AUSFTA u avstralijs'ko-amerykans'kykh vidnosynakh kincy XX – pochatku XXI stolittya [The meaning of AUSFTA in Australian-American relations of late XX – early XXI century]. *Amerykans'ka istoriya ta polityka: naukovyy zhurnal* [American history and politics: scientific journal], 1, pp. 162-167. [In Ukrainian].
6. Haladzhij, O. (2017). Suzir'ya Pivdennykh moriv: avstralijs'kyj shlyakh uspishnoyi seredn'oderzhavnosti [The Star of Southern Seas: Australian path of successful demistatesmanship]. *Zovnishni spravy: naukovyy zhurnal* [Foreign affairs: scientific journal], 6, pp. 10-15. [In Ukrainian].
7. Viter, I. (2020). Derzhavnyj paternalizm ta joho zarodzhennya v Avstraliyi na pochatku XX st. [State paternalism and its emergence in Australia, early XX century]. *Ukrayina: aspekty praci: nauково-ekonomichnyj ta suspil'no-politychnyj zhurnal* [Ukraine: labor aspects: a journal for economic, social and political sciences], 4, pp. 43-51. [In Ukrainian].
8. Romanenko, O. (2021). Rodyna yak cinnist' v Avstraliyi (vid pershykh poselenciv do pochatku XX stolittya) [Family as a value in Australia (from first settlers to early XX century)]. *Narodna tvorchist' ta etnolohiya* [Folklore and ethnology], 1, (389), January-March, pp. 79-87. [In Ukrainian].
9. Zernets'ka, O.V. (2020). Rozvytok kul'tury v Avstraliyi protyahom XX st.: kinoindustriya [Cultural development in Australia throughout XX century: movie industry]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* [Problems of world history], 2, pp. 174-200. [In Ukrainian].
10. Zernets'ka O.V., Myronchuk, O.A. (2020). Istorychna pam'yat' ta praktyky monumental'noyi komemoraciyi Pershoyi svitovoyi vijny v Avstraliyi (chastyna 1) [Historical memory and practices of monumental commemoration of WWI in Australia (Part 1)]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* [Problems of world history], 2, pp. 204-217. [In Ukrainian].
11. Perha, T.Yu. (2020). Polityka Avstraliyi shhodo korinnoho naselennya (kinec' XIX – persha polovyna XX st.) [Australian policies related to aboriginal people (late XIX – first half of XX century)]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* [Problems of world history], 2, pp. 174-200. [In Ukrainian].
12. Vyetryns'kyj, I.M. (2020). Istorychni, sociokul'turni ta mizhnarodno-politychni peredumovy vynyknennya i stanovlennya Avstralijs'koho Soyuzu [Historical, socio-cultural and international political prerequisites of the emergence and reinforcement of the Australian Union]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* [Problems of world history], 3, pp. 64-86. [In Ukrainian].

13. Romanenko, O.V. (2020). Stratehiyi mihracijnoyi polityky Avstralii: etapy, stanovlennya, novi vyklyky ta vidpovidi na suchasni zahrozy [Australia's strategies in immigration policy: stages, development, new challenges and responses to modern needs]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* [Problems of world history], 3, pp. 152-167. [In Ukrainian].
14. Khyzhnyak, I.A. (2020). Avstraliya u poshuku vlasnoyi bahatopartijnoyi systemy (kinec' XIX – pochatok XX st.) [Australia in search of its own multi-party system (late XIX – early XX century)]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* [Problems of world history], 3, pp. 87-99. [In Ukrainian].
15. Holubchuk, H. (2014). "Publichna istoriya" yak sfera derzhavno-upravlins'koyi diyal'nosti: zarubizhnyj dosvid ["Public history" as a sphere of government management: international experience]. *Derzhavne upravlinnya ta misceve samovryaduvannya* [Government and municipal management], 1, (20), pp. 51-59. [In Ukrainian].
16. Brajlyan, Ye. (2018). Publichna istoriya v Ukrayini: v poshukah konsensusu [Public history in Ukraine: looking for consensus]. *Dzerkalo tyzhnya: informacijno-analitychnyj tyzhnevnyk* [Weekly Mirror: informational and analytical newspaper], 31, August 23, p. 15. [In Ukrainian].
17. Orlova, T.V. (2020). Publichna istoriya – nove pole mizhdyscyplinarnosti [Public history – a new interdisciplinary field]. *Znannya. Osvita. Osvichenist'. Zbirnyk materialiv V mizhnarodnoyi nauk.-prakt. konf.* [Knowledge. Education. Enlightenment. Digest of reports at 5th international research conference], m. Vinnycya, 1-2 October 2020 r. Vinnycya: VNTU, pp. 108-113. [In Ukrainian].
18. Orlova, T.V. (2020). Aktual'nist' kursu publichnoyi istoriyi dlya universytets'koyi osvity Ukrayiny [The importance of a course in public history for university education in Ukraine]. *Visnyk Kyivsk'oho nacional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya* [Kyiv National Taras Shevchenko University Almanac. History], 146, pp. 54-59. [In Ukrainian].
19. Kelly, R. (1978). Public History: Its Origins, Nature and Prospects. *The Public Historian*, 1, (1), pp. 16-128. [In English].
20. Benson, S.H., Brief, S., Rosenzweig, R. (1986). Preface. *Presenting the Past: Essays on History and the Public*. Philadelphia: Temple University Press, pp. XI-XII. [In English].
21. Glassberg, D. (2001). *Sense of History: The Place of the Past in American Life*. Amherst (MA): University of Massachusetts Press. [In English].
22. French, M. (1981). Public History, Publishing, and the Community: An Australian College Experience. *The Public Historian*, 3, (4), pp. 51-60. [In English].
23. Liddington, J. (2002). What Is Public History? Publics and Their Past, Meanings and Practices. *Oral History*, 1(30), pp. 83-93. [In English].
24. Ashton, P. (2010). Introduction: Going Public. *Public History Review*, 17, pp. 1-15. [In English].
25. Ashton, P., Fitzgerald, Sh. (1994). Public History in Australia. *Public History News*, 14, (3), Spring, pp. 1-8. [In English].
26. Anderson, M., Ashton, P. (1995). *Australia's Heritage in Profile*. South Melbourne: Macmillan Education Australia. [In English].
27. Ashton, P., Hamilton, P. (1997). "Streetwise": Public History in New South Wales. *Public History Review*, 5-6, pp. 1-8. [In English].
28. Ashton, P., Gamilton, P. (2000). Blood Money? Race and Nation in Australian Public History. *Radical History Review*, 76, pp. 188-207. [In English].
29. Hamilton, P., Ashton, P. (2000). Out of Place: On not belonging. *Public History Review*, 10, pp. 37-42. [In English].
30. Ashton, P., Gamilton, P. (2003). At Home with the Past: Background and Initial Findings from the National Survey. *Australian Cultural History*, 22, pp. 5-30. [In English].
31. Ashton, P., Hamilton, P. (eds.). (2009). *People and Their Past: Public History Today*. London: Palgrave Macmillan. [In English].
32. Ashton, P., Hamilton, P., Searby, R. (2012). *Places of the Heart: Memorials in Australia*. North Melbourne: Australian Scholarly. [In English].

33. Ashton, P., Trapeznik, A. (eds.). (2019). *What is Public History Globally? Working with the Past in the Present*. London, New York: Bloomsbury Academic. [In English].
34. Ashton, P., Hamilton, P. (2006). Editorial Welcome. *Public History Review*, 12. [Online]. Available from: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/16> [In English].
35. Foster, M. (2006). Online and Plugged In? Public History and Historians in the Digital Age. *Public History Review*, 12, pp. 1-19. [Online]. Available from: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/304> [In English].
36. Kalela, J. (2013). History Making: The Historian as Consultant. *Public History Review*, 20, pp. 24-41. [Online]. Available from: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/287> [In English].
37. HistoryLab. [Online]. Available from: <https://historylab.net> [In English].
38. Davison, G. (2000). *The Use and Abuse of Australian History*. St. Leonards, N.S.W.: Allen & Unwin. [In English].
39. (2021). Status Wars: Protest, Public Histories and Problematic Plinths. *Public History Review*, 28. [Online]. Available from: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/489> [In English].
40. Clark, A. (2016). Private Lives, Public History: Navigating Historical Consciousness in Australia. *History Compass*, 14, (1), pp. 1-8. [Online]. Available from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/hic3.12296> [In English].
41. Beaumont, J. (2015). Commemoration in Australia: A Memory Orgy? *Australian Journal of Political Science*, 50,(3), pp. 536-544. [Online]. Available from: <https://www.tandfonline.com/toc/cajp20/50/3?nav=tocList> [In English].
42. Lord, G.D., Blankenberg, N. (2015). *Cities, Museums, and Soft Power*. New York: AAM Press. [In English].
43. Wilton, J. (2006). Museums and Memories: Remembering the Past in Local and Community Museums. *Public History Review*, 12, pp. 58-79. [Online]. Available from: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/16> [In English].
44. Avstralyya – Mezhdunarodnyj turizm, chyslo prybytyj 9 466 000 (kolychestvo) v 2019. [Online]. Available from: <https://knoema.ru/atlas/> [In Russian].
45. Attwood, B. (2005). Telling the Truth about Aboriginal History. [Online]. Available from: kooriweb.org/foley/resources/history/2005attwoodlecture.html [In English].
46. Read, P. (2010). Reanimating Lost Landscapes: Bringing Visualisation to Aboriginal History. *Public History Review*, 17, pp. 77-88. [Online]. Available from: <https://epress.lib.uts.edu.au/journals/index.php/phrj/issue/view/117> [In English].
47. Ashworth, H. J. (2017). Ot istoryy k nasledyyu – ot nasledyya k ydentychnosty: v poyskakh ponyatyj y modelej [From history to heritage – from heritage to identity: in search of concepts and models.]. *Neprykosnovennyj zapas* [Emergency ration], 4, pp. 154-171. [In Russian].

Орлова Т.В. Развитие публичной истории в Австралии.

Представленная статья имеет целью продемонстрировать важность нового для украинской историографии направления публичной истории для развития страны и для укрепления ее позиций на международной арене. В качестве примера избрана Австралия, которая превратилась из когда-то отдаленной Terra Incognita в одну из ведущих держав современного мира. Акцентируется то, что несмотря на достигнутые успехи, проблема идентичности стоит столь же остро, как и перед другими странами в условиях глобального кризиса. Выясняются истоки тренда публичной истории, объясняются факторы, которые способствовали его распространению по всей планете, обращается внимание на то, что этот тренд стал закономерным результатом развития исторической науки западной цивилизации, которая охватывает страны Европы, Америки, Австралии. Последняя, будучи ответвлением

западной цивилизационной ветви, восприняла ориентиры, намеченные американскими учеными, исходя из прагматических соображений.

Определены шаги в институционализации названного направления, характеризуется деятельность Австралийского центра публичной истории при Сиднейском технологическом университете, журнала «Обзор публичной истории», а также особенности их работы в эпоху диджитализации под девизом: «История для публики, о публике, вместе с публикой». Под этим же девизом публичные историки работают с локальной и семейной историей, сотрудничают с государством в плане коммеморации, для которой важны музеи, мемориалы, памятники. При рассмотрении национальных праздников особое внимание уделено Национальному дню извинений, что является отражением сложности австралийской истории. Подобно американской публичной истории, австралийская так же большое внимание стала уделять тем группам населения, которые ранее не входили в круг интересов исследователей, а именно аборигенам.

Делается вывод относительно значения истории в целом и публичной истории в частности для осуществления политики национальной идентичности – важного залога стабильного и успешного развития государства.

Ключевые слова: Австралия, историческая память, идентичность, публичная история, коммеморация, локальная история, семейная история, историческая реконструкция.

Orlova T. Development of Public History in Australia.

The present article is aimed at demonstrating the importance of new for Ukrainian historiography direction of public history, for the country's development and for strengthening its stance at the international arena. Australia is taken for an example, as it has turned from once remote Terra Incognita into one of the leading nations of the modern world. It is emphasized that, regardless of attainments, the identity issue is still as urgent as to other countries in the conditions of a global crisis. The sources of the public history trend are revealed, explained are the factors conducive to its spread planet-wise, attention is brought to the fact that this trend has become a natural result of developments in the science of history in the Western civilization, encompassing countries of Europe, the Americas, and Australia. The latter, being a ramification of the Western civilization branch, has adopted the guidelines outlined by American scholars, driven by pragmatic considerations.

Steps are determined in the institutionalization of the said direction, a characteristic is given to the activities of the Australian Center of Public History at Sydney Technology University, of the journal "Public History Survey", as well as to the specifics of their work in the digital era under the motto: "History for the public, about the public, together with the public". The same motto is leading the historians working with local and family history, cooperating with the State in the field of commemoration, placing great importance on museums, memorials, monuments. Considering national holidays, particular attention is given to the National Day of Apology, reflecting the complications of Australian history. Like American public history, the Australian one began to give much attention to those groups of population that were previously omitted by the focus of research, namely, the aborigines.

A conclusion is made regarding the importance of history in general and public history in particular for the implementation of the national identity policy – an important token of the nation's stable and successful progress.

Keywords: Australia, historic memory, identity, public history, commemoration, local history, family history, historical reconstruction.

ІНТЕРВ'Ю З ОСОБИСТІСТЮ

УЧЕНЫЙ-ИСТОРИК ГАСАН ГАСАНОВ О СОЗДАНИИ СТРАНЫ ПОД НАЗВАНИЕМ «АТРОПАТЕНА/ АДОРБАЙГАН/ АЗЕРБАЙДЖАН»

- Уважаемый Гасан Азиз-оглы, Вы начали свою научную деятельность с исследования истории Азербайджана начала советского периода, затем Вы издали работу о сложных процессах формирования вашей Первой республики. В силу каких обстоятельств у Вас появился интерес к древнейшему периоду вашей истории и написанию работы «Александр Македонский и Атропат»?

- Дело в том, что одной из наиболее запущенных проблем нашей истории была недостаточно исследована проблематика этнической принадлежности древнейшего населения нашей страны. Если высказаться концептуально: не было ключа, которым можно было бы открыть дверь в этнический мир древнейшей истории Азербайджана. Решающей, оказалась изданная в Нью-Йорке монография Заура Гасанова под названием «Царские скифы». Скифы упоминаются в первоисточниках в связи с событиями в Азербайджане начиная с VII в. до н.э. В то же время археология дает основание признать, что родственные скифам саки находились в Азербайджане намного раньше. Именно работа «Царские скифы» и ряд последующих работ Заура Гасанова послужили важной основой и вдохновили меня написать работу «Александр Македонский и Атропат».

- При каких обстоятельствах была создана страна под названием «Азербайджан»?

- Римский историк Аммиан Марцеллин (IV в.) сообщает, что страна под названием «Атропатена» была создана в результате распада Ассирийской империи. Сирийская хроника Карки де бет Селох (V в.) также сообщает, что страна под названием «Адорбайган» была образована по результатам распада Ассирийской империи.

- Когда была разрушена Ассирийская империя, в результате которой была создана страна Азербайджан?

- В Британском музее хранится глинописная табличка, названная «The Fall of Nineveh», с текстом на Нововавилонском диалекте аккадского языка. Текст был прочитан и издан в 1923 г. английским ученым Гэддом (С.J. Gadd). Согласно тексту на этой табличке, столица Ассирийской империи Ниневия была взята и разрушена в 612 г. до н.э. Несмотря на то, что ассирийцы пытались удержать власть в отдельных городах и поселениях, а также издавать распорядительские документы, их государство перестало функционировать. Поэтому за основу создания

новой страны, о которой говорят Аммиан Марцеллин (Атропатена) и сирийская хроника Карки де бет Селох (Адорбайган) берется дата 612 г. до н.э.

- Каковы были границы страны под названием «Атропатена / Адорбайган» на момент его создания в 612 г. до н.э.?

- О границах страны под названием «Атропатена/Адорбайган» на момент ее создания можно судить на основе сообщений первоисточников, а также исследований авторов XX в. Е. Каваигнйака, В. Нагеля, А.А. Немировского. Суть их сообщений, а также нарисованные В. Нагелем и А. Немировским карты дают основание признать, что восточной границей страны было побережье Каспийского моря, западные границы доходили до реки Галис, в Анатолии (совр. Кызыл-Ирмак), северные – до Кавказского хребта, южные – до озера Урмия, при этом Мидия находилась в ее вассальной зависимости.

- Какой народ разрушил Ассирийскую империю и создал страну Атропатена / Адорбайган?

- Нововавилонская клинописная глиняная табличка «The Fall of Nineveh», а также клинописная гранитная стела Набонида, хранящаяся в Стамбуле (Археологический музей), сообщают, что разрушителем Ассирийской империи был народ Умман-манда. Исследователи этой таблички Гэдд и Б.Б. Пиотровский утверждают, что под названием Умман-манда имеются в виду скифы. В Передней Азии в тот период истории так называли народ гегемон «пришедший с севера», под этим названием в начале имелись в виду киммерийцы, затем скифы и, наконец, мидяне. В 623 г. до н.э. в результате победы скифов под руководством их царя Мадия над мидийским царем Киаксаром, с 623 по 594 гг. в течение 28 лет гегемонами были скифы. (см. Геродот). Учитывая, что разрушение Ассирийской империи произошло в 612 г., т.е. в период гегемонии скифов, не вызывает никакого сомнения, что под понятием «народ Умман-манда», в данном случае, имеются в виду скифы. Именно скифы, разрушившие Ассирийскую империю, создали страну под названием «Атропатена / Адорбайган».

- Но ведь Геродот говорит, что Ассирию разрушили мидяне?

- Вы правы, не только Геродот (I, 103-106), но и его ближайший современник Ктесий тоже говорит, что Ассирию разрушили мидяне (см. Диодор II, XXXII, 5). Но мы располагаем первоисточниками, которые опровергают эти сообщения Геродота и Ктесия. Во-первых, Геродот подчеркивает, что Мидийский царь Киаксар правил 40 лет, включая 28 лет скифского владычества. Это означает, что Киаксар на 28 лет был отстранен от правления Мидией, а Ассирия была разрушена именно в период этой 28-летней скифской гегемонии. Диодор сообщает, что Ассирия правила Мидией посредством своего наместника, коим был скифский царь Мадий. Диодор также сообщает, что разрушивший Ассирию Арбак, был не

мидийским царем, а всего лишь «мидийским военачальником» (Диодор II, XXVI, 1, 2). Сообщения Курция Руфа и Диодора, также дают основание судить о стране, разрушившей ассирийскую империю. Согласно Курцию Руфу, скифские послы, принятые Александром Македонским, сообщили ему, что «победили царя Сирии, царя персов и мидийцев и благодаря этим победам перед ними открылся путь, вплоть до Египта. (Курций Руф, кн. VII, 8, 18) Под упоминаемым в сообщении «царь Сирии» имеется в виду побежденный скифами, в ходе взятия Ниневии, ассирийский царь. Под понятием «царь персов и мидян» имеется в виду мидийский царь Киаксар, побежденный Мадием. Что касается открытия для скифов пути в Египет, об этом сообщается в первоисточниках. Сообщение Диодора о том, что «скифскими царями были переселены и многие другие покоренные племена, а самых важных выселений было два: одно из Ассирии в землю между Пафлагонией и Понтом, другое из Мидии, основанное у реки Танаиса», дает однозначный ответ на вопрос, кто все же победил ассирийцев и мидян и заимел право на их переселение. (Диодор, II, XLIII, 6, 7).

- Кто был вождем скифов во время разрушения Ассирийской империи и создания страны под названием «Атропатена/Адорбайган»?

- Геродот сообщает, что предводителя скифов во время их победы над мидянами (в 623 г. до н.э.) звали Мадиес/Мадий. [Страбон его называет Мадий Скифский, а сирийский источник Мадай]. Мадий был сыном другого скифского предводителя, Партатуа/Прототий, который создал в 673 г. до н.э. скифское царство, называемое в ассирийских источниках «Ашгуз/Ишгуз». [З. Гасанов прочитал Геродота на языке оригинала и обнаружил, что там написано не «скифы», а «гузы». Гузы – это одна из версий названия огузов. Ашгуз/Ишгуз, которая упоминается в ассирийских клинописных текстах означает «страна гузов»]. Это царство располагалось на землях от левобережья реки Аракс и до Кавказского хребта. Если более конкретно, то скифское царство Ашгуз/Ишгуз располагалось на землях, где сейчас находится Азербайджанская Республика. Хроника Карки де бет Селох относительно разрушения Ассирийской империи сообщает, что «восстал Арбак, царь Мадай против царства ассирийцев». Возникает вопрос, почему здесь приводятся два имени: Мадай и Арбак? Дело в том, что в 623 г. до н.э. мидийский царь Киаксар решил единолично покорить Ассирию и с этой целью осадил их столицу, Ниневию. Осада шла успешно. Ассирийский царь, чувствуя опасность, обратился за помощью к скифскому царю Мадю. Мадий вторгся в Мидию, Киаксар снял осаду Ниневии и был побежден Мадием. Таким образом, согласно Геродоту, скифы стали гегемоном Передней Азии на 28 лет. Ассирийский царь, продолжавший сохранять свою власть в регионе, назначил Мадия своим наместником в Мидии. В греческих, римских, византийских, сирийских и

европейских источниках скифский царь Мадий, победивший вначале мидян, а затем разрушивший Ассирийскую империю, упоминается именно в качестве наместника в Мидии, с титулом Арбак/Арпат/Адурбад и т.д.

- К какому этносу относились скифы?

- Скифская империя в период, описываемый Геродотом, занимала огромные территории и в ее состав входили многие народы, как это обычно бывает в условиях империй. Геродот подробно описывает мифологию, социальную структуру, языческое вероисповедание скифов. Кроме того, Геродот отмечает, что скифы говорили на семи языках, и когда представители правящего клана объезжали страну, они брали с собой 7 переводчиков. Тем не менее, как в европейской, так и советской науке, без каких-либо аргументов игнорируя это сообщение Геродота, тотально всех скифов признают ираноязычными, а их единственными потомками считают осетин. Исследования последних лет, в т.ч. азербайджанского ученого З. Гасанова, который подробно исследует проблему языка, а также социально-мифологические аспекты, дают основание признать, что скифское общество было полиязычным, а их правящим кланом были тюркские племена. В то же время следует отметить, что государство под названием Атропатена/Адорбайган/Азербайджан на момент своего образования, охватывая огромные территории, объединяла в себе многие народы, каждый из которых участвовал в создании и укреплении этой страны.

- Каково происхождение имени Мадий и титула Арбак/Арпат?

- Что касается имени Мадий, в тюркской истории был основатель и правитель империи Хунну - Модэ, Маодунь, Модун, Мете (234-174 г. до н.э.), которого тюркологи Иакинф Бичурин и Ф. Хирт идентифицировали с Огуз-ханом. Мы не согласны с тем, что предводитель Хуннов и есть Огуз-хан, в силу того, что они жили с разницей в несколько веков. В то же время наличие тюркского царского имени Модэ дает основание признать тюркское происхождение имени скифского царя Мадийа. Турецкая версия имени хуннского царя будет Мете, которое в переводе с турецкого означает «храбрый», «герой», «доблестный». Следует подчеркнуть, что титул Арбак, со значением «наместник», был распространен в Крымском ханстве, в тюркских традициях это же слово сохраняется со значением «дух родовитого предка». Имя Арпат, в качестве создателя их европейской страны, сохранилось в традиции венгров. В Крыму, бывшем в древний период скифским регионом, распространено название Арпат, в виде топонима и гидронима. Форма «Адурбад» имеет дополнительное значение, о чем мы скажем далее.

- Как возникло название страны «Атропатена/Адорбайган»?

- О происхождении названия страны сирийская хроника Карки де бет Селох сообщает, что «построил крепостную стену Арбак, т.е. Адурбад в царстве

мидийцев, которое по его имени было названо «земля Адорбайган». Из сообщения, что «построил крепостную стену Арбак, т.е. Адурбад», следует, что он создал новую, крепкую страну. Из сообщения о том, что Арбак, т.е. Адурбад новую страну создал в «царстве мидийцев», следует, что Арбак одновременно правил двумя странами – Мидией и ранее царством Ашгуз/Ишгуз, а затем новой Атропатеной/Адорбайганом. В этом интервью мы преимущественно используем фонетические версии Атропатена и Адорбайган, по той причине, что так называли страну Аммиан Марцеллин и Сирийская хроника Карки де бет Селох, которые сообщали об обстоятельствах создания страны. Наряду с ними название Азербайджан используем потому, что именно она отражает современную реалию.

-Каким образом названия «Адорбайган» и «Атропатена» содержат в себе имя его создателя, как об этом говорится в сирийской хронике?

- В названии страны, на самом деле, отражено не имя, а титул создателя страны, который в источниках приводится в разных фонетических версиях: Арбак/Арбакт/Арпат/Адурбад и т.д. Учитывая, что страну создали тюркские племена, есть все основания попытаться этимологизировать название страны на основе тюркских слов. В основе названия Адорбайган содержится титул Адорбай, а окончание «ган» это топонимообразующий суффикс. При этом префикс «Ад/Ат» на древнетюркском языке означает «родоначальник». В таком случае, название страны означает «земля родоначальника Орбай». Фамилия Орбай до сих пор распространена среди тюркских народов. Что касается версии Атропатена, должен сказать, что эта версия на римской географической карте I в. до н.э. записана как Атрапатена. Версия Атропатена/Атрапатена является искаженной формой, которая возникла в результате метатезы, когда поменялись местами буквы «р» и «а/о». Если на основе закона о метатезе восстановим исконное, то название страны будет Аторпатена или Атарпатена. В данной версии основу названия составляет титул Орпат или Арпат, а «ена» является топонимообразующим суффиксом. При такой версии название страны означает «страна родоначальника Арпата/Орпата». Все исконные версии названия страны, зафиксированные еще в античное время, не имеют никакого отношения ни к персидскому, ни к греческому языкам и отражают древнетюркские традиции. Названия «Атропатена/Атрапатена, Адорбайган» и современная форма «Азербайджан», по существу, имеют идентичное происхождение, о чем будет сказано далее.

- Почему названия Атропатена/Атарпатена и Адорбайган превратились в Азербайджан?

- Образование версии «Азербайджан» является результатом перехода исконной «т» в «з» в период арабского правления. Но структура названия страны осталась неизменной, Азербай – это то же самое, что и

Аторпат/Атарпат или Адорбай, а суффикс «ган» трансформировался в «джан».

- Значит название Атропатена/Адорбайган/Азербайджан, если оно возникло в 612 г. до н.э., является современником великих империй древности?

- Да, так и есть. На протяжении многих веков Азербайджан был современником, временами военно-политическим партнером, а порой противником Ассирийской, Мидийской, Ахеменидской, Селевкидской, Парфянской, Римской, Восточно-Римской (Византийской), Сасанидской империй. Величие этих государств до сих пор поражает воображение. Тем не менее названия этих империй исчезли с политической карты мира. Название нашей страны в разных фонетических версиях: Атропатена/Адорбайган/Атрапатена/Азербайджан сохранилось беспрерывно, будучи упоминаема в исторических документах, на протяжении 27 веков. В античных источниках упоминаются названия сотни народов, но до наших дней из этого перечня сохранились единицы, и в их числе название нашего народа атропатии-атропатены-атропатенцы-азербайджанцы. Азербайджан является названием нашего государства, нашей родины, нашего народа, нашего языка. По существу, само слово Азербайджан входит в перечень наших национальных ценностей.

- Каким чудом дошло до наших времен название страны, которая в начальной стадии была независимой всего лишь на протяжении 27 лет?

- Сохранение названия страны было результатом не чуда, а упорства и удивительной целеустремленности, высокого дипломатического мастерства последующих потомков великого родоначальника, создавшего страну. Потомки создателя страны вошли в историю в качестве династии под названием «Атропатиды». Нам удалось в книге «Александр Македонский и Атропат» проследить их генеалогию. Удивительным является то, что они правили своей страной не только в период независимости страны, но и в условиях, когда страна теряла независимость и входила в состав той или иной империи. Об этой династии сообщают античные греческие и римские источники. Они активно сотрудничали с римским императором Августом Октавианом, который поручал им правление Арменией. Один из представителей этой династии был усыновлен этим императором и похоронен на одном из римских кладбищ. Представители этой династии правили и Парфянской империей. Источники сообщают, что последний представитель династии Атропатидов был убит сасанидским царем Шапуром II в 309 г. н.э. Получается, что династия Атропатидов была у власти на протяжении 921 года. В мировой истории мало династий с таким стажем правления в своей стране.

- Становится ясным, что страну создали скифы, а как назывался народ Атропатены?

- Античные авторы Полибий, Страбон, Плутарх, Руфий Фест Авиен на протяжении 700 лет, с III в. до н.э. и до IV в. н.э., население страны называют «атропатии, атропатены, атропатенцы», т.е. в современной фонетической версии – «азербайджанцы». О языке народа Азербайджана нет античных сообщений. Понятия «азербайджанский народ» и «азербайджанцы» используют средневековые арабские авторы, жившие в IX-X вв. Табари, Баладзури, Ибн-Рустэ, Истахри, и др. Впервые в исламский период истории наш язык некоторыми авторами (Баладзури, Ибн-Хаукаль) называется азербайджанским. Великий Бируни (XI в.) представителей нашего народа называет азербайджанцами, а язык – азербайджанским. [Вниманию тех, которые считают, что наш народ и язык якобы стал так называться лишь в XX в., в советское время].

- Вы приводите примеры того, что в античное время ваш народ называли атропатенцы, т.е. азербайджанцы. Но ведь в начальном периоде советской власти вас называли тюрками?

- Вы правы, нас называли тюрками и в VII в., когда в нашу страну пришли первые арабы. Потом, приняв ислам, в течение многих веков наш народ преимущественно называл себя мусульманским. Но тем не менее, мы обязаны не только уважительно относиться к названию страны – Азербайджан и этнониму азербайджанцы, но и беречь это великое наследие наших великих предков. Еще в XIX в. наша газета «Kəşkül» выступила с инициативой называть наш народ азербайджанцами. Но эта инициатива была заглушена. Почему? Потому что в условиях Российской империи названия Азербайджан и азербайджанцы находились под запретом. Это видно и из российских источников, которые до завоевания Россией наши земли называли Азербайджан, а после завоевания стали преимущественно нас называть «Кавказские татары» [в те годы татарами называли не только наш народ, но и многие другие тюркские народы]. О запрете на названия Азербайджан и азербайджанцы сообщает один из основателей нашей первой республики в 1918 г. Алимардан бек Топчибашев: «Мусульмане Восточного Закавказья... не смели называть свою родную страну собственным ее именем – Азербайджан и себя турками-азери, азербайджанцами; не могли говорить, что они народ тюркского происхождения.... Кстати говоря, А.М. Топчибашев к моменту прихода к власти в Азербайджане коммунистов находился в Париже и поэтому продолжал жить в Париже до конца своей жизни. В первые годы советской власти нас действительно называли в начале тюрки, затем азербайджанские тюрки и, наконец, азербайджанцы. Подобная поэтапная трансформация нашего этнонима является результатом естественного развития этнической идентификации в условиях советской государственности.

- Все же вы турки или азербайджанцы?

- Я знаю, что вокруг двух понятий – мы турки или мы азербайджанцы – имеется большое расхождение мнений. Этот вопрос всесторонне обсуждался и во время принятия Конституции независимого Азербайджана в 1995 г. Я был участником этих обсуждений и членом Конституционной комиссии, которую возглавлял незабвенный Гейдар Алиев. Результаты обсуждений были вынесены на всенародный референдум и закреплены в нашей Конституции. Говорил тогда, и остаюсь при своем мнении сейчас. Между этими двумя понятиями нет противоречия, а, наоборот, имеется генеалогическая связь. Суть этой связи заключается в том, что именно тюркоязычные скифы (гузы/огузы) создали страну под названием Азербайджан. Отрицание или предание забвению названия Азербайджан – это предательство к памяти наших великих предков, которые создали наше государство и дали это название. В конце концов, мы как нация сформировались именно в пределах государства под названием Азербайджан. Таким образом, по национальности мы азербайджанцы тюркского происхождения, также как казахи, узбеки и еще несколько десятков народов тюркского происхождения, также как итальянцы, французы, испанцы и португальцы романского происхождения, также как русские, украинцы, белорусы, поляки славянского происхождения, также как датчане и немцы германского происхождения и т.д. Оба названия для нас одинаково родны, близки и связаны тесными узами с нашей многотысячелетней историей. Также как у каждого человека есть имя отца и его собственное имя, так и у народов. Этноним турки – это имя наших отцов и предков. Этноним азербайджанцы — это наше имя, имя народа тюркского по происхождению, сформировавшего свой язык, культуру и идеологию в пределах своей азербайджанской государственности, имеющей 27 вековую историю.

- Какова была дальнейшая судьба страны под названием «Атропатена/Адорбайган»?

- Создатель страны «Арбак царь Мадай» вскоре умер, новым руководителям не удалось сохранить ее независимость. Скифы вначале в 594 г. в результате заговора мидян потеряли свой статус гегемона, затем у них возник конфликт с бывшим союзником – Вавилоном. В результате этих конфликтов, на 27 году своего существования, в 585 г., Атропатена/Адорбайган потеряла свою независимость и была включена в состав Мидийской империи. В 550 г. до н.э. Мидия вместе с Атропатеной были покорены и включены в статусе провинции в состав только что созданной Персидской/Ахеменидской империи.

- А когда и при каких обстоятельствах произошло возрождение независимости?

- В 331 г. до н.э. Персидская/Ахеменидская империя вместе с Мидией и Атропатеной были покорены и включены в состав империи Александра Македонского. Источники сообщают, что правителем Мидии в это время был наследник родоначальника, создавшего страну, который продолжал носить титул Атропат/Аторпат/Атарпат. Атропат сумел завоевать высокое доверие у Александра, в результате чего с территории Мидии была выведена македонская армия. Когда в 323 г. до н.э. умер Александр Македонский и его наследником стал зять Атропата Пердикка, Атропату удалось вывести Атропатену из состава Мидийской сатрапии/области и в составе македонской империи создать самостоятельную область, известную по источникам под названием «Малая Мидия». В 331 г. до н.э., когда Пердикка погиб, Атропат сумел вывести Малую Мидию из состава македонской империи и возродить независимость своей страны под исконным названием «Атропатена». Об этом сообщает Страбон. Обстоятельства возрождения независимости Атропатены/Азербайджана — это отдельная тема, которую также можно и нужно рассказать подробно.

- Какие источники сообщают имя вашего великого родоначальника, создавшего вашу страну?

- Имя родоначальника нашей страны упоминается в античных источниках в форме Мадий. О том, что именно Огуз-хан создал страну под названием «Азербайджан» сообщает великий азербайджанский историк XIII в. Фазлуллах Рашидаддин. О том, что выше упоминаемый скифский царь Мадий и есть Огуз-хан, сообщается во французской энциклопедии, изданной великими Дидро и Даламбером (1783 г).

Интерв'ю директора ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», член-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Кудряченка Андрія Івановича з доктором історичних наук, професором Гасановим Гасаном Азіз огли.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Мулярчук Є.І.

НОВА ПАРАДИГМА ОСМИСЛЕННЯ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ

(Пирожков С., Хамітов Н. «Цивілізаційна суб'єктність України:
від потенцій до нового світогляду і буття людини».

Київ: Наукова думка, 2020. 255 с.)

Питання про потугу України стати самостійним суб'єктом геополітики, творити свою історію непокоїть і надихає суспільних діячів, науковців, громаду патріотів і борців за ідеали суверенітету й незалежності нашої країни у багатьох генераціях. Водночас і скептики та недоброзичливці різного гатунку не оминають нагод висловитися з цієї теми. Тим паче актуальними є фахові дослідження, в яких обґрунтовують можливі відповіді на це питання.

Такою є, зокрема, розвідка Голови секції суспільних і гуманітарних наук НАНУ, академіка НАНУ С. Пирожкова і доктора філософських наук, професора, провідного наукового співробітника Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАНУ Н. Хамітова, яка присвячена проблемі цивілізаційної суб'єктності України. Науковій спільноті добре відома співпраця цих учених у галузі суспільних наук, що втілена у низці статей та щорічних

національних доповідях НАН України, результатом якої стала рецензована монографія.

Ставлячи на меті осмислення потенцій і перспектив цивілізаційної суб'єктності України, автори розкривають її динамічний характер. Йдеться про те, що самовизначення країни не може відбутися лише на ґрунті безперечно необхідного усвідомлення власної історії та культурної традиції. Сьогоднішня і подальша доля країни, її ідентичність та вибір світових партнерів здійснюється у відповідь на складні геополітичні, економічні, технологічні, екологічні, антропологічні та світоглядні виклики.

Тому автори пропонують погляд на суб'єктність України в цивілізаційному і в антропологічному аспектах на ґрунті методології «метаантропологічного потенціалізму», яка дає змогу прояснити параметри наявного буття соціальної системи і людини в цій системі, розробити модель цієї системи і стратегії її втілення, реалізуючи в такий спосіб гуманістичний цивілізаційний проєкт, що сприятиме гідній самореалізації кожної людини.

Дійсно, пошук можливостей розкриття і реалізації людського потенціалу за часів ускладнення соціальної реальності, за умов технологічних трансформацій і економічних криз, що спричиняють зміни в структурі зайнятості, вивільнення трудових ресурсів, є нагальною проблемою для світової спільноти. Екологічна криза і гуманітарні проблеми за часів пандемії лише загострюють цю ситуацію. У складних соціально-економічних і військово-політичних обставинах України неможливість забезпечити гідні умови людського розвитку має наслідком трудову міграцію і демографічну кризу, що сягають загрозливих обсягів. Якщо для забезпечених країн наплив мігрантів становить переважно соціальну й культурну проблему, то в Україні це відплив активного населення, включаючи й «академічну міграцію», який підважує її майбутнє.

Цивілізаційна ідентичність країни, яку автори монографії визначають як результат усвідомлення її своєрідності «в економічній, політичній і духовно-культурній царинах і свого місця у світі, а головне – місці в ньому, що дає змогу набуття суб'єктності у світі» (с. 77), неможлива без її оформлення у свідомості не лише активної частини, але й більшості суспільства. Протидію формуванню цивілізаційної ідентичності створює гібридна війна, яку в Україні і на теренах деяких інших пострадянських держав розгорнула Росія. З іншого боку, зовнішня агресія консолідує країну, але за умови її розвитку, каталізатором якого, як зазначають С. Пирожков і Н. Хамітов, є для нашої країни євроатлантичний вектор. Не лише військова, але передусім соціальна і моральна складова такого вибору – на користь демократії, свободи волевиявлення і неспотвореного владою і корпоративними інтересами громадського дискурсу – є опертям для суб'єктності України в геополітичному просторі.

Привертає увагу те, що автори монографії вбачають основу для євроатлантичної інтеграції і власної цивілізаційної суб'єктності України в

християнському гуманізмі як філософії і практиці відкритості, яка заперечує «будь-який поділ людей за етнічною чи культурною ознакою» (с. 134). Отже, йдеться не про консервативний бік релігійної традиції, а про універсалізм зокрема секуляризованих християнських цінностей, які й сприяють реалізації людського потенціалу, розкриттю його глибинних можливостей та інтегрують «буденний, граничний і метаграничний виміри людського буття», що власне й пропонує заявлена стратегія «метаантропологічного потенціалізму». Варто погодитися з думкою авторів, що європейська інтеграція забезпечує цивілізаційний розвиток нашої країни, який зміцнює її суверенітет і створює умови самореалізації громадян.

Проте лише та країна є суб'єктом у світі, яка має власне бачення майбутнього, в якому ефективну реалізацію її міжнародної позиції і можливостей здійснюють шляхом самореалізації її громадян. Саме такий образ майбутнього автори монографії називають «гуманістичним цивілізаційним проєктом». Власне кажучи, йдеться про світогляд, що не можна не відзначити в річищі світоглядно-антропологічної традиції в українській філософії. У цьому ж річищі витлумачено поняття свободи та її процесуальності у застосуванні до розуміння суспільного та особистісного буття людини. Суб'єктність спільнот та особистостей є динамічною. Цивілізаційний вибір здійснюється кожного разу і в новій ситуації, безпека і незалежність країни, як і гідність людини, утверджується у кожен годину її існування. Здійснення свого неповторного призначення (хотілося б сказати «покликання». – *Є.М.*), щастя і самореалізація як мета буття в індивідуальному і суспільному вимірах є й запобіжником від репресивності й саморепресивності людини та «вічної провінційності» країни (с. 161). Забезпечення цього вибору й відповідних умов людського життя стає метою суспільної консолідації. Важливу роль у цьому процесі, на думку авторів, мають відіграти освітяни та науковці, зокрема філософи. Відповідно висувається цивілізаційний ідеал ноосферного розвитку як інтелектуальне надбання української науки з часів геніального вченого і філософа В. Вернадського, який створив світоглядні передумови запропонованої авторами концепції ноосферної цивілізації – цивілізації розуму, консолідації та консенсусу.

Книга С. Пирожкова і Н. Хамітова дає зважений, науково обґрунтований гуманістичний погляд на позицію і світоглядні орієнтири України у сучасному світі. Критика чи полеміка щодо запропонованих підходів і висновків, яка завжди можлива, не є й не мала бути метою цієї рецензії, адже вимагала б більш розгорнутого фахового аналізу та порівнянь різних концепцій. Ми ж натомість радимо цю монографію широкому колу науковців і громадськості для ознайомлення, власного продумування і обговорення порушених у ній тем.

Чекаленко Л.Д., Солошенко В.В.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ І ВЕЛИКА БРИТАНІЯ: НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ СПІВПРАЦІ

(Грубінко А.В., Мартинов А.Ю. Європейський Союз після BREXIT: продовження історії. Монографія. Тернопіль-Київ: Західноукраїнський національний університет, 2021. 258 с.)

Знайомство з монографією відомих дослідників-європеїстів дає підстави високо оцінити даний доробок та стверджувати наступне. Автори монографії зосередились на науковому аналізі актуальної прикладної теми, яка стосується проблеми адаптації Євросоюзу до нових умов, що склалися після виходу Великої Британії з ЄС, а також зосередились на теоретико-методологічному та практичному аналізі проблем демократії.

Символічно, що цей процес співпав із кризою процесу глобалізації, яка обумовлена загальною кризою, афганським переворотом, пандемією та іншими викликами міжнародній безпеці. Проаналізувавши політичні та економічні складові просування до членства та діяльність Великої Британії в ЄС, приходиш до слушного висновку про логічне напів-завершення євроінтеграційної складової британської політики. І це підтвердилося переконанням видатного європеїста і блискучого аналітика Шарля Де Голля, який попереджав про подібний сценарій ще кілька десятиліть тому. Отже, Велика Британія остаточно визначилася щодо обрання власної стратегії перетворення на самостійний полюс сили англосаксонського світу.

На сторінках рецензованої монографії, насамперед, ставляться питання евристичного потенціалу дослідження проблеми європейського історичного досвіду, крім того, суттєва увага приділена висвітленню системного підходу до соціального вектору європейської політики. Також розглядається питання вирішення ключових соціальних проблем, які стоять на перешкоді якісному поглибленню європейської інтеграції із збереженням основних орієнтирів соціального ринкового господарства. Серед зазначених питань автори виокремлюють та аналізують найважливіші аспекти, які стосуються передусім подолання бідності та боротьби з безробіттям.

Рецензована монографія чітко окреслює прогностичні варіанти трансформаційного періоду. Зокрема, стосовно того, яким буде Євросоюз після виходу Великої Британії та чи стане Британія після виходу з Європейського Союзу «глобальною» Британією. Шукаючи відповідь на ці та інші актуальні проблеми, А.В. Грубінко та А.Ю. Мартинов слушно залучають до з'ясування цього кола методологічних проблем синтезуючий підхід, який полягає у використанні історичного, соціально філософського, економічного, політологічного, правового підходів. Подібні засади дозволяють доречно

відновити синтез наукового знання, який часто порушується не лише під впливом дії тенденції до спеціалізованої фрагментації складних об'єктів дослідження, а й дає можливість максимально точно врахувати специфіку перехідної історичної доби. Складна процедура оновлення європейського економічного простору зіштовхується із проблемою адаптації соціальних вигод до широкого проекту європейської інтеграції. Проте реформаторськи налаштовані уряди більшості країн ЄС не посприяли закріпленню найважливіших положень Європейської соціальної хартії у проекті першої в історії Конституції Європейського Союзу, яка провалилась.

Вихід Великої Британії з Європейського Союзу, який був переважно несподіваним для світового загалу, визрівав поступово. Автори рецензованої монографії перераховують основні тенденції, які вплинули на це рішення. Насамперед, мова йде про неврегульованість стратегії розвитку ЄС, долі спільної європейської грошової одиниці, недосконалість системи прийняття рішень у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, що обумовило недієву відповідь ЄС на російський і китайський авторитарні виклики. Попри об'єктивні проблеми, пов'язані із взаємною адаптацією старих та нових країн членів ЄС, європейський інтеграційний проект продовжує розглядатись як ключ до вирішення питань, які висуває сучасне життя, та пошуку відповідей на виклики глобалізації.

Проте епідеміологічні, енергетичні та економічні кризи поступово порушували соціальний консенсус та стабільність, провокуючи появу нового явища, яким стала так звана нова бідність, тобто суттєве кількісне та якісне скорочення середнього класу. Аналогічний процес, пов'язаний із масштабним перерозподілом державної власності за часів горбачовської перебудови відбувався і в СРСР. Внаслідок цього інтенсивна соціальна диференціація та низхідна соціальна мобільність спровокували помітну пауперизацію широких соціальних верств.

На іншому полюсі багатства Європи відбувалась інтеграція держав добробуту, яка, в свою чергу, загострила проблему субсидіарності. Адже в географічному сенсі не всі європейські регіони є однаково розвинутими, в силу своєї різної економічної спеціалізації, яка склалась внаслідок історичного розподілу праці. Врешті посилилась тенденція до перекидання відповідальності за вирішення проблем бідних регіонів на них самих. Той же німецький досвід, пов'язаний із об'єднанням Сходу і Заходу країни, засвідчив, що навіть величезні інвестиції у розвиток інфраструктури, запровадження нових технологій, докладання зусиль до підвищення продуктивності праці, – все це разом взяте не вирішує достатньо швидко проблему соціальної конвергенції. Вельми унаочнюючим постає і процес вирівнювання соціального простору заможніших та бідніших федеральних земель, що відбувається досить повільно. Не в останню чергу ці проблеми стали вагомою причиною для виходу Великої Британії з Євросоюзу.

Аналогічні виклики існують на рівні ЄС, чії регіональні структурні фонди не можуть максимально ефективно вирішити проблему зменшення рівня соціальної диференціації в ЄС. Вивезення капіталу до країн з меншими соціальними витратами спонукає чинних політиків ЄС замислитись над проблемою соціального демпінгу. Адже низькі розцінки на працю в нових країнах Євросоюзу суттєво підривають соціальний консенсус, який існував у старих країнах-членах ЄС.

Фактично більшість нових країн-членів Євросоюзу на декілька порядків відстають за доходами від колишніх найбідніших країн «старого» Європейського Союзу. Відрив України від цих нових бідних країн ЄС є ще більшим. Тож проблема бідності стає однією з головних у процесі подолання соціальних бар'єрів на шляху до Євросоюзу.

Аналогічну проблему створює безробіття. У контексті розгляду посилення уваги Брюсселю до зазначеної соціальної біди автори розглядають основні європейські програми, які на їхню думку, «покликані створити механізми регулювання ринку праці, при цьому домінуючими лишаються системи національного регулювання». Внаслідок цього з чотирьох базових засад існування спільного ринку, тобто вільного обігу товарів, капіталів, послуг та робочої сили, саме остання лишається найменш динамічною. Соціальна ситуація ускладнюється внаслідок додаткового тиску з боку такого чинника, як глобальне конкурентне середовище.

Додаткову напругу створюють негативні демографічні тенденції, пов'язанні із старінням європейського населення. Враховуючи всі зазначені фактори, автори рецензованої монографії зазначають, що панацеї у боротьбі з безробіттям поки що не знайдено. Проте, навіть серед десяти нових членів ЄС, які увійшли до єдиної Європи 1 травня 2004 р., ступінь досягнення критеріїв членства в ЄС, навіть за досить розпливчастими копенгагенськими критеріями, суттєво різняться. Передусім це зауваження стосується саме соціально-економічних вимог, оскільки за формальними ознаками існування функціональної та стабільної демократії зауважень до них немає. Тож з точки зору макроекономічних критеріїв одночасне приєднання десяти країн до Євросоюзу обумовлювалось скоріше політичними імперативами, ніж раціональним економічним розрахунком. Хоча, звичайно, й останній чинник мав своє значення, оскільки збільшення обсягу спільного ринку розглядалось як позитивний фактор, який повинен був стимулювати економічне зростання. Проте надто високий ступінь економічної диференціації, проблеми із дотриманням критеріїв членства в монетарному союзі ЄС, кон'юнктурні чинники, які впливали на коливання курсу спільної європейської грошової одиниці євро, ще певний час позначатимуться на процесі адаптації нових країн членів до економічних умов, які диктуються їхнім членством в Європейському Союзі.

Таким чином, автори монографії надають свою відповідь на питання, яким буде Євросоюз після виходу Великої Британії та чи стане Британія після виходу з Європейського Союзу «глобальною» Британією. Звичайно, Лондон занепокоєний перетворенням ЄС на наддержаву, яка має не лише свій прапор, гімн, валюту, а й зародок спільного європейського війська і намагається проводити спільну зовнішню і оборонну політику. Британія виступає за сильніший опір Китаю та витіснення Росії з Європи. Проте такі підходи не знаходять одностайності, окрім того, розбіжності притаманні не лише столицям певних країн-членів Євросоюзу, але вони характерні й для політичних еліт в окремих із них. Тож, як слушно вказують автори рецензованої монографії, у ситуації, що склалася, «...постає і проблема регіональних впливів у ЄС, що може породжувати нову структуру конфлікту інтересів не лише окремих країн, а й різних регіональних угруповань».

З аналізу дослідників видається назрілим питання чіткого розподілу повноважень між наднаціональними та національними органами влади на всіх рівнях. Більш адекватною до цієї тенденції буде не стільки сильніше централізована федералістська Європа, скільки децентралізована конфедеративна Європа, зазначають історики А.В. Грубінко та А.Ю. Мартинов. До речі, саме модель останньої виглядає більш відкритою для подальшого розширення, але виникає інше питання: чи вона відповідатиме жорстким покликанням інтеграції, а саме до відповідного поглиблення?

Відтак зазначена праця просякнута духом реалістичного європеїзму, виваженими оцінками та стриманими оптимістичними підходами. Тому, не в останню чергу і завдяки цьому, рецензована монографія стане помітним явищем у вітчизняній європеїстиці і посяде належне місце серед робіт, присвячених історії і розвитку Європейського Союзу. Серед них варто виокремити наступні: Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу». К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 395 с.; Мартинов А.Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. XX ст. – 10-ті рр. XXI ст.) Погляд з України: монографія. К.: Інститут історії України НАН, 2009. 262 с.; Світові інтеграційні процеси: монографія. К.: Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України, 2013. 428 с. та ін.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аміров Ельдар Гурбан огли – доктор філософії з політичних наук, доцент науково-дослідної лабораторії «Центр Росієзнавства» Азербайджанського університету мов, начальник секретаріату Президента Національної Академії Наук Азербайджану.

Візняк Ярослав Ярославович – Почесний консул Литовської Республіки в м. Тернопіль (Тернопільська область). Аспірант Західноукраїнського національного університету (м. Тернопіль).

Гасанов Гасан Азіз огли – доктор історичних наук, професор. Глава Ради Міністрів Азербайджанської РСР (1990-1991 рр.). Прем'єр-міністр Незалежного Азербайджану (1991-1993 рр.). Постійний представник Азербайджанської Республіки при ООН (1992-1993 рр.). Міністр закордонних справ Азербайджану (1993-1998 рр.). Надзвичайний та повноважний посол Азербайджанської Республіки в Угорщині (2004-2010 рр.). Надзвичайний та повноважний посол Азербайджанської Республіки у Польщі (2010-2021 рр.).

Зелінський Андрій Леонідович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни, Інститут історії України НАН України.

Мітрофанова Оксана Олександрівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мулярчук Євген Іванович – доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України.

Орлова Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Перга Тетяна Юрївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Филь Олександр Максимович – кандидат історичних наук, заступник директора, Національний військово-історичний музей України.

Хойнацька Людмила Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, професор спеціальної кафедри № 2, Інститут Управління державної охорони України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Швед Вячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Amirov Eldar Gurban oglu – Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor of the Research Laboratory “Center for Russian Studies” of the Azerbaijan University of Languages, Head of the Secretariat of the President of the National Academy of Sciences of Azerbaijan.

Vizniak Yaroslav – Honorary Consul of the Republic of Lithuania in Ternopil (Ternopil region). Postgraduate Student of West Ukrainian National University (Ternopil).

Hasanov Hasan Aziz oglu – Doctor of Historical Sciences, Professor. Head of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR (1990-1991). Prime Minister of Independent Azerbaijan (1991-1993). Permanent Representative of the Republic of Azerbaijan to the UN (1992-1993). Minister of Foreign Affairs of Azerbaijan (1993-1998). Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Republic of Azerbaijan to Hungary (2004-2010). Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Republic of Azerbaijan to Poland. (2010-2021).

Zelinskyi Andriy – Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Lysenko Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine during the Second World War of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Mitrofanova Oksana – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Mulyarchuk Yevhen – Doctor of Philosophy, Senior Research Fellow of the Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Orlova Tetyana – Doctor of Historical Sciences, Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Perga Tetyana – Ph.D. in History, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Rozumyk Volodymyr – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Soloshenko Victoria – Ph.D. in History, Associate Professor, Deputy Director of Scientific Work of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Chekalenko Ludmyla – Doctor of Political Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Fil Oleksandr – Ph.D. in History, Deputy Director, National Military History Museum of Ukraine.

Khoynatska Lyudmyla – Ph.D. in History, Associate Professor, Professor of Special Department No. 2, Institute of Department of State Guard of Ukraine of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Shved Vyacheslav – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of History of Asia and Africa of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Shmorgun Oleksandr – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
  - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
  - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
  - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
  - формулювання цілей статті (постановка завдання);
  - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
  - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: rwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами
- анотація українською, російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською, російською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською). Анотація російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: `ivanov.doc`). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: `ivanov_avtor.doc`

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 3(15), 2021**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,85.

Тираж 300.

Зам. 21-239

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.